

ISSN 2788-659X

ASTANA ARHIVI
MEMLEKETTİK MEKEME

ARHIV HABARŞYSY

1
2025

*Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз.*

АБАЙ

ISSN 2788-659X

АРХИВ ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК,
АҚПАРАТТЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

№ 1 (17) /2025

2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығады

ВЕСТНИК АРХИВА

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ,
ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (17) /2025

Издается с 2021 года ежеквартально

Астана, 2025

ҚҰРЫЛТАЙШЫСЫ: «Астана қаласының Мемлекеттік архиві» мемлекеттік мекемесі

Бас редакторы: Бимолдин Ж.Б., Астана қаласының Мемлекеттік архивінің директоры

Редакциялық кеңес мүшелері:

- Есіркеп С.З.** Астана қаласының Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының басшысы
- Сыдықов Е.Б.** ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор, тарихшылардың ұлттық конгресі басқармасының төрағасы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ ректоры
- Қышқашбай Т.Ә.** МАНПО академигі, п.ғ.д., профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
- Қойгелдиев М.Қ.** ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығының директоры
- Әбжанов Х.М.** ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры
- Қамзабекұлы Д.** ҚР ҰҒА академигі, филол.ғ.д., профессор, «Қазақ газеттері» ЖШС-нің Бас директоры
- Аяған Б.Ғ.** ҚР ҰҒА құрметті академигі, т.ғ.д., профессор, Қазақстан тарихшылары мен қоғамтанушылары Академиясының академигі, ҚР Саясаттану ғылымдары Академиясының академигі, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары
- Қабылдинов З.Е.** ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры
- Көкебаева Г.К.** Т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры
- Алпысбаева Г.А.** Т.ғ.д., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры
- Гумаров Ф.Л.** Т.ғ.к., Қазан университеті Халықаралық қатынастар институтының аймақтану және цифрлық гуманитаристика кафедрасының доценті
- Мынбай Д.К.** Техн.ғ.к., мемлекет және қоғам қайраткері
- Годовова Е.В.** Т.ғ.д., Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының профессоры
- Мусабалина Г.Т.** Т.ғ.д., МАНПО академигі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры
- Шілдебай С. К.** Т.ғ.к., Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің директоры
- Сатаева С.А.** Т.ғ.к., Қазақстан Республикасының кинофото және дыбыс жазбалар архиві директорының орынбасары
- Маликова С.З.** Т.ғ.к., Солтүстік Қазақстан облыстық Мемлекеттік архивінің директоры
- Исахан Ғ.Т.** Астана қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы қызметінің басшысы, жауапты редактор
- Баяхметов С.Ү.** Философия (PhD) докторы, Ғылыми-зерттеу жұмысы бөлімінің басшысы, шығаруға жауапты

Редакцияның мекенжайы:

010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы, М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 119, 134). E-mail: info@gosarhiv.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде 14.10.2020 тіркелген, тіркеу № KZ04VPY00027990

© Астана қаласының Мемлекеттік архиві

УЧРЕДИТЕЛЬ: Государственное учреждение «Государственный архив города Астана»

Главный редактор: Бимолдин Ж.Б., Директор Государственного архива города Астана

Члены редакционного совета:

Есиркеп С.З.	Руководитель Управления по развитию языков и архивного дела г. Астана
Сыдыков Е.Б.	Академик НАН РК, д.и.н., профессор, председатель Национального конгресса историков Казахстана, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ректор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Қышқашбай Т.А.	Академик МАНПО, д.п.н., профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Койгелдиев М. К.	Академик НАН РК, д.и.н., профессор, директор научно-исследовательского центра «Айтылған тарих» КазНПУ им. Абая
Абжанов Х.М.	Академик НАН РК, д.и.н., профессор, профессор кафедры История Казахстана КазНПУ им. Абая
Камзабекулы Д.	Академик НАН РК, д.филол.н., профессор, Генеральный директор ТОО «Қазақ газеттері»
Аяган Б.Г.	Почетный академик НАН РК, д.и.н., профессор, Председатель ОО «Лига историков и обществоведов», Президент Академии историков и общественных наук, заместитель директора Института истории государства МНВО РК
Кабылдинов З.Е.	Академик НАН РК, д.и.н., профессор, директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова МНВО РК
Кокебаева Г.К.	Д.и.н., профессор Казахского национального университета имени Аль-Фараби
Алпысбаева Г.А.	Д.и.н., профессор Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина
Гумаров Ф.Л.	К.и.н., доцент кафедры регионоведения и цифровой гуманитаристики, Института международных отношений Казанского университета
Мынбай Д.К.	К.т.н., государственный и общественный деятель
Годовова Е.В.	Д.и.н., профессор кафедры истории России Оренбургского государственного педагогического университета
Мусабалина Г.Т.	Д.и.н., академик МАНПО, профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Шілдебай С. К.	К.и.н., директор Центрального государственного архива Республики Казахстан
Сатаева С.А.	К.и.н., зам. директор Центрального государственного архива кино-фотодокументов и звукозаписи Республики Казахстан
Маликова С.З.	К.и.н., директор Северо-Казахстанского государственного архива
Исахан Г.Т.	Руководитель службы научно-исследовательской и информационно-разъяснительной работы Государственного архива города Астана, ответственный редактор
Баяхметов С.У.	Доктор философии (PhD), Руководитель отдела научно-исследовательской работы, ответственный за выпуск

Адрес редакции:

010000, г. Астана, Сарыаркинский р-н, ул. М. Ауезова, дом 3
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (вн. 119,134). E-mail: info@gosarhiv.kz

Зарегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного согласия Республики Казахстан от 14.10.2020 № KZ04VPY00027990

© Государственный архив города Астана

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ЗЕРТТЕУЛЕР. МАҚАЛАЛАР. ІЗДЕНІСТЕР

Бас редактордың алғы сөзі	6
<i>ТАРИХ МЕТОДОЛОГИЯСЫ, ТАРИХНАМА және ДЕРЕКТАНУ</i>	
<i>Ергали С.</i> Наурыздық таным мен тұжырым	7
<i>Қышқашбай Т.А.</i> Ежелгі көшпенділер өнері синтезінің ерекшелігі	14
<i>Аяган Б.Г.</i> Ұстазым Кеңес аға туралы	28
<i>Хазиұлы Д., Бейсен Н.</i> Қазақтардың Моңғол өлкесіне көшіп келуі кезіндегі қайшылықтар туралы бірер сөз	35
<i>Годовова Е.В.</i> Уроки патриотизма Павла Павловича Плотникова	43
<i>Мыңбай Д.</i> Бүгінгі, ертеңгі қала (Урбанизация талқысы)	47
<i>АРХИВТЕР СӨЙЛЕЙДІ</i>	
<i>Абдулхаиров А.З.</i> Историко-хронологические сведения о трудовой и творческой деятельности крымскотатарского деятеля Гафаре Эюпове в период с 1944 г. по 1987 гг. в Казахской ССР (на материале архивных документов Республики Казахстан)	50
<i>Жалмурзина А.Ж., Ермекова Ж.Б.</i> Ақмола облысының денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері (XX ғасырдың басы мен ортасы)	59
<i>Сүлейменова Д.Д.</i> Батыс Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшыраған Хасан Нұрмұхамедов	67
<i>Мұқашқызы А.</i> Публицист, деректанушы, ұлттық қауіпсіздік органдарының ардагері, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі Амантай Кәкен Ғазизұлы	76
<i>Исахан Ғ.Т.</i> Архив әлемі: зерттеуші-архивист Зияда Ижановтың шығармашылығына шолу	84
<i>Жуматаева К.Б.</i> История Алматинского мехового комбината	91
<i>АРХИВ ІСІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ және ІС ЖҮРГІЗУ</i>	
<i>Маликова С.З.</i> Архивы на службе человеку и обществу	94
<i>Серіккан М.</i> Қазақ жастарының жетекшісі – Сағындық Кенжебаев	99
<i>АРХИВ ЖӘНЕ БОЛАШАҚ ҰРПАҚ</i>	
<i>Қазақбай А.</i> XX ғасырдың басындағы қазақ зерттеушілерінің Отан тарихына арналған еңбектері	102
<i>Серік Ұ.</i> От тайных богослужений к духовному единству: католическая церковь и немцы Караганды	107

БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ СЫН

<i>Исахан Ғ. Скрипкашы Әлім Алматының тағдыры</i>	114
<i>Баяхметов С.Ү. «Алшорда ісі» 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар» көптомдығы жарық көрді</i>	117

АҚПАРАТ және ХРОНИКА

ӘЛЕМ АРХИВТЕРІНЕН

Release of Flash No. 45: The Archivist-Activist Issue – A Call to Action and Refl	119
Reply of the Section on Archives and Human Rights to the call for input on «Documentation of serious human rights violations in the context of transitional justice processes» by the UN Special Rapporteur on truth, justice, and reparation	120
International Archives Week 2025: #ArchivesAreAccessible – Archives for Everyone	123

ОТАҢДЫҚ және ЕЛОРДАЛЫҚ АРХИВТЕРДЕН

Тарихта таңба қалдырған қазақ әйелдері	125
Қуаныш сыйлаған Құрылтай	126
Онлайн выставка	127
Астана қаласының мемлекеттік архивінде ғылыми-әдістемелік кеңестің отырысы өткізілді	129
«Наурыз – архив деректерінде» фотоқұжаттық көрмесі	130

Ардақты ағайын, құрметті оқырман!

Астана қаласы мемлекеттік архиві жанынан 2021 жылдан бастап тоқсан сайын жарық көретін «Архив хабаршысы» ғылыми-көпшілік, ақпараттық-әдістемелік журналының кезекті 2025 жылғы жылашар нөмірінің адам мен табиғаттың жаңаруы һәм жаңа өмірдің бастамасы ретінде қабылданып, түркі халықтары арасында ғасырлар бойы тойланып келе жатқан мереке – өз Наурызбен тұспа-тұс келіп жатуының өзі ежелгі дала мәдениетімен тамырлас тағдырымыздың ажырамас көркем көрінісі іспетті әсер қалдырады.

Жалпы адамзат тарихының арғы-бергі тәжірибесінен тағылым түйер болсақ, ізгілікке негізделген мейрамдардың барлығы дерлік жер бетіндегі адам баласының бәріне бірдей ұғынықты әрі бағзылық сарыны табиғатпен үйлесіп өмір сүру қағидасымен үндес. Сол себепті біз де журналдың жыл басындағы алғашқы нөмірін оқырман қауымға шын ниетімізбен ұсына отырып, рухани байланыс алаңы баршаға бірдей адал қызмет етіп, шөліркеген көңілдерді білім мен ғылымның нәрімен сусындата береді деген сенімдеміз. Жанына жарық іздеген адам өзіне керек азықты осы басылымнан табады деген үміттеміз.

Тарихи мұраларды зерттеуде аса құнды дерек көзі болып табылатын елордалық архив журналы бүгінде сала мамандарының, зерттеуші ғалымдардың, мәдениет қайраткерлерінің, тарихшылардың, ұлттың тарихы мен сан ғасырлық шежіресін құрмет тұтатын белсенді авторлардың рухани алаңына айналып отыр. «Өсетін ел тарихын таспен жазады, өшетін ел тарихын жаспен жазады» деген екен данышпан бабаларымыз. Сол айтқандай, әр дәуірдің үні мен шынайы бейнесін тарихқа таңбалап, сан қилы тағдырлар туралы, еңбектері көмескі тарта бастаған тарихи тұлғалар хақында, ұлт мәдениетінің кешегісі мен бүгіні жайында ой толғайтын, сыр қозғайтын авторлар легі мұнан кейінгі уақытта да толастамай, журнал бетін тұшымды дүниелермен толтыра түседі.

Басылымның өткен жылғы сандарында «Зерттеулер. Мақалалар. Ізденістер» айдары аясында даңқты қолбасшы, ұлт-азаттық қозғалысының көсемі Кенесары Қасымұлы, Алаш қозғалысының қайраткері Әлихан Бөкейхан, қызылжарлық Алаш қайраткері Байбатыр Ержанұлы, академик Қаныш Сәтбаев, академик Кеңес Нұрпейісұлы, Әзербайжанның ұлтшыл азаматы Әли Мардан бек Топчибашы, саяси және қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай, сондай-ақ Халық қаһарманы Рахымжан Қошқарбаев туралы, «Библиография және сын» айдарымен «Қазақстан тарихы шетел архивтері мен кітапханаларында» ақпараттық анықтамалығының IX томы, Ақмола өңірі тарихының ақтаңдақ беттері, академик Х.Әбжановтың көптомдық шығармалар жинағы, академик Б. Аяғанның өмірбаяндық очерктері жайында, «Ақпарат және хроника» айдарымен әлем және отандық архивтердің қазіргі тыныс-тіршілігін баяндайтын материалдар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жарық көрді. Журнал биыл да осы айдарлар аясында тың дерек-дәйектерге негізделген. Сол арқылы оқырманның ой-отауына айнала бермек...

Құрметпен, Ж. Бимолдин,

*Астана қаласы Мемлекеттік архивінің директоры,
Бас редактор*

Серік Ерғали

қоғам қайраткері, мәдениеттанушы, этнолог, журналист

НАУРЫЗДЫҚ ТАНЫМ МЕН ТҰЖЫРЫМ

Бүгінгі оқырманның сауаты мен сәулесіне сенгендіктен, мақаламызда тәптіштеп, егжейлеп баяндаудан гөрі, Наурыз мейрамына қатысты танымдар мен дәйектерді тұжырымдап жеткізуді жөн көрдік. Көзіқарақты оқырман қалғанын өзі толықтырып санасына тоқитыны сөзсіз.

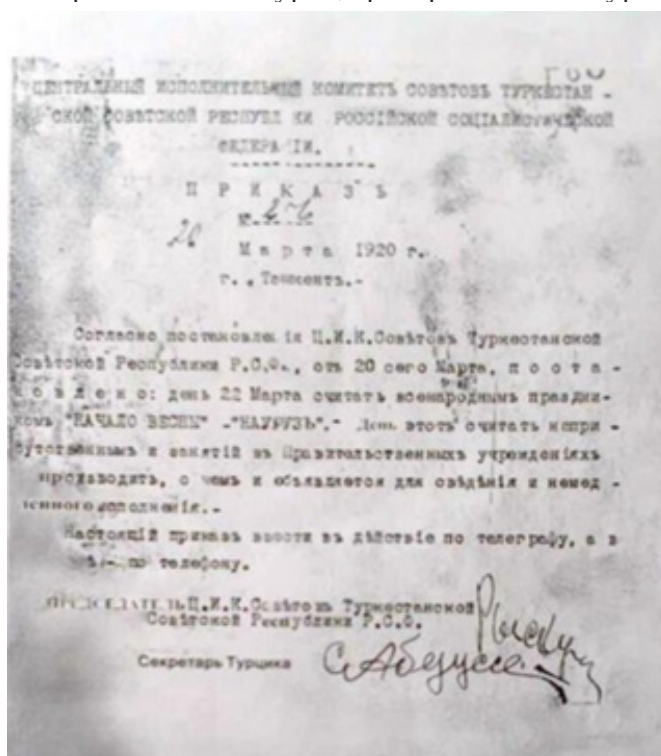
Мейрамның мәртебесі

20-ғасыр басында негізі қалана бастаған Алашорда мемлекетінің идеологиясына алғышарт есебінде Наурыз мерекесінің уақытына қатысты тартысты 22 наурызға тіреп, алаш көсемі Өліхан Бөкейхан нүкте қойып, 1915 жылдан бастап қоғамдық ортада бекіді.

1920 жылы 26 наурызда Түркістан республикасының Атқару комитетінің төрағасы Тұрар Рысқұлов өзінің №406 бұйрығымен юлианша күнтізбемен 9 наурыз, григорианша 22 наурыз бүкілхалықтық «Көктем мерекесі», «Наурыз» болып бекітілсін деген шешім шығарып, саяси сабақтастық ресми сипатқа ұласты.

Наурыз мейрамының ұлттық рухты көтеретін қасиетін аңдаған Сталин билігі 1926 жылдан бастап бұл мейрамды ресми мерекелеуге астыртын тыйым салды. Ресми түрде шешім әзір табылған жоқ.

Алайда, елдің көптеген өңірінде бұл мереке бейресми түрде атап өтіле берді. Тек қана «наурыз» атауының орнына енді «амал», «қамал» деген кезекші сөздер қолданылды. Батыс өңірде юлианша 1 наурыз, григорианша 13-14 наурызда көже асылып, бірін бірі халық көрісіп құттықтаса, оңтүстік өңірде григорианша күнтізбемен 1 наурыздан бастап «тілеукөже» асып, «уызмереке» атап жалғастыра берді.

Қазақ елі тәуелсіздік алу қарсаңында Қазақ КСР президентінің 1991 жылғы 15 наурыздағы Жарлығымен күн мен түннің теңелген мезгілін «Көктемгі халықтық мереке – Наурыз мейрамы» ретінде ресми тойлау бекітілді. Ал, 2009 жылы 22 сәуірде «Мерекелер» туралы Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер енгізіліп, Наурыз мейрамы 21-23 наурыз аралығында атап өтілетін болды.

Сондай-ақ, бұл айтулы мереке 2016 жылы Қазақстан, Әзірбайжан, Ауғанстан, Үндістан, Иран, Ирак, Қырғызстан, Пәкістан, Тәжікстан, Түркменстан, Түркия және Өзбекстанмен бірге көпұлтты номинация бойынша «Наурыз. Мерекелік дәстүр» деген мәртебемен ЮНЕСКО-ның Адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасының репрезентатив тізіміне енгізілді.

Дегенмен, Наурыз мерекесі соңғы 30 жыл бойы өзінің толыққанды келбетін көрсете алмай келді: көбінесе этнографиялық сипат пен сахналық қойылымнан әрі аспай, азаматтық мейрамның мазмұны қалыптаспады.

2021 жылғы 5 қаңтардағы «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында (<https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat>) «...Наурыз мейрамын атап өту тұжырымдамасын жасап, көктем мерекесінің мазмұнын байыта түскен жөн. Бүкіл қоғамды ұйыстыратын құндылықтар неғұрлым көп болса, бірлігіміз де соғұрлым бекем болады» деп Наурыз мейрамының мазмұнын байыта түсетін тұжырымдама жасауды ұсынған еді.

Сонда да ештеңе өзгере қоймаған соң Президент Қ.К. Тоқаев өзінің 2024 ж 3 қаңтарда «Egemen Qazaqstan» газетіне берген сұхбатында: «Наурыз – жаңару мен жаңғырудың символы. Сондықтан төл мерекеміздің мазмұнын байытып, оны барынша ерекшелеп, жаңаша атап өтуіміз керек» деп бұл тақырыпқа қайтадан оралды.

Наурыз мейрамының қос сипаты

Бүгінгі Наурыз мейрамында ескерілмей келген екі бірдей мазмұн бар: біреуі түркілік мүшелдік Жыл басы, екіншісі Күн мен Түннің теңесуі ретіндегі адамзаттық таным. Бұған дейінгі Наурыз мейрамы біржақты ғана соңғы танымды ескергенмен, халық жадындағы «Амал келді – жыл келді» деген тәмсілмен мүшелдік жылдың межесі де Наурыз мерекесімен ұштасып жатқандығы рас еді. Осыдан келіп, толыққанды мерекенің жартылай мазмұнын халқымыздың өзі шашау шығармай, тыйым салынған «наурыз» атауын «амал», «көрісу» деп 14 наурызда ежелгі ғұрыпты мейрамның басты жоралғысы ретінде атаумен келеді. Қысқасы Наурыз мейрамы әубаста мүшелдік Жыл басымен басталып, Күн мен Түннің теңесуімен аяқталған ресми нұсқасы болған. Бұл туралы Бұқарада оқыған кезінде 8 күндік (юлианша 1-8 наурыз аралығында) мерекеге қатысқан белгілі жазушы, фолклоршы, діндар әулиеміз Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жазып қалдырды.

Сайып келгенде, Наурыз – прототүркілік онекімүшелдік күнгізбенің басты рәсімі болатын.

Ежелден келе жатқан прототүркілік таным бойынша жыл мезгілі 90 күндік төрт маусымнан тұрады: көктем, жаз, күз, қыс. 90

күндік қыс 13 наурызда шығып, 14-не мүшелдік жаңа жылмен бірге көктем мелзгілі кіреді. Міне осы қос айтулы танымды ата-бабамыз шеберлікпен жымдастырып, тұтастыра мейрамдаған. Бұның зерттеуі толыққанды болмағандықтан, идеологиясы ашылмағандықтан соңғы кездері ұшқары, қате, шатасқан ұғымдар мен атаулар шығып кетті. 21-22 күндері Теңелім мерекесі делінеді де, ал ешбір үзілмей аталып келе жатқан мүшелдік жыл басы «амал», «көрісу» деген қарабайыр атауға ілікті. Себебі, Колбиннің рұқсатымен өткен 1988 жылғы алғашқы ресми Наурыз мейрамы түркілік Жаңа жылды қарастырмаған болатын.

Наурыз бен Мүшелдік күнтізбе

Енді аспан ілімінің айғақтарына жүгінейік. Птолемейдің «Альмагест» еңбегінде Қамал (амал, қамал – қазақша) жұлдызы шоқжұлдызға еңбегендердің қатарынан және ол жылжымайтын жұлдыздардың бірі. Гиппарх «тұмсықтағы жұлдыз» атаса, ертеде ол «тас төбедегі жұлдыз» деген атаумен танылған. Тағы бір дереккөзде Тоқты шоқжұлдызының маңдайындағы сары жұлдыз кейде «Тоқтының екінші мүйізі» аталған.

Наурыздың қазақ үшін басты мәні – жылдың ауысуы. Күн-Түн теңесімінен бұрын, наурыз айы туғанда, Күн Тоқты (ежелгі түркіше – Қозы/қоды, М.Қашқари) шоқжұлдызындағы қозғалмайтын Амал/Қамал жұлдызына беттейді, онымен «көріседі». Бұның әсері жерге беріліп, жыл маусымы ауысады - көктем шығады, мүшелдік жыл алмасады. Жыл алмасу Күн мен Түннің теңелуіне қатысты емес, осы айтылған аспандық үдеріске қатысты. Бұл юлианша – 1 наурыз, григорианша – 14 наурызға келеді.

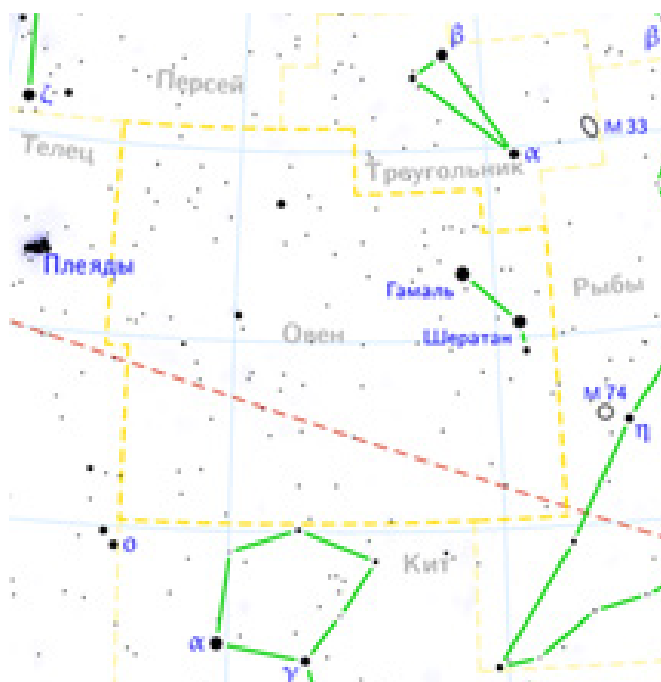
Қазақтың этнограф ғалымы, белгілі географ **Шоқан Уәлихановтың** қазақы күнтізбені үш тілде келтірген астрологиялық сызбасында юлианша 1 наурыздан бастайды. Ал наурыз айы кәзіргіше 14-наурыз екені мәлім.

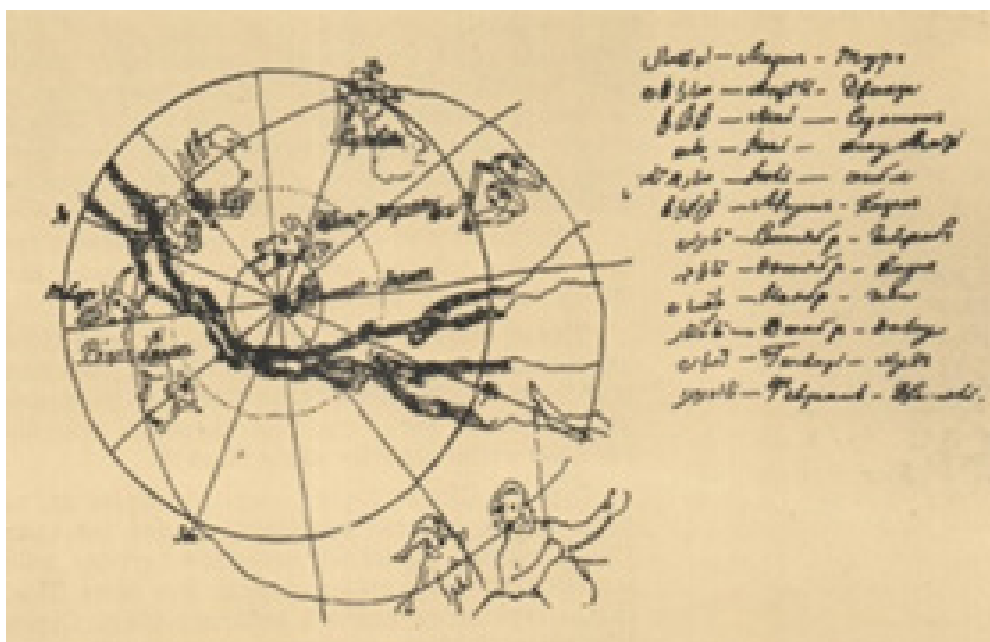
Шәкәрім Құдайбердінің баласы **Ахат Шәкәрімұлының** естелігінде: «14-март – ескіше 1-март. Әкей айтты: «Бүгін ескіше 1-март, қазақша жаңа жыл, ұлыстың ұлы күні дейді...»

Аталмыш жыл ауысу күнтізбесін 18-ғасырға дейін дүние жүзі мойындаған: христиандық Рождествомен жыл ауыстырғанға дейін, Рим империясы мен Ресей патшалығы күнтізбесін 1 марттан бастаған. Бұл күнтізбе бүкіладамзаттық сипаты бар құндылық. Демек, Юлиан күнтізбесі мүшелдік күнтізбенің басталуымен парапар болып тұр және мейлінше ғылыми негізі бар.

Наурызды зерттеу барысында мүшелдік танымды да қамтуға тура келеді, оны айналып өту мүмкін емес. Сонда байқағанымыз, онекіжылдық мүшел танымы жылға ғана қатысты емес, он екі айға да таралады екен. Тіпті ай атаулары да сол ізбен аталғанын байқауға болады.

«Халық календары» еңбегінің авторы М. Ысқақовтың жазуына қарағанда, Бируни мен Ұлықбектің келтірген мағлұматтарында мүшелдік ай атаулары болған, олар былай аталыпты:

- 1) октябрь – кешку немесе күску (магынасы – «тышқан»);
- 2) ноябрь – ут немес ұд (сиыр);
- 3) декабрь – барыс;
- 4) январь – тувушқан немесе табышқан (қоян);
- 5) февраль – ұлу немесе нек (айдахар);
- 6) март – ыйлан (жылан);
- 7) апрель – юнед немесе юнд (жылқы);
- 8) май – қон (қой);
- 9) июнь – бічін немесе січен (мешін);
- 10) июль – доқұқ немесе тақыгу (тауық);
- 11) август – іт (ит);
- 12) сентябрь – лагзын (доңыз).

Негізі қазақ күнтізбесінде тарихта март айын «Амал» деп те атаған. Яғни, парсылық күнтізбенің ықпалы да жүрген: һут, март – һамал, апрель – саратан, май – зауза... деп кете береді.

«Амал» һәм жыл басы

Қазақтың жаңа жылын Күн-Түн теңелісімен дәйектеушілер 21-22 наурызда дейді. Бірақ Ресейдегі 1917 жылғы революцияға дейінгі фольклорда, тіпті қазырғы әдебиетте де жыл басының көктемге сәйкес келетіні айтылады, жырланады. Ешбір туынды Күн мен Түн теңесімін бұған қатысты әңгіме етпейді. Неге? Себебі, қазақтың жыл ауысымы көктем мезгілімен бір келеді. Бұл дәстүр ортаазиялық ғылыми-әдеби туындыларда әбден орныққан. Бұл да Амал/һамал айының келуімен тікелей байланысты астрологиялық үдеріс. Қазақтағы «Амал келді – Жыл келді» дейтін тәмсіл, көктеммен бірге ғана жаңа жыл келеді деген ұғымды меңзеп тұр. Көктем Күн мен Түннің теңелуінен 8-9 күн бұрын келеді. Күн мен Түн күзде де теңеледі, бірақ неге жыл алмаспайды?! Мәселе Күн мен Түн арбасуының уақыттың жаңаруына қатысы жоқтығында! Бұл ежелгі диалектикалық таным, күнек пен түнек, ақ пен қара арбасуы, үйлесімі – бұл аса

ежелгі қоснегізді танымдық пәлсапалық құндылық! Алайда бұл таным көктемде жаңа жылмен қабаттаса келеді. Содан жұрт шаттасады.

Амал айының Наурыз мейрамына, жаңа жылға қатыстылығын әйгілейтін әдеби жәдігерлер қыруар. Күн мен Амал жұлдызына қатысты көктемнің келуін ортаазиялық ақын Рабғұзи (Насреддин) «Көктем» өлеңінде былайша суреттейді:

Ғаламның Күні кезіктіріп Тоқтыдағы Қамалды,

Қар мен мұзды ерітіп, аласапыран басталды.

Аяз бенен қарға бөккен ел еді...

Қарашы енді: Күн келеді, Күн келеді!

Ортаазиялық уақыт өлшеуші орын ертеден Бұқар хандығындағы жұлдызшылардың есебімен «Бұқар есебі» ретінде мойындалған. Өйткені, көп уақыт бойы бұқарлық математиктер мен астрономдар ешкімге дес бермеген. Соның бірі Омар Хаям болатын.

Наурыз мерекесінің бастау уақытын нақтылап жоғарыда **Шәкәрімұлы Ақаттың** естелігінен үзінді келтірдік. Бұны белгілі әулие, жазушы, этнограф **Мәшкүр Жүсіп Көпеев** былайша қолдайды: «*Жиырма тоғыз жасымда Бұхарай-Шәрифте Ғабдалахид ханның наурыздама тойының сегіз күн ішінде (ескіше 1-8 наурыз аралығы – С.Е.) болдым...*» – деп Наурыз мерекесі де, ай да бүгінгі 14 наурыздан басталатынын және ресми 8 күн және бейресми халықтық мейрам бір айға созылады деп дерек береді.

Белгілі фарабитанушы Ақжан Машанов өзінің «Әл-Фараби» тарихи деректі кітабында «нау» сөзіне қатысты былайша ашып көрсетеді: «Ал айдың тоғыс (аял) жұлдыздарының туғаны мен батқанын нау деп атайды. Демек, нау туралы дау туады. Ол дау астрономдар, есепшілер арасында атам замандардан бері бітпей келе жатқан дау. Сондықтан «нау құрымай, дау құрымас деген» – деп тілімізде сақталған белгілі тәмсілді ашып береді.

Мерекенің түркілік сипаты

Таңбалы. Аңырақай тауы.
Алматының солтүс-батысы.

Наурыз мейрамын парсытілді «Наурызнама», «Шахнаме» секілді жазбаларға қарап, парсының мерекесі деген қасаң пікірдің қалдығы әлі де қалмай келеді. Алайда, бұл мейрамды ежелгі Шумер мемлекетінің де атап өткендігі, тіпті Мексикадағы Теотиуакан мекеніндегі ақтектерге жатқызылып жүрген Ай мен Күнге арналған пирамидаларды тегін нәрсе деуге болмайды. Сондықтан Күн мен Түннің бір бірін толықтыратын қос негіздің төркіні десек, онымен бірге мерекені де ешкім меншіктей алмас.

Бұл тақырыптың, сондай-ақ бабатүркілерге де тән жағы аз емес, тіпті өте айқын етерлік айғақ та бар. Бұны

бес мың жыл бұрынғы тасқа қашалған Алматының солтүстік-батысындағы 170 шақырым жердегі Аңырақай жотасындағы Таңбалы жартаста қашалған композициялық петроглифтен байқауға әбден болады. Күндидарлы Тәңір мен түнкейіпті Іңір – бір біріне құшақ жайып көрісіп тұр; олардың ортасында Сиыр жылының төрт маусымы бейнеленген, бұлардан төмен

он екі мүшелдің кейпіндегі 12 бейне қол ұстасып билеп жүр. Бұл – қола заманынан да ерте неолит дәуіріне жетелейтін дерек және бұл бүгінгі Наурыз мерекесінің толық тарихи куәлігі, төлқұжаты деуге болады!

Сақтар айтулы күнді қалай қарсы алған? Күн шығар сәтте қаған ордасының үстіне күн бейнелі жалау көтеріліп, қотанға шымқай қызыл мауытыдан киім киген 365 бозбала шығатын болған. Балалардың саны бір жыл ішіндегі тәуліктердің айғағындай болып, 365 өнерпаз бозбала тойдың шырайын келтірген. Бір жылды құрайтын әрбір тәуліктің келешегін алдын ала жақсарту үшін 365 күй тартылған. Сонан соң, бүкіл елдің батагөй абызы, елдің, қағанаттың үміт-тілегін Тәңірге жеткізетін 9 күй тартқан. Бұл 9 күй міндетті түрде қобызбен тартылатын болған «Квинт Курций Руф. История Александра Македонского».

Ғұндар мерекені қалай бастаған? Белгілі этнограф **Жағда Бабалықұлы**, Мәскеудегі архите көрген қытайша жазуға сүйеніп, «Қазақпарат» агенттігіне берген сұхбатта былайша суреттейді: «Қытайлардың жазғанына қарағанда, ғұндардың хандары – тәңірқұттар Наурыз басталатын күні тау басына шығып, ұясынан жаңа көтерілген күнге қол жайып, тілек сұрап, дұға қылады. Ол дұға қайырғанда, тәңірқұттың арқа жағын ала қолында қобызы бар абыз отырады. Тәңірқұт дұғасын оқып болғанда, абыз 9 қоңыр күй тартады екен. Ол күй тартып болғанда, оның соңын ала отырған 365 күйші бір-бірден күй тартады.

Түркілердің наурызы. Махмұт Қашғари: «Көшпенділер өз жаңа жылдарын тойлағанда, барлығы бір ауылда жиналып, өткен ескі өшпенділіктерін ұмытып, қару-жарақтарын тастап, бір біріне ізгі тілектерін айтады».

Қазақтардың бас таңды қарсы алуы. Қазақтар Қадыр түнін ұйқысыз өткізіп Бас таңды қалай қарсы алады? «... Жастар ауылдағы нөқта көрмеген ең асау тайыншаны ұстап, ең ескі ашамайды салып, ашамай үстіне ең ескі киім-кешек пен құрым киізден жасалған қуыршақ орнатып, тайыншаның құйрығына ескі шелек байлайды да: «Ұлыс таң атып қалды, бар елге хабар бер!» деп, шабына шыбық жүгіртіп, сауырға бір салып қоя береді. Асау тайынша өкіріп-бақырып жөнеледі. Ит үреді, қотандағы мал үркеді, үй-үйден шал-шауқан ербиіп шығады, жастар мәз-мейрам болысады...» (Ақселеу Сейдімбекұлы. «Қазақ әлемі»).

Көрісуге қатысты дәйектер

Көрісу салты есте жоқ ескі заманнан бар екен. Оны жоғарыда келтірген Таңбалы петроглифінен де анық байқаймыз. Тәңір мен Іңір бір-біріне құшақтарын жайып тұр.

1736 жылы Әбілқайыр ханның ордасында болып, бірнеше сурет жидасын салып, тарихымызға елеулі үлес қалдырған ағылшынның суретшісі Дж. Кестль көрісу ғұрпын бейнелеген: екі ер кісі қолдарын алған күйі арнайы рәсімдік қимылмен көрісуде, олардың артында тізе бүккен әйел қос қолын бүгілген тізеге салып сәлем етуде.

Абай Құнанбайұлы өзінің әйгілі «Жазғытұры» өлеңінде қазақтың жаңа жылды қарсы алатын көрісу салтына қатысты жолдары бар:

*Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Күлімдесіп, **көрісіп, құшақтасып.**
Шаруа қуған жастардың мойыны босап,
Сыбырласып, сырласып, мауқын басып.*

Көрісуге қатысты **Ахмет Байтұрсынұлы** да қалам тартқан:

*Келгенінше құттықтап бірін-бірі,
Қуанышта көрісіп кәрі-жасы.
Көңілі түгел адамның сен келген соң,
Самарқанның елжіреп түскен тасы.*

Бұрмаланған танымдар

Материалдық танымға негізделген ғылым барлық ғұрып пен салтты қарабайыр қалыпқа түсіріп түсіндірумен келді. Тоталитарлық диктатураға бағынышты ғылым Көшетеген халықтың терең танымын танығысы келмеді, оны паш етуден қорықты.

Советтік этнография Алтыбақан ғұрпын ұлттық ойын деп сендірді. Алайда, бұнда ойынға тән ереже жоқ, бар болғаны кешкісін құрылған алтыбақан таң атқанша ойын-сауықтың сайманына айналады. Мәні неде? Ежелгі бас таңды қарсы алудан қалған мәнінде. Тербелетін қыз бен жігіт – Түнек пен Жарықтың, ай мен күннің рөліндегі аналық-аталық негіздердің кейпі болатын. Бұл аса ежелгі танымның сарқыты еді!

Бастаңғы. Халықтың ұйықтамастан бас таңды қарсы алуы. Қыз-келіншектер дастарқан жасап, «Ұйқыашар» әзірлеуі, жігіттер бөлек жиналып, жарлары мен ғашықтарына «селтеткізер» дайындауы, егделерге «Белкөтерер» өткізілуінің бәрі ежелгі сақ-ғұн бабалардан қалған баталы жоралғы болатын. Енді бізге осы мол дүниені заманауи қалыпқа түсіріп, өзіміз де, өзге де таң қалардай танымдарымызды тұжырымдап, қызығын көретін уақыт келді, ағайын.

Тлеуғали Қышқашбай

педагогика ғылымдарының докторы, профессор

ЕЖЕЛГІ КӨШПЕНДІЛЕР ӨНЕРІ СИНТЕЗІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Ғылымның көптеген салаларындағы зерттеулер өнердің түрлерін біртұтас құбылыс ретінде зерттеудің тиімділігін дәлелдейді. Осы тұрғыда зерттеу объектісіне келу органикалық бірлікте нақты этникалық өнердің әртүрлі құбылыстарын, ерекшеліктерін, байланыстары мен қатынастарын көрсетуге мүмкіндік береді.

Әрбір этникалық өнер өзінің шығу тегімен ерекше. Ғылыми мақалада автор қазақ өнерінің даму ерекшелігін әлемдік және өзінің ішкі ерекшелігімен сипатталатын процесс ретінде қарастырады. Көшпелі мәдениет құрылымының тереңдігі, қоғамның дәстүрлі құндылықтар жүйесінің тұрақтылығы мен беріктігі ғасырлар бойы үнемі дамып келе жатқан әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге берік сіңген.

Түйін сөздер: Қазақ өнерін зерттеу, салт-дәстүр, қазақ мәдениеті, этникалық өнер, көшпенділер өнерінің тарихы.

Біздің дәуірімізге дейінгі III мыңжылдықтан бастап Қазақстан даласында үндіарилық, түркілік, моңғолдық және басқа да тайпалар өмір сүрді. Қазақстан аумағында қазақ хандығы құрылған кезде көптеген түркі тілді субстраттардың: қыпшақтардың, қимақтардың, оғыздардың және басқалардың мәдениеті қалыптасты. Бұл мәдениеттер өздері пайда болған және дамыған, уақыт талабына сәйкес түрлі формада синтез сатысынан өтті.

О. Шпенглердің тұжырымдамасымен келісуге және Қазақстан аумағында өмір сүретін түрлі ландшафтық ортада синкретизм принциптерінің пайда болуын көруге болады. Ғалымдардың пікірінше, ол екі түрлі өмір сүру образының: көшпелілік-мал шаруашылық және отырықшылық-егіншілік мәдениеттің пайда болуына негіз қалады [1].

Алайда, мұның бәрі міндетті түрде синкретизм емес, синтез формасының көрінісі. Әр тайпаның және мәдени-тарихи құрылымның мәдениеті қазақ мәдениеті парадигмасына қосылды және оның көп қырлылығын анықтады, өз кезегінде қазақ өнерінің көптеген түрлері негіздерінің біріне айналды.

Түркі көшпелілері іс жүзінде түрлі формадағы бүкіл әлемдік діндер арқылы өтті. Тарихтың белгілі бір жекелеген кезеңдерінде діни наным да, әлемдік діндер де, әлемдік діндердің спецификалық формалары: шаманизм, христиандық, буддизм, ислам, манихейлік, несториандық, суфизм және басқалар да болды.

Ежелгі сауда жолдары Қазақстан аумағындағы барлық мәдени құрылымдарға бірдей қызмет етті. Археологиялық жәдігерлер кейбір мәдениеттердің көп ғасыр өткен соң, тіпті, мыңдаған жылдардан кейін бұрынғы орнына қайта келгенін көрсетті. Дамыған сауда және қала мәдениеті өрнек - руна жазулары негізіндегі ертедегі бірегей жазулардың пайда болуына әкелді.

Осы фактілердің бәрі Қазақстан аумағында құрылған түрлі этникалық құрылымдардың ежелгі өркениеті тұтастылығының дәлелі. Ертедегі түркі халықтары мәдениетінің бірлігі жөнінде ғылым мен мәдениеттің көптеген бағыттарының өкілдері: археологтар, тарихшылар, әдебиетшілер, өнертанушылар және басқалар дәлел келтіреді. Әр түрлі мәдениеттің өзара ықпалдылығы және өзара әрекеті мәдениеттің спецификалық міндетін айқындады. Отырықшы көршілермен тығыз байланыста ұзақ уақыт қатынаста болу көшпелілер мәдениетіне отырықшы халықтар мәдениеті элементтерінің енуіне әсерін тигізді.

Көшпелілер мәдениетімен өзара байланыс процесінде ол өзінің өмір сүруі үшін «құнарлы топырақ» таба білді, көшпелілер мәдениетінің органикалық бөлігіне айналды. Бұл - екіжақты процесс. Үндесу принципі сонау ерте кезден XX ғасырдың соңғы он жылына дейін түрлі мәдени-этникалық дәстүрлердің орнығуын қамтамасыз етті.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында қазақтардың мал шаруашылығын жүргізу әдісі ежелгі номадтардың шаруашылықтағы іс-қимыл тәжірибесінен еш айнымады. Жайылымдық іздеп көшіп-қону жүйесі біздің дәуірімізге дейінгі IX-VII ғасырларда қалыптасты, содан бері мыңдаған жылдар бойы өзгермей келеді. Көшпелі мал шаруашылығының ұзақ уақыт және табанды өмір сүруі, ең алдымен, табиғи ортаның ерекшелігімен және әбден шыңдалған қазақ мәдениетінің орнықты әдістерімен, содан кейін барып қана өндіруші күштің жоқтығымен түсіндіріледі.

Бұл әлемдік мифологиялық сана уақыты және өнердің бөлінбейтіндігі еді. Мифологиялық ойлау – сапалық құрылым және дүниені тұтас, бірегей қабылдаудың дәлелі. Ол дүниені шығармашылықпен игеруге көп түрлі тұрғыда келуді үйлестіреді: оның ғылыми танымдылығын, көркемдік образдылығын және семантикалық нанымдылығын, өнердің алуан түрінің ұрық кезін және діни нанымдардың сіңірілуін сәйкестендіреді.

Тек осы мифологияда тәжірибелік, материалдық мәдениеттің ғана емес, барлық көріністегі рухани мәдениеттің де: ең алдымен өнердің барлық түрі: бейнелеу өнері, хореография, музыка, сөз, театр мен кино, этностық әдет-ғұрыптардың өскіндері орныққан.

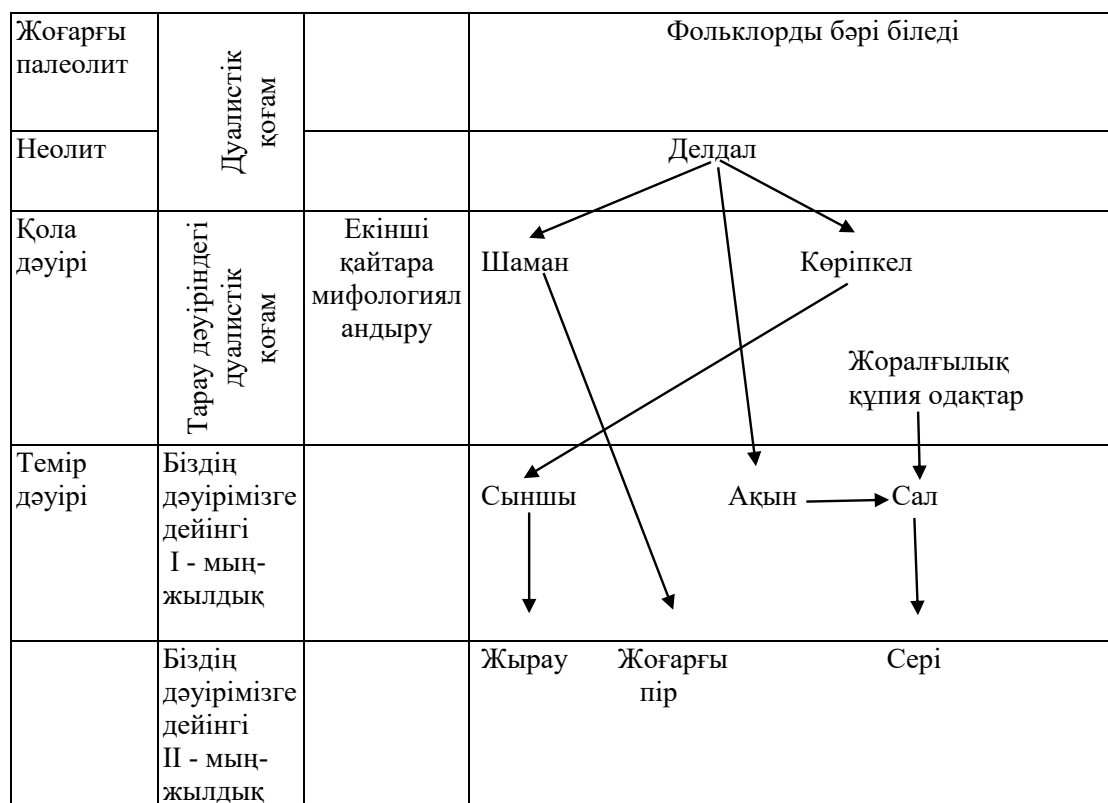
Қазақ мәдениеті әлемдік өзге мәдениеттер сияқты дамудың қажетті сатысы ретінде синкретизм өнері арқылы өтті.

Өте ерте кезден пайда болып және жоғалмай, қайта қуатты күш пен дербестік жинаған қазақ халқының мінезіне тән тұрақтылық барлық мәдениеттің пайда болуымен, ең бірінші, өнердің алуан түрінің бір-бірін байытуымен өзара іс-қимылға, байланысқа ұмтылысынан көрініс тапты. Бұл ұмтылыс халықтың көптеген мінез құлақы толеранттылықтың (төзімділіктің), үйрене білудің, өзгенің тәжірибесін қабылдаудың, жаңаны игерудің, ыңғайлы әрі жинақы болудың беки түсуіне жағдай жасады.

Қазақ халқының мәдениеті мен өнерін осылай логикалық дамыту қазақ қоғамының өзін ғана емес, оның мәдениеті мен өнерін де дамытудағы дәстүр мен жаңашылдық көрінісінің спецификасы туралы айтуға негіз болды. Қоғамды дамытудың алғашқы кезеңінде синкретизм мәдениет көріністерінің барлық өзара байланыстарын айқындайтын мәдениет жағдайының басты формасы болды.

Мифологиялық сана негізделген өнер түрлерінің тармақталмауы қоғам дамуының алғашқы сатысында мифологияның өзі өнердің басым түріне айналуына алып келді. Бұл мифологияның қоғамның барлық мүшесі білетін [2], таптар мен жіктерге бөлінбеген кез еді. Уақыт өте келе мифология биліктің құралы және жоғары жақтағы билік құрушылардың игілігіне айналды. Қоғамның жікке бөліну процесі біртіндеп жүре бастады, сонымен бірге өнер түрлерінің мифология кеңістігінен бөлінуі де орын алды.

СЫЗБА. Өнерді бөлу
(Е. Тұрсынов бойынша)

Сөйтіп, қоғамның жіктелуімен қатаң тарихи қысымға түскен өнердің бөліну тенденциясы бірінші рет бекітілді. Өнердің жіктелуге және спецификалық ерекшелік табуға ұмтылысы, біздің ойымызша, қоғамды дамытудың алғашқы сатысында тас өңдеу техникасын жетілдіру негізінде мүмкін болды. Мустьерлік кезеңде тас өңдеудің жаңа техникасы пайда болды.

Осы уақытта адамның алғашқы діни дүниетанымы тотемдік, аңшылық сиқыр, әдет-ғұрып, туыстық қауымдастықтың алғашқы формасы қалыптасты. Алғашқы адамдар өз мәдениетінің іздерін Қазақстанның көптеген облыстарында, Ертіс маңайында, Орталық және Оңтүстік Қазақстан облыстарында тасқа салынған суреттерімен қалдырды. Орал тауларындағы үңгірлерден бизондар мен жылқылардың, зілдің қашалып салынған бейнелері табылды.

Палеолит дәуірінде қатар қонған екі рудың айырмашылығы антропологиялық типінен бастап айқын көрінді. Палеолит адам өмірінің жетекші бастауы сипатында мәдениеттің эстетикалық сипатын анықтады. Көшпелілердің палеолиттік түсінігі ерекше болды. Қосымша бағыну принципі дамудың осы кезеңінде ашылды. Сол кездерде жануарлар әлемі мен өлгендер әлемі туралы түсініктер неолит, қола және темір дәуірлері арқылы бізге дейін жетті.

Мезолит дәуірі өте қысқа болды, бірақ адам баласына аң және балық аулайтын құралдарын өңдеу жетістігін әкелді. Ғылыми әдебиетте оны неолит дәуіріне бастаған өтпелі кезең ретінде қарастырады.

Алайда, Қазақстан аумағында жүргізілген археологиялық қазбаларда табылған мезолит дәуірі жәдігерлерінің өзі адамның табиғатпен өзара байланысының кеңі түскенін көрсетеді. Ең алдымен, бұл адамның өнім өндіру құралын өңдеуге деген эстетикалық талғамының күшеюіне ықпал етті.

Неолит дәуірінде адам санасында «Неолит төңкерісі» деп аталған төңкеріс болды. Шын мәнінде, бұл мәдениет пен өнердегі өзара байланыс түрін өзгерткен бірінші рухани төңкеріс

еді. Бастапқы синкретизм өзінің неғұрлым дамыған қосымша бағындыру (соподчинение) формасына көшті. Иттерді қолға үйрету де адамдардың табиғаттан бөлінуінің және онымен қарым-қатынасқа жаңа акцент беруінің көрінісі болып табылады.

Адам сыртқы ортаның түрлі көріністерін ығыстыра отырып, қосымша бағындыру принциптеріне келді. Бұл қауымдастықты ұйымдастыруды және өзге тайпалармен байланысты анағұрлым өзгертуге ықпал етті. Байланыстың мұндай типінде өнердің бір түрі өзімен байланыстағы өзге өнер түрінен басым түсіп жатады [3].

Рулардың тайпаларға бірігуі әлеуметтік деңгейдегі және бір қауымдастық мүшелерін өзара қарым-қатынас формасындағы қосымша бағындыру принциптерін жасауды және бекітуді талап етеді. Қауымдастықтарды ірілендіру түрлі тайпалар арасындағы қарым-қатынастың пайда болуының жаңа формаларының туындауына әкелді. Өнерді қосымша бағындыру салтанаты, біздіңше, сауданың туындауына байланысты бірінші орынға қолданбалы өнерді шығарған неолит дәуірін сипаттайды.

Осы кезеңде өнердің сөздік және бейнелік синтезі тасқа басылған жазуларды қосымша бағындыру арқылы көрінді. Бұл ежелгі көшпелілік қауымдастығында сөздің рөлін бұрынғыдан да күшейте түсті. Өйткені, ол енді тек музыкамен ғана емес, баяндау ырғағының көрінісі ретінде суретпен де байланысты болды.

КЕСТЕ

Неолит және энеолит дәуіріндегі өнер

№	Өнералды түрлері	Өнер түрлері	Өзіндік сипаттары
1	Ойлау	Мифологиялық Қосымша бағындыру принципі	Абстрактты ойлау Дүние құбылысының жүйеленуі
2	Көрініс	Дуалистік принцип	Дуалистік фратрилер: күн мен түн. ақ және қара т.с.с.
3	Шаманизм	Табиғаттың зұлым және мейірімді күштерінің мәңгілік күрес идеясы	Қамқорлық және қорғау туралы өтініш; Құрбан шалу арқылы мейірімін ояту
4	Тотемизм	Тотем - табыну нысаны	
5	Көрініс жасау	1.тірілер мен өлілер әлемі туралы; 2.адам және табиғат - екі түрлі бөлім; 3.табиғат әлемі - басым- дық жағдай; адам - бағы- ныштылық жағдай.	Адам өмірі мен ғұмырының барлық жақтарын табиғат талабымен қосымша бағындыру прин- ципі; Тайпаға бірігуге байланысты рулар арасындағы қатынастарды қосымша бағындыру принципі; Рулық тотемдерді, тәңірлерді, әдет - ғұрыптарды қосымша бағындыру және жалпы қалыптастыру.
6	Салттық - жоралғы- лар	Рулар арасындағы салт- тық - жоралғылар	1.Бір тайпаға біріккен түрлі рулардың салттық – жоралғылары және әдет -ғұрыптарының байла- нысы; 2.Тұтас тайпаның өкілдері және әр ру наным- нәсілдерінің байланысы; 3. Адамдар әлемі мен табиғаттың тылсым күші арасындағы байланыс.
7	Билер	Аңшылық	1. түрлі аңдарды бейнелеу 2.жабайы аңдарды бейнелеу
		Тотемдік	Тек бір жануарды бейнелеу; Үйретілген жануарды бейнелеу

8	Керамикаға. сүйек-ке сурет салу	Бейнелеу өнері	Бейнелеу шарты; Өрнектелген сызба: Схематизм, символизм стихияның фантастикалық образы
9	Фольклор	Неғұрлым күрделі, әр түрлі жанрда	1.этиологиялық мифтер, рулардың шығуы туралы аңыздар: тұрмыстық әңгімелер, жануарлар туралы әңгімелер, тылсым күштер мен кездесу туралы аңыздар, қастандықтар, қарғау, сиқырлық формулалар, жануарлар туралы ертегілер, тұрмыстық ертегілер, сиқырлы ертегілер элементі; 2.фольклор жекелеген білгірлердің монополиясына айналды.
Қорытындылар		1. Адамның ойлауы мен түсінуіндегі сапалы өзгерістер; 2. Рухани және материалдық құбылыстардың мамандануының кеңейу процесі; 3. Өнердің жекеленген түрлерін бөлу және жанрларын кеңейту; 4. Қолданбалы өнердің өзектілігі және бейнелеу өнерін оған бағындыру; 5.Тайпалық мерекелерді өткізу кезінде қосымша бағындыру принципін жүзеге асыру ретінде салттық жоралғылық делдалдарды бөлу.	

Қосымша бағындыру принципін бақылау Қазақстан аумағында тұрып жатқан рулар өміріндегі өзгерістерге – руларды тайпалық одақтарға біріктіру жөніндегі сапалық өзгерістерге байланысты іске қосылған болуы мүмкін. Адамдар қауымдастығын ірілендіру санада ірі өзгерістер туғызып қана қоймай, неолиттік адам өмірінің барлық жақтарына әсер етті. Бірқатар оқиғалар - жаңа территорияларды игеру, адамдар санының өсуі, аң және балық аулайтын құралдардың жаңа түрлерінің пайда болуы, мыс балқыту өндірісінің пайда болуы, мал шаруашылығы мен егін шаруашылығының қарапайым түрін игеру неолит және энеолит дәуіріндегі адамзат дамуының сапалық серпілісіне мүмкіндік берді.

Осы өзгерістердің бәрі түрлі аумақтардағы тұрғындар арасында қарым-қатынасты күшейте түсті. Е. Тұрсынов атап көрсеткендей, «Генетикалық жағынан туыстығы және мәдениеті жағынан жақын болып келетін руларды бір тайпаға біріктіру, көрші руларды осы тайпаның құрамына қосып алу, сөзсіз мәдениет құндылықтарын алмастыруға, идеологиялық көзқарастарды жақындастыруға, тайпаның құрамына енетін ортақ мәдениеті, ортақ тілі бар барлық рулар үшін жаңа, тайпалық (рулық емес) идеологияны қалыптастыруға ықпал етті» [2, 58 б.].

Неғұрлым жақын қатынас жасауға ою-өрнек қызмет етті. Мәселен, Каспий теңізінің оңтүстік жағалауларынан табылған керамикалық ыдыстардың өрнектері Қазақстан аумағын мекен еткен тайпалардың да сондай ыдыстарынан табылған немесе керісінше, қазақстандық тайпалардың қолынан шыққан ою-өрнектер Орал бойын мекендеген тайпалардан шыққан.

Неолит және энеолит дәуіріндегі әрбір археологиялық мәдениет шеңберінде антропологиялық түр мен діни көзқарастардың ортақтығы көрініс береді. Әрине, сана мифологиялық күйде қалып, рулардың бір-бірімен қатынасы және олардың мәдениет элементтерінің өзара байланысы ауысып жатқан кезде неолит және энеолит дәуірі өкілдерінің санасының мүлде алшақ болуы мүмкін емес еді.

Неолит дәуірінде адамның өз тұрмысы мен мәдениетін ұйымдастыруының кеңеюі нәтижесінде адамзат қоғамында түбегейлі өзгерістер орын алған сияқты.

Сонымен қатар адамдардың жаңа табының - салттық жоралғылық делдалдардың пайда болу қажеттігі туындады. Ол түрлі рулар арасында діни салттық жоралғы жасау кезіндегі түсінбеушіліктерді, қайшылықтарды жою мүмкіндігіне ие болды.

Көріп отырғанымыздай, дербес құрылымдардың рулары қосымша бағынуға мойын ұсынды. Неолиттік тайпалар саз балшықты игерумен танымал еді. Археологиялық қазбалар деректері

саз балшықтан жасалған ыдыстар алғашқы кезде жалпақ формада болғанын, біртіндеп жұмырланып, тіпті, ыдыстың түбі дөңгелек етіп жасалғанын дәлелдейді. Бара-бара қосымша бағындыру принципі әсерімен ыдыстардың түбі жалпақтанып, оларды жерге қою мүмкіндігі пайда болды және бұл олардың нық тұруын қамтамасыз етті.

Сондай-ақ, руларды тайпалық құрылымдарға біріктіруге деген ұмтылыстар байқалды. Бұл процесс өте баяу жүрді, бірақ неолит дәуірінің өзінде этникалық бірігулердің нышандарын көруге болатын еді. Ол бүкіл мәдениет бағдарламасын туғызатын гендік стилді құрудан байқалып, жекелеген тайпалардың антропологиялық ұқсастығынан, өнердің антропогендік сипатынан танылды. Неолит және энеолит дәуірінде «адам өзін табиғаттың бөлінбес бір бөлігі емес, қайта онымен бетпе-бет келетін құбылыс екендігін сезіну ерекше маңызды болды» деп есептейді Е. Тұрсынов. Осы негізде неолит дәуірінде адамдар санасында бүкіл әлемді екіге бөлу туралы ұғым қалыптасты. Барлығы да осы екі әлем қарым-қатынасының деңгейімен анықталды [2, 55 б.].

Көріп отырғанымыздай, неолит және энеолит дәуірінде қосымша бағындыру принципін құру және мойындау қажеттілігі өткір қойылды. Өйткені, осы екі өзара байланысқан әлемнің үлес салмағы бір-бірімен тең емес еді. Табиғат әлемі үстемдік етуші де, адам әлемі оған тәуелді, бағынушы болды. Сондықтан да олар барлық әрекеттерін, барлық тұрмыстық ыңғайлы бағыну жағдайларын табиғаттың талап етуі» деп есептеді [2, 277 б.].

Неолит дәуірінде «шығармашылық өндіріс институты» заңды түрде беки түсті. Зерттеушілер «шығармашылық өндіріс институты» туралы айтқанмен, бізге осы институттың бекітілуінің өзі толық негіз болып көрінеді.

Осы пікірге көптеген дәлелдер негіз болады. Біріншіден, Қазақстанның әр облысындағы әр түрлі өңдейтін техника мен әсемдік бұйымдарын дайындау образдық жүйедегі стильдің туындауына, сондай-ақ, көркемдік мәнер құралын жасауға әкелді. Екіншіден, Қазақстанның әр облысында пайда болған тас пен сүйекті, ағашты және басқа материалдарды өңдеудің жаңа әдістері оларды шеберлердің шығармашылық әдістері ретінде дәрежелеуге мүмкіндік береді, өнер бұйымдарындағы аймақтық шығармашылық қолтаңбаны айқындайды.

Ою-өрнек Қазақстанның күнделікті және сипаттаушы өнері болды. Ол керамикалық ыдыстарға, киімдерге, діни заттарға салынды. Ою-өрнекті пайдаланудың негізгі принципі өрнекті ол салынатын зат бейнесіне ұқсатып енгізуде жатыр. Бұл орайда табылған керамикалық бұйымдар ерекше дәлел болады. Жұмырланып құйылған қыш құмыраларға көлденең немесе тігінен иректелген және толқын тәріздес өрнектер ойылып салынып, әсем көрініс берді. Көріп отырғанымыздай, өрнек белгілі бір формаға сәйкестік есебін талап етпейді. Ыдыстың асты неғұрлым көрнекі безендіріліп, дөңгелек сызықтар жүргізілді.

Энеолит дәуірінде ыдыстар сан алуан түрде болды. Шідертіден табылған қазба жәдігерлері көрсеткендей, олардың айырмашылықтары формаларының ерекшеліктеріне және түбінің не жалпақ, не жұмырланып жасалуынан білінеді.

Неолит дәуірі маңыздылығы үлкен оқиғаларды бастан кешірді, ағылшын археологы К. Чайлд ежелгі Еуропа, Таяу Шығыс елдері тарихы мен археологиясы туралы еңбектерінде бұл уақытты «неолиттік төңкеріс» деп атады [4].

Алайда, неолит дәуірінде қосымша бағындыру принципін салтанат құруына кезігеміз. Бұл жерде айырмашылық мынада, палеолит дәуірінің адамдары қосымша бағындыру принципін табиғат заңдылығы деп түсінді. Неолит дәуірінде мойындалған қосымша бағындыру принципі алдыңғы кезеңнен айтарлықтай өзгеше болды. Қарым-қатынас жасаудың бұл тетігі адамдардың байланысы, тайпаларға біріккен рулар арасындағы қатынас деңгейінде, яғни әлеуметтік-экономикалық деңгейде көрініс берді.

Қазақ елінің әр өңірінде әшекей бұйымдарын өңдеу және дайындаудың әртүрлі техникасы образдылық жүйесінің қауымдастығы және шығармашылық мәнерліліктің құралы ретінде

стильдің пайда болуына әкелді. Тасты, сүйекті, ағашты және қазақ елінің түрлі жағдайларда пайда болған өзге материалдарды өңдеудің жаңа әдістері оны шебердің шығармашылық қабылдауы ретінде дәрежелеуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ, өнер бұйымдарында аймақтық шығармашылық қолтаңба айқындалды.

Қосымша бағындыру принципі әртүрлі металдарды түрлі әдістермен біріктіріп жаңадан ашу мүмкіндігіне әкелді. Ең көп тараған әдістердің бірі – отты қолдану болды. Отты қосымша басқарылу принциптерімен жинақтап пайдалану – жаңа металл – қоланы алуға мүмкіндік берді. Жаңа құрылымның құрамдас элементтерін қосымша бағындыру арқасында қол жеткізген ежелгі адамның бұл ұлы жаңалығы мыс пен қалайыны қорыту кезінде кеңінен қолданысқа енгізілді.

Біздің дәуірімізге дейінгі үшінші мыңжылдықта Қазақ жерінің тұрғындары мал шарушылығымен және егін шаруашылығымен айналысуға көшті. Көшпелілер жүн түтуді, жіп иіруді, жүн маталардан киім тігуді, сүт алуды, ірімшік жасауды, бидай, арпа, күріш дәндерін өңдеуді үйренді. Біртіндеп өндіруші шаруашылықтар пайда бола бастады. Шаруашылықты жүргізудің екі жаңа әдісіне өту де неолит дәуірінің айтарлықтай жетістіктерінің бірі болды.

Адамдар атүстінен дүниені жаңаша көрді және кеңістікті объективті шындық, философиялық категория ретінде мойындады. Қоғамдық өмірдегі барлық жетістіктер нақты іс-қимылдағы ашылған жаңалықтармен үздіксіз байланыстырылды. Мәселен, Андроновтықтардың рухани өмірдегі ірі табыстарының бірі зерттеушілер түрліше түсіндіріп жүрген ою-өрнек болды. Біреулері ою-өрнекті қолданбалы өнердің әсемдік үшін алынған бір бөлігі деп есептейді. Өзгелер ою-өрнек жазу-сызудың графикалық варианты деп түсінеді. Үшінші біреулер одан семантикалық негіздің мәнін көреді.

Біздің дәуірімізге дейінгі XVI-XVII ғасырлардағы қола дәуірінің ерекше қызықты ескерткіші – Ресейдің Челябин облысы мен Қазақстанның Қостанай облысындағы шекарада орналасқан Аркаим протокаласы. Ол Еуразияның ең ежелгі қалаларының бірі деп мойындауға мүмкіндік беретін ерекше кешен болып табылады. Археологтар оған «қалалар елі» деп ат берген.

Мұнымен бірге үйлердің ішкі кеңістігін нақты бөлектеу қосымша бағындыру принципі көрінісінің дәлелі болады. Адамдар тұратын үйлердің іші жатын орынға және шаруашылық орнына, құдыққа бөлінген. Сыртынан қарағанда кіретін төрт жолы бар: батыстан орталық қақпаға, солтүстіктен батыс-шығыс және оңтүстік-шығысқа көшелер тартылған.

Қола дәуірінің соңында тұрақтардың сәулеттік шешімі шұғыл өзгерістерге ұшырады. Қосымша бағындыру принципі өзінің түбегейлі шешімін тапты. Үйлер жеке салынатын болды және тұрақтар сондай үйлердің шоғырлануына әкелді. Үйлер жерге тереңдеп қазылып жасалды, олардың іргетасы 1,5 метрге жетті.

Бір жағынан біздің дәуірімізге дейінгі XV-XII ғасырларда ғимараттың ішінде пайдаланылатын шоғырлану принципі көрініс берді. Ғимараттың ішкі аумағы өте үлкен, 300 шаршы метр жерді алып жатты. Мұндай тұрақта сегізге дейін ошақ болды.

Қола дәуірінің кейінгі кезеңдерінде баспананы күшейту тоқтатылып қана қоймай, жерге терең қазу да тыйыла бастады. Жартылай жер кепелер жер үстіндегі тұраққа айнала бастады. Сырттай қарағанда, ол тікбұрышты, дөңгелек, сегіздік түрінде көрініс берді. Мәселен, Орталық Қазақстандағы Чаглинка тұрағы сегіздік сияқты, екі үлкен шеңбер ғимарат дәлізбен қосылған. Оларда адамдар тұратын жер ғана емес, құдықтар да болған, солар ғимараттың формасын негіздеді. Мұндай формадағы тұрақтар Шығыс Қазақстанда да, Трушиников елді мекенінде де кездесті.

Чаглинка, Атасу, Бұғылы, Петровка тұрақтарында да біздің дәуірімізге дейінгі XII-IX ғасырлардағы жеңіл ағаш үйлер болған. Олардың қабырғалары жұмыр ағаштардан жасалып, шеңбер түрінде немесе көпқырлы формада болған, төбесі дөңгелек сүйір және пирамида сияқты жабылған. Түтін шығатын тесігі жасалған. Бұл болашақ киіз үйдің образы еді.

Зерттеушілер «барлық археологиялық қазба ескерткіштерінің ішінде тасқа қашалған жазулар ең археологиялық емес жәдігер болып табылады» деп атап көрсетеді. «Өздерінің жағдайлары бойынша олардың көпшілігі археологияландырылмаған, көптеген археологиялық жәдігерлер сияқты жерде көмулі жатқан жоқ, оларға қазба жұмыстарына байланыссыз, материалдарды далада зерттейтін мүлде басқа әдістеме қолданылады. Бұл ерекшелік археологиямен жартылай ғана қатысы бар, хронология мен салыстырмалы талдау жасау деңгейінде дербес ғылым құруға әкеледі. Мұнымен бірге, жаңа ғылым басқа ғылым түрлерімен, атап айтқанда, мифология мен өнертануды зерттеу бөліміндегі этнологиямен аз байланысады» [5].

Тасқа салынған суреттердің жаңа сипаты, біріншіден, Қазақстанның өзінде осы петроглифтік дәстүрдің көптігінің нәтижесі. Екіншіден, ойлаудың, адам қолының техникалық мүмкіндіктерінің және өзара байланыстың тегігі эволюциясының дамуымен түсіндіріледі. Адам әлі мифологиялық сананы сақтады, бірақ адамның өзінің дамуына байланысты онда өзгерістер жүре бастады. Үшіншіден, Қазақстанның өз аумағында әр түрлі формацияда отырықшылық және көшпелілік мәдениеттерінің синтезделуі аз рөл атқарған жоқ. Төртіншіден, Қазақстан аумағында тасқа жазылған жазуларды жетілдіру, қола дәуіріндегі тайпалар мен Алтай, Алдыңғы Азия, Моңғолия және басқа да бөлек мәдениет дәстүрлерінің байланысын көрсетеді.

Орта Азиядағы қола дәуірінде жартастарға салынған суреттер арасында доңғалақты көлікке ерекше маңыз берілген. Өйткені, бұл объект (екі дөңгелекті, төрт дөңгелекті арбалар, жауынгерлік, аңшылық, рәсімдік көліктер) пайда болған кезден бастап сол кезеңнің үлкен техникалық жетістігі болды. Ол өмірдегі озық шаруашылық байланыстар ғана емес, жинақы этномәдени сипаттағы ірі миграциялық процестерде, сондай-ақ түрлі мифологиялық-рәсімдік кешендер (жерлеу тәжірибесінде сүйретпені пайдалану) арқылы қалыптасқан жаңалықтар негізінде ұсақ тақтайшаларда, жартас суреттерінде, шағын мүсіндерде көрініс берді. Соның нәтижесінде көлік құралдарының тастағы суреттері жобалық фактор сипаты ғана емес, Еуразияның ауқымды кеңістігінде зерттеліп отырған дәуірдің өзіндік таңбасы болып табылады [6].

Бір ғана жаратушыға сенетін ертедегі ежелгі әлемдік дін осылай пайда болған. Бұл ілім жаратушы Заратуштра пайғамбардың құрметіне «зороастризм» деп аталды. Ілімге сәйкес адам белсенді түрде ақиқат жағында болуы керек. Адам қайырымды сөз, қайырымды ой, қайырымды іс (ақ сөз, ақ бата, ақ іс) арқылы мейірімділікке және жарық дүниенің салтанат құруына көмектеседі. Олар зороастризмге толық қосылады. Дегенмен, аздаған маңызды өзгерістері болды. Қазақтардың рухани өмірінде үш ақиқат бар: игілікті сөз, игілікті іс, игілікті бата. Игілікті бата беру – адамның жоғарғы жаратушыға бағыныштылығының дәлелі, ал игілікті ойлау өзін-өзі бақылау деген сөз.

Ю. Боровтің пікірінше, стиль түсінігі көркем шығарманың «генмен туылған бағдарламасы» [3]. Алайда, қолданбалы өнер өндірістік іс-қимыл мен тұрмысқа тікелей жақын болуына байланысты, ол сақ қоғамының әдет-ғұрпынан, діни сенімінен туындайды.

Демек, қолданбалы өнер өндірісінің «аң стилі» жалпы сақ өнерінің геннен туындаған бағдарламасы, олардың эстетикалық кредосы, демек бүкіл өмірінің бағдарламасы, яғни неғұрлым кең функция атқарады. Стиль барлық тайпалық қауымдастықты біріктіре отырып, этникалық мінез-құлықтың туындауының бір көрінісі болады.

Сонымен, сақ стилі өнердің этникалық табиғатын ашады. Скиф-сақ стилі гендік қалыптастырушы бағдарлама ретінде жануарлар образдарында әдемілік категориясы етіп қимыл туралы түсінікті орнықтырды. Сақ өнерінің ғажайып пластикасы, көркем образдарының әсемдігі.

Скифтер мен сақтардың бейнелеу өнерінде жыртқыш аңдардың шөпқоректілерді талап жатқан көрінісі кеңінен тараған. Мұндай көріністің мәні әрқалай түсіндіріледі. Е.Е. Кузьмин былай дейді: «Скифтер мен сақтардың бейнелеу өнеріндегі бұл сюжет көктемгі жұмыс циклы

кезінде Сиыр мен Бұғы шоқжұлдызын Арыстан шоқжұлдызының алмастыруын, көктемгі күн мен түннің теңелу мерекесін (Наурыз және соған сәйкес жалпыарилық, жалпыүндіеуропалық сипаттағы солярлы-вегетивті мерекелер) қайырымдылықтың зұлымдықты жеңу салтанатын және кең мағынасында жою арқылы ғарыштық жасампаздық актісін жасаудың символы ретінде Орта Азиядан әкелінген» [7]. Авестада әсіресе, «Бундахишнде» қайырымдылық (Ахура Мазда) пен зұлымдық (Ангра Манью) жабайы аңдардың күресі, бірін-бірі талауы (әсіресе, жыртқыштардың қос тұяқтыларды талау) сияқты көріністердің көп бөлігін құрайды [8]. Бұл көріністер өмірлері қуғын-сүргінмен, көшпелі мал шаруашылығымен, аңшылықпен өтетін жауласушы тайпалардың идеологиясын танытты [9].

Жыртқыштың шөпқоректіні талап жатқан сәті шілікті қорғанынан табылған белбеудің басына да салынған екен [10]. Жануарлар айқасы Қаратау жотасындағы жартас суреттерінде де кездеседі [11]. Мұндай сюжеттер идеясынан қарама-қайшылық бастаулары мен маусымның алмасуы сияқты болжауларды қабылдасақ, онда бірдей аңдардың тең айқасы бейнеленген Қаратау суреті тең күрес сәтінің шарықтау шегін, күн мен түннің теңелуін, күннің тұрақтауын көрсететін бейне болуы мүмкін [8].

Өнердің «аңдық стилі» Иран, Грекия және Қытай елдері ықпалымен біржола қалыптасты. Солардан сақтарға арыстан образы..., Грекиядан – сфинкс және сол сияқты басқа мифологиялық образдар [12], Қытайдан – айдаһар образы келді [13].

«Өмір ағашы». Олар бұғы, қар барысы, қой, түйе, жолбарыс сияқты сақ образдарын толықтыра түсті. Жануарлардың бейнелері әсемдік үшін ғана емес, күштің, игілік пен байлықтың белгісі ретінде көрініс берді.

Жалпы, зергерлік өнерде байқалатын таза тәжірибелік, өмірлік жағдайлар, ұдайы жүргізілген соғыстар мен көріністер жинақтала келе скиф-сақ шығармашылығының эстетикалық принциптерін негіздеді. Олардың жылдамдығы, ұмтылысы, күшті мен қуаты эстетикалық идеал болып табылды. Аң денесінің үйлесімділігінің, оның күш-қуатының, қозғалысының, әдемілігінің стилін жетілдіру өнердің өзгеше сипатын байқатады.

Темір дәуірін «Рухани төңкеріс сатысы» деп атауға толық негіз бар. Рухани төңкеріс жағдайына біз жоғарыда айтып кеткендей, қолға үйретілген жылқылар алып келді. Бұл оқиға ежелгі адам өміріне, ойлауына, тұрмысына, өнеріне ықпал етумен маңызды саналады. Ол ежелгі көшпелінің рухани және материалдық негізі үшін адамға қосымша бағындыру принципін салмақтауға көмектесті.

Көшпелілер өздері тіршілік еткен кеңістіктің бәрінде қозғалыс ізін қалдырды. Оларда ем-домдық, жер игеру, түрлі қолөнер, сауда жақсы дамыды. Протүркілер мәдениеті кезінде екі керуен жолы болды.

Ұлы Жібек жолы Қытай мен Орта Азияны Алдыңғы Азия, Таяу Шығыс және Жерорта теңізі жағалауларымен байланыстырды. «Ат жолы» Алтай және Ордос сияқты ежелгі түркі мәдениеті ошақтарын Оңтүстік Сібір даласы, Орал таулары арқылы Батыс мәдениетімен байланыстырды. «Ат жолы» арқылы скиф-сақ тайпалары біздің дәуірімізге дейінгі VIII-VI ғасырларда Азов теңізі жағалауларына дейін барып, өз мемлекет құрды, ежелгі дәуірмен араласты. Бұл жолды кейде «Алтын жол» деп те атайды. Өйткені сол арқылы Алтай және Орал тауларына алтын тасылды.

Скиф-сақ кезеңіне тән сипаттық қасиеттер интеллектуалды бастаулардан көрінеді. Бұл әсіресе, ғылыми ойлау мен қиялдар тән скиф мифологиясынан айқын байқалады. Сақтар мен скифтердің фантазиясы мен шынайы шығармашылығының сәйкестігі олардың қосымша бағындыру принципін мүмкіндігі мен басымдығын жақсы түсініп, оны өз болмысының барлық жақтарына бағындырып, тәжірибе жүзінде қолдана білгенінің дәлелі.

Скифтердің ерекше белгілі «аң стилі» жүйесі түрлі құбылыстар күресі арқылы қосымша бағындыру принципін мүмкіндігін танытады. Жабайы жануарлармен күресіп жатқан композиция зергерлік өнерді жетілдіре түсуге мүмкіндік берді.

Сақтардың қосымша бағындыру принципін мойындауы туралы, ең алдымен, олардың мифологиялық көріністері жайлы көптеген фактілер келтіруге болады. Сақтар ғарышта орнаған бірегей арт [14] тәртібіне сәйкес мифология құрастырды. Арт Күнді, көк жүзі бойынша дөңгеленген күн сәулесін бейнелейді. Дүние ағашының үлгісі номадтардың жерлеу рәсімі жүргізілген қорғандарда бейнеленген. Бұл орайда қорған мандал түсінігіндегі космограмманы бейнелейді. Оның негізінде үндірандықтардың қалыптасу кезеңіндегі дін, Орта Азия халықтарының сәулеті мен өнерінің принципі жатыр. Жерлеу ескерткішінің әр элементі ғаламның тік проекциясы негізіндегі үш дүниенің бірін көрсетеді. Университеттің үш деңгейлі құрылымын көрсету материалдық мәдениет пен өнер сатыларынан өрнек тапты: бас киімдер, аттарды жабдықтау, адамдар денесіне сурет салу, қолына ағаш ұстап тұрған Ұлы Құдай бейнесі, Пазыр қорғандарынан табылған кілем ғимараты және басқалар [15]. Дүние тәртібінің осы элементтерінің бәрі қосымша басқару принципін қатаң ұстанды, бұл олар белгілеген арт сияқты бірегей жүйе құруға көмектесті. Тәртіп жүйесі білімді бір ізге салып, оны ғылымға дейінгі интеллектуалдық операция жасау символындай етіп қысқартуды талап етті.

Сақтар өз ұрпақтарына өзіндік ерекше ғажайып тұрақ – жылжымалы киіз үйді қалдырды. Жерлеу қорғандарының үйінділері көшпелілердің жылжымалы тұрағының символы болды. Киіз қорғандармен формасы жағынан ғана емес, мақсаты жағынан ұқсас. Киіз үй – нақты адамның тұратын жері, қорған – оның жаны мекендейтін орын. Қорған көшпелілердің рулық аумағының тотемдік символы [16]. Сондықтан да киіз үй жылжымалы болды, өмірдің өзі тек қозғалыс сияқты қабылданды. Киіз үй көшпелілер үшін тек баспана ғана болып қойған жоқ, оның іші ғарыштың мифологиялық құрылымын еске салды. Егер ерте кезде киіз үй кеңістігі дүние үлгісімен астасып жатса, оның аймақтық бөлінісі де осыған сәйкестендірілді. Және ақ басқұрдың өрнекті 12 тұсы да осы дүние құрылымының қатаң тәртібінде өз орнын тапты. Бұл өрнекті тұстардың жылдың 12 айына сай келетін күнтізбелік мәні болуы әбден мүмкін [9].

Сақтар былғарыдан жасалған бұйымдарға арналған ою-өрнек хатын ұсынды. Олардың эстетикалық кредосы құпиялық символ болды. Сақ дәуіріндегі ең белгілі ескерткіштер қатарында Есік және Пазырық қорғандары бар. Есік қорғанынан біздің дәуірімізге дейінгі V-IV ғасырларда өмір сүрген «Алтын адам» табылды. Пазырық қорғанында (б.д.д. V-IV ғасырлар) кілемдер, әдемі әшекейленген дөңгелек, музыкалық аспаптар сақталған.

Сақтарда жылқы наным-кеңінен тарады. Жақсы аттарды құрбандыққа шалды. Оның бас сүйегі мен тұяғы жамандықтан сақтаушы ретінде қызмет етті. Сақтар белбеулеріне атақты жүйрік аттардың тұяғын бақыт әкелетін және соғыс кезінде өлімнен сақтайтын тұмар ретінде тағып жүрді.

Қасқыр да түркі-моңғол дарда жер мен жайылымдықтарды қорғайтын қуатты билікті білдіретін аса күшті тотем болды. Ел басына күн туған апатты жағдайларда қасқыр адамдардың қорғаушысына және қолдаушысына айналады деген аңыз сонау сақтар мен ғұндар, үйсіндер дәуірінен бері түркі тайпалары арасында кеңінен тарады. Ертедегі адам қасқырды өз тотемі етті немесе оның түсінігінде қасқыр неғұрлым күшті, зұлым және қауіпті тіршілік иесі, одан қорғап жүретін қолдаушыны іздеу керек, ол неғұрлым қасқыр кейпіндегі өз бабасы болып көрінеді. Өзінің дене әлеуеті тұрғысынан алып қарағанда, қасқыр рулық наным нысаны болды. Қасқырға қарап бағыт алу қазақтың кең даласында ерекше мәнге ие болды. Қасқырға табыну ең алғаш сақтар мен скифтерде болды. Сырдарияның төменгі жағы мен Арал маңайын мекендеген сақ тайпалары қасқыр тотемінің құрметіне жыл сайын ат жарыс мерекесін ұйымдастырған, онда қасқырдың терісін жамылып, қасқыр маскасын киіп жүрді. Бұл дәстүр түркі-моңғол тайпаларында күні бүгінге дейін сақталған. Қазақтарда, түркімендер мен қырғыздарда бұл ойын «көк бөрі» - сұр қасқыр атауымен белгілі. Қазақтарда ат спортының бір түрі қасқыр терісін жамылып, қасқыр маскасын киіп ойнайтын ежелгі ойынның өзгеріске түскен нұсқасы «қыз бөрі» - «қасқыр қыз» атауына ие [8].

Көптеген суреттерде жоралғылық-әдет-ғұрыптық көріністер бейнеленген. Кейбір зерттеушілер С.П. Толстовтың пікіріне қосыла отырып, бейнеленген жоралғылық әрекеттерді дионистік сипаттағы қандай да бір діни рәсімге арналған сақ мерекесімен байланыстырады. [16]. Күлдіретін актерлердің бейнелері немесе «сатирлердің» маскалары бар. Демек, драмалық өнердің негізі сонау сақ дәуірінде қаланған деуге болады.

Біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырдағы сақтар мен скифтердің дамыған мәдениетінің ізбасарлары үйсіндер (усундар) мен қаңлылар (кангюилар) болды. Олардың өнерінде сақтардың көшпелілік мәдениеті мен скифтердің отырықшылық мәдениетінің ерекшеліктері тығыз көрініс тапты, өйткені, үйсіндердің иелік еткен жерінің орталығы Жетісудағы Іле аңғары, ал Үйсін патшалығының орталығы Ыстық көл жағасындағы Чигучен қаласы (Қызыл алқап қаласы) еді.

Үйсіндердің өмірінің өзі отырықшылық пен көшпеліліктің синтезі. Олардың қаласы болса да, ағаш егумен айналысса да-көшпелілер болды. Үйсіндер қоғамы байлар мен кедейлерге бөлінді. Кәсіби әскері болды. Қытай императорының елшісі Чжань-цянь 138 жылы үйсін мемлекеттігінің халқы 630 мың және олар 188 мың әскер шығара алады деп жазды. Жазбаша деректер үйсін билеушісінің 30 мың іріктелген атты әскері және 10 мың садақшысы болды деп көрсетеді.

Үйсіндер Қытаймен тығыз байланыс жасады. Гуньмо қытай ханшайымына үйленіп, Қытаймен дипломатиялық байланыс орнатты, жібек әкелді. Үйсіндер қосымша бағындыру принципін әйелдер мен ерлердің қолөнері арасында нақты бөліну дәстүрін қалыптастыра отырып, жетілдіре түсті. Әйелдер қыш құмыралар жасады, ерлер зергерлік жұмыстармен айналысты және қайыңнан табақ-үстел, қымыз құятын ожау жасады. Мыс, қорғасын, қалайы, алтын шығатын кен орындарын ашты Темірден пышақ, қылыш, қанжар, жебенің ұшын соқты. Саздан, тастан, алтыннан, мыстан мортабандар құйды.

Әйелдер сырттан келген сияқты болды, оның ерінің руы жағындағы қасиет тұтатын нәрселерге ерекше жоралғылық қатынас орнады, бұл ері мен әйелі, адамның жынысы мен руы арасындағы қатынастарда қосымша басқару принципінің болғандығының дәлелі.

Әйелдерге деген мұндай қатынасты Н. Масанов өз еңбегінде қарастырған. Ол әйелдерге қатынасты экономикалық-дүниетанымдық себептер арқылы негіздейді [17, 112 б.]. Үйсіндер қоғамы мемлекеттік деңгейге жетті: оларда жерді, малды, құлды меншіктену ұғымы дамыды.

Қаңлылар (кангюилар) — жер игерушілер мәдениеті. Олар айнала қабырғалармен қоршалған немесе айнала суға толтырылған жыралармен бекітілген елді мекендерде тұрды. Біздің дәуірімізге дейінгі II-I ғасырларда қаңлылар өз ақшасын соқты. Сәулеті бойынша күрделі, кірпіштен нық жасалған құрылыстар, сарай кешендері, әдемі қабырға жазулары Қаңлы патшалығында біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырда мәдениеттің даму деңгейі жоғары болғандығын көрсетеді.

Үйсіндер мен қаңлылар сақтар мен скифтердің әскери және сауда дәстүрлерін жалғастырды. Олар тағы үш бірдей сауда жолын жасады. Олардың ең белгілісі – «Ладак жолы». Ол Орталық Азия мен Үндістан мәдениетін байланыстырып тұрды. Үйсіндер мен қаңлылар мәдениетінің ізі олар барған жерлердің бәрінде қалды.

Ежелгі түріктердің космогониясында хаостан аспан (Тәңірі) мен Жер-су (Йер-Су) пайда болды, ал олардың арасында адам туындады. Бұл туралы Күлтегіннің құрметіне тасқа қашалған Үлкен жазуда айтылады. Ежелгі көшпелілер Күнге табынды. Ежелгі түркі әдебиетіне қағазға, ағаш тақталарға және тасқа руна, соғды, манихей, сирия жазуларымен жазылған хаттар, сондай-ақ брахма, тохар, карошти жазулары жатады. Руна (сына) жазуларының негізінде таңба түр. Сына жазуларының ескерткіштері қатарында Білге қағанның, Күлтегіннің, Тоныкөктің, Құлы-шораның тастағы жазулары, сондай-ақ Сэврий тасындағы, Терхин, Тэсин тас мұнараларындағы жазулар бар.

Шығыс Түркістан ескерткіштері қағазға, ағаш тақталарға, тас үңгірдегі храмдарда және қола айналарда жазылған жазуларды ұсынады. Жетісудың ескерткіштер тобы Талас аңғарында табылған темір теңгелер мен ағаш таяқшаларда, зират басындағы тастарда 12 түрлі жазудың барын көрсетеді. Ежелгі түркі әдебиеті «Алтын жарық», «Оғузнама» сияқты мифологиялық дүниелерінде тұр. Ежелгі түркі ескерткіштерінің маңыздыларының бірі-шығыс түркістандық «Ырығ бітіг» қолжазбасы. Ол бал ашу кітабы деген ұғымды білдіреді.

Пәкістанның Пенджаб және Синди штаттарында түркі жазулары бар шағын бейнетас табылды, бұл түркілер жазуының болғандығының алғашқы бір белгісі.

Көшпелілердің ерте кездегі тайпалары дүниені этникалық қабылдауы айқындалған ерте кездегі қазақтар қауымдастығын, олардың дүние қатынастарының бірегей жүйесін қалыптастыруын синтездеді. Ежелгі көшпелі тайпалар мәдениетінің жоғары деңгейі символдың рөлін көрсетті. Орнықтырудың және білім берудің экономикалық және тиімді әдісі ретінде белгіні пайдалану өнердің ерекше түрі – қазақ халқының өрнегін туғызды.

Жалпы палеолит, мезолит, неолит, энеолит, қола және темір мәдениеттері қосымша бағындыру принцип ұстанып, жоғары нәтижелерге жетті. Қоланы қолдан құюдың алғашқы әдісі пайда болды, көптеген қымбат және жартылай қымбат металдар игерілді, тас өңдеу кезеңі басталды, демек оның құрамы мен мүмкіндіктері зерттелді.

Тасты, сүйекті, ағашты өңдеу, сазбен жұмыс, қоланы қолдан құюдың алғашқы әдісі материалдарды терең зерттеуге жол ашты.

Бұл кезеңдерде ерте кездегі көшпелілер тапқан синкретизм және қосымша бағындыру принциптері арқасында жалпы мифологиялық-діни кеңістіктен өнер бөлімдері бөлініп шыға бастады. Өнердің жекелеген түрлері: сәулет, петроглифка, мүсін, қолданбалы өнер, өрнек пайда болды.

Қазақстанның ерте кездегі тайпаларының жетістіктері жан-жақты және жоғары болды. Олар өмірдің ұйымдастыру принциптері және тайпалар ішіндегі түрлі өзара байланыс принциптері, өнер элементтерінің өзара байланыс принциптері сияқты алуан түрлі құбылыстарының сәйкестік заңдылықтарын ашты. Қосымша бағындыру принципін білу және оны іс жүзінде қолдану ерекше вариативтік шешім стратегиясын қалыптастырды. Бұл өз кезегінде шығармашылық құбылыстардың ескі көпқырлылығын қамтамасыз етіп, өнердің жаңа принциптерінің пайда болуы үшін негіз қалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. /Пер. с нем. Л.И. Маханькова. – М.: Айрис-пресс, 2003.
2. Турсунов Е.Д. Происхождение носителей казахского фольклора. – Алматы: Дайк Пресс, 2004.
3. Боров Ю.Б. Эстетика: В 2-х т. - 5-е изд., доп. – Смоленск: Русич, 1997.
4. Childe C. Man Makes Himself. London, 1939.
5. Мартынов А.И. Как мы распоряжаемся археологическим историко культурным наследием? // Археология Южной Сибири. Вып. 23. Кемерово, 2005. – сс. 40-44.
6. Самашев З.С., Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алматы: Гылым, 1992. – 288 с.
7. Кузьмина Е.Е. Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. – Москва, 1976, – с. 62.
8. Маргулан А.Х Мир казаха. Институт развития Казахстана. Международный фонд им. академика Алькея Маргулан 1997, – с. 57.
9. Самашев З., Кушербаев к и др. Сокровища Устюрта и Манкыстау. – Алматы: 2007. – 373 с.
10. Скифы Западного Казахстана. – Алматы: Исламнур, 2007. – с. 208
11. Самашев З.С. «Древние всадники казахских степей» - 174 стр. // Номады казахских степей:

Этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи: Сб. мат-лов. Междунар. науч. конф. –Астана, 2008. – 378 с.

12. Магауин М. Казахская музыкальная литература. – Алматы: 1993.

13. Мифы народов мира. В 2-х тт. Т. 1. – М.: 1999.

14. Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX - начале XX вв. – Л.: Наука, 1984.

15. Насрединова А.М. Архитектурно-типологическая классификация курганных сооружений кочевого мира

16. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: 1962.

17. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (Основы жизнедеятельности кочевнического общества). – Алматы: 1995.

Тлеугали Кышқашбай

доктор педагогических наук, профессор

ОСОБЕННОСТЬ СИНТЕЗА ИСКУССТВА ДРЕВНИХ КОЧЕВНИКОВ

Аннотация. Исследования во многих областях науки доказывают эффективность изучения различных видов искусства как целостного явления. Приход к объекту исследования в этом контексте позволяет в органическом единстве отразить различные явления, специфику, связи и отношения каждого конкретного этнического искусства.

Каждое этническое искусство уникально по своему происхождению. В научной статье автор рассматривает специфику развития казахского искусства как процесс, характеризующийся как мировой, так и собственной внутренней спецификой. Глубина структуры кочевой культуры, стабильность и прочность традиционной системы ценностей общества прочно укоренились в обычаях и традициях, которые веками постоянно развивались.

Ключевые слова: исследование казахского искусства, традиции, казахская культура, этническое искусство, история искусства кочевников.

Tleugali Kishkashbay

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

THE PECULIARITY OF THE SYNTHESIS OF THE ART OF ANCIENT NOMADS

Abstract. Research in many fields of science proves the effectiveness of studying various types of art as a holistic phenomenon. Coming to the object of research in this context allows us to reflect in organic unity the various phenomena, specifics, connections and relationships of each particular ethnic art.

Each ethnic art is unique in its origin. In the scientific article, the author examines the specifics of the development of Kazakh art as a process characterized by both global and its own internal specifics. The depth of the structure of nomadic culture, the stability and strength of the traditional value system of society are firmly rooted in customs and traditions that have been constantly developing over the centuries.

Keywords: research of Kazakh art, traditions, Kazakh culture, ethnic art, history of nomadic art.

References

1. SHpengler O. Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoj istorii. /Per. s nem. L.I. Mahan'kova. – М.: Ajris-press, 2003.

2. Tursunov E.D. Proiskhozhdenie nositelej kazahskogo fol'klora. –Almaty: Dajk Press, 2004.

3. Borev YU.B. Estetika: V 2-h t.- 5-e izd., dop. – Smolensk: Rusich, 1997.

4. Childe C. Man Makes Himself. London, 1939.

5. Martynov A.I. Kak my rasporyazhaemsiya arheologicheskim istoriko kul'turnym naslediem? // Arheologiya YUzhnoj Sibiri. Vyp. 23. Kemerovo, 2005. – ss. 40-44.
6. Samashev Z.S., Naskal'nye izobrazheniya Verhnego Priirtysh'ya. – Almaty: Gylym, 1992. – 288 s.
7. Kuz'mina E.E. Material'naya kul'tura plemen andronovskoj obshchnosti i proiskhozhdenie indoirancev. – Moskva, 1976, – s. 62.
8. Margulan A.H. Mir kazaha. Institut razvitiya Kazahstana. Mezhdunarodnyj fond im. akademika Al'keya Margulan 1997, – s. 57.
9. Samashev Z., Kuserbaev k i dr. Sokrovishcha Ustyurta i Mankystau. – Almaty: 2007. – 373 s.
10. Skify Zapadnogo Kazahstana. – Almaty: Islamnur, 2007. – s. 208
11. Samashev Z.S. «Drevnie vsadniki kazahskih stepej» - 174 str. // Nomady kazahskih stepej: Etnosociokul'turnye processy i kontakty v Evrazii skifo-sakskoj epohi: Sb. mat-lov. Mezhdunar. nauch. konf. –Astana, 2008. – 378 s.
12. Magauin M. Kazahskaya muzykal'naya literatura. – Almaty: 1993.
13. Mify narodov mira. V 2-h tt. T. 1. – M.: 1999.
14. Simakov G.N. Obshchestvennye funkcii kirgizskih narodnyh razvlechenij v konce XIX - nachale HKH vv. – L.: Nauka, 1984.
15. Nasredinova A.M. Arhitekturno-tipologicheskaya klassifikaciya kurgannyh sooruzhenij kochevogo mira
16. Tolstov S.P. Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta. – M.: 1962.
17. Masanov N.E. Kochevaya civilizaciya kazahov (Osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva). – Almaty: 1995.

Б. Аяған

ҰҒА құрметті мүшесі,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
E-mail: b.ayagan@mail.ru

ҰСТАЗЫМ КЕҢЕС АҒА ТУРАЛЫ

Әр азаматтың өмірінде талай жаман да, жайсаң адамдар кездеседі. Маған өмірімде кездескен бір жаны жақын, адал азамат болды. Ол менің ұстазым академик, белгілі тарихшы Кеңес Нұрпейісұлы ағамыз болды.

Біздің таныстығымыз Мәриям тәтеміздің жақын туысы Есім Шайкин ағамыздың үйінде басталған болатын. 1980-ші жылдардың жазында Есім ағамыздың баласы, менің мектепте бірге оқыған сыныптасым Ноян: «Үйге әкем келеді, туыстар болады, бірге болсаң жақсы болар еді», - деп шақырған еді. Есім Шайкин Солтүстік Қазақстан облысында елге танымал азамат болатын, ол бір-неше аудан, шаруашылықты басқарған, Социалистік Еңбек Ері атағымен марапатталған қайраткер еді. Менің естуімше Мәриям тәтемнің әкесі теріскейден, солтүстік өңірден шыққан азамат, ол кісі жастай бай-құлақ тізіміне ілегіп құдаланған адам болатын. Қудалауға түскесін бір түнде Атбасар жағына жер аударылып, кейіннен Алматы облысындағы, қазіргі Қапшағай көлінің астында қалған Заилийский елді мекеніне көшіп келген. Алматы қаласына келіп, қаланың әйгілі Көкбазарының маңындағы Жетісу көшесінде тұрған екен. Мәриям тәтенің әкесі мен Есім ағаның туыстығы бар, бірақ кезінде жанұялары бір-бірінен осылай ажырап қалған.

Есім ағамыз туралы ақпаратты газеттен көрген Кеңес аға Мәриям тәтеме көрсеткен екен. Содан екі туыстың бір бірімен кездесуіне Кеңес ағамыз себепкер болған. Сол Шайкиндер отбасында Кеңес аға мен тәтеммен танысып, кейіннен жақын болып кеттік.

1989-шы жылдары Білім министрлігінің Қоғамдық пәндер басқармасына шақырып алып маған тәуелсіз ел тарихы бойынша мектеп оқулықтарының 11 сыныбына мәтін дайындап беруіме өтініш жасады. Ұлы Отан Соғысынан кейінгі Қазақстанның саяси-экономикалық дамуын баяндау керек екен. Жазылатын кезең өте қауырт, себебі соғыстан кейінгі тарихшылар мен әдебиетшілерді қудалау, қамау, тың жерін игеру, Д.А. Қонаевтың қызметіне баға беру, «советтік социализмге» баға беру, т.т. көптеген мәселерерді ашып көрсету қажет болатын. Әлі жаспыз, 30-дан жаңа асқан маман, білім де жетіспейді. Содан салып отырып Кеңес ағама келіп ақыл сұрадым. Ол кісі ойланып тұрып «Тартынба» - деп өзінің көмек беретінін айтты. Бірлесіп оқулық жазуға кірісіп кеттік. Сол мектеп оқулығында біз бірінші болып оқулық авторы ретінде Мұстафа Шоқай, басқа Алаш көсемдері мен олардың ұстанымдарын жазып көрсеткен едік. Кітап сәтті шығып, мыңдаған тиражбен тарап жатты. Сол кезде «советшіл» жазғыштар маған тісін батырмақшы еді, бірақ Кеңес ағадан сескенді. Ал сыртымнан айтқан әңгіме желмен ұшып кетті. Кейін басқа қандай да қиын тақырыптар болса ұстазға келіп ақылдасатынбыз.

Академик Кеңес Нұрпейісұлы ағаның өмірі мен ғылыми-педагогикалық қызметі туралы энциклопедиялық басылымдарда, басқа да баспасөз беттерінде көп жазылған. Ұстаз «Адам ата – Хауа ана» (2005, №3 (60)) журналына берген сұхбатында өмір өткелдеріне біршама тоқталып кетеді. Ағамыздың тағдырына сталиндік зұлматтың салқыны бала күнінен-ақ тиген екен. *«Таңсәріде аудан орталығы Жалаңаштан үш атты адам келді де, ұйқыдағы бізді оятты да, әкемді киіндіріп алып кетті»* - деп жазады Кеңес аға. Ол кезде Нұрпейіс атамыз мал фермасының меңгерушісі екен.

Жалпы ұстаз жігерлі адам болды, ештеңеден тайсалмайтын. Тек әке туралы әңгіме болғанда мұңайып қалушы еді. Бірде мен ақырын «Аға, Нұрпейіс атамыздың тағдыры қалай болды екен?» дегенде ұстаз маған былай деді «Көп іздеп көрдім, бірақ таппадым», - деді. «Кейбір болжам бойынша Қарағанды шахтасында қайтыс болған сияқты», - деп толықтырды.. Осы орайда ақын Мағжанның мынадай шумағы еске түседі:

Қорғасын жас жүрекке оғы батты
Күнәсіз таза қаным судай ақты.
Қансырап, әлім құрып естен тандым,
Қараңғы абақтыға берік жапты.

Ұстазым Мағжан ақынды жоғары бағалайтын. Оның себебі бір жағынан Алаш қайраткері ретінде бағаласа, екіншіден бастан өткен тауқыметі ұқсастығынан ба деп ойламын. Әкесі Нұрпейіс атамызды қамауға алғанда Кеңес аға небәрі 7 жаста, ал ағасы Әлі жасөспірім 12 жастағы бала екен. Екеуінің дүниеде көрмеген қиындығы жоқ. Кейін табылған Алматы облыстық прокуратура қағаздарында Нұрпейіс ата РСФСР Қылмыс кодексінің 58-ші бабымен қамалған деген. Ол саяси бап және өте қатаң жазаланатын баптың бірі. Соңғы шыққан естелігінде (Кеңес Нұрпейіс шығармалар жинағы. «Елтаным», Алматы, 2015 ж. 267-268 бб.) ағам *«Әкеге советке қарсы әрекет жасады деген айып тағылып, құғындау қағазында 1943 жылы КарЛАГ-та өлді деп көрсетілген»* - деп жазады.

Бірақ, Талдыбек Нұрпейістің айтуынша кейінгі уақыттарда Нұрпейіс атаға қатысты Алматы облысының прокуратурасының архивінен табылған құжаттарда атамыздың Алматы облыстық соттың 1942 жылғы 4-ші пілдедегі шешімімен жазалаудың ең ауыр түрі ату жазасына кесіл-

гендігі анықталды. (к ВМН – расстрелу). Алматыдағы НКВД-нің түрмесінде ату жазасы жүзеге асырылған екен. Бірақ, Нұрпейіс ағамыздың қай жерге көмілгені әлі белгісіз. Ең өкініштісі осы... Нұрпейіс атаға байланысты қозғалған қылмыстық істің көшірмесі Талдыбектің қолында бар.

1936 жылы Кеңес ағаның анасы ауырып қайтыс болады. Анасынан бір жасында қалған ағаны Қойсын есімді үлкен анасы Нұрпейіс ағамыздың бәйбішесі бағымына алады, бірақ көп ұзамай, соғыс басталған кезде ол кісі де дүниеден өтеді. 1942 жылы сәуір айының 25-ші жұлдызында Нұрпейіс ата қамалады. «Сөйтіп Әлі ағам екеуіміз қу жетім болып қалдық» - деп еске алады ағамыз. Ұстазымызды ағасы Әлі өзі қолынан жетектеп он бес шақырым жерде «Қарабұлақ» ауылында орналасқан жетім балалар үйіне тапсырады. Содан 1942-1946-шы жылдары сол жетімдер үйінде болған ағаны Нұрлыхан деген шөбере әпкесі мен Нұрбек жездесі, Әлі ағасының рұқсатымен, қолдарына алып Алматыға көшіріп алады. Әлі аға болса отызыншы жылдары ел Қытайға ауа көшкен жылдары Қырғызстанға асу асып кеткен туыстарын іздеп Ыстықкөл облысына қарай кетеді.

Кеңес ағаның өзі де туысшыл әрі көпшіл болатын. Ағасы Әлі ағаның балаларын, Саты, Кеген, Нарынқол өңірінің азаматтарымен ұстазымыздың үйінде жиі кездесіп жүрдік. Кеңес ағайдың үйінде талай көрнекті ғалым, ақын, жазушылармен де табысушы едік. Талай тойда да бірге болдық. Ағайдың мұрагері Талдыбекпен де сол үйде кездескен едік. Ұстаздың үйінде жан-жақтан келіп жатқан талай шәкірттермен де кездесіп, танысқан болатынбыз.

Кеңес ағамен кездескенде кандидаттық қорғап қойған кез еді, ал докторлық жұмыстың тақырыбын ағаның ақылымен таңдадым. Содан 1996 жылдың басында біршама кедергі болса да докторлықты қорғау сәтті өтті. Сол кезде ағам мені қатты қорғаштап, шаң жуытпайтын. Тіпті кейбір қарсы пікірдегі ақсақалдармен келіспей қалған да кездер болды. Маған қарсы болғандармен диссертациялық кеңестің отырысы болатын күнге дейін күресіп келді. Қорғау болатын күні тынығып алып, Институтқа келсем ұстазым шаршаңқырап отыр екен. «Дем алдың ба? Ұйқы қалай болды?» – деді. Мен «Бәрі дұрыс. Ешқандай қобалжу жоқ», – деп жауап бердім. «Ал мен түнімен ұйықтамадым. Уайым болды» – деді ұстазым. Сондай адал, таза еді ағам!

Көптеген тарихшылар Кеңес аға туралы өте жоғары пікірде болатын. Академик Салық Зиманов, Карл Байпақов, басқа да ғалымдар ағаны аса қадірлеуші еді. Содан ба екеуіміз де туыстай болып кеттік.

1985 -шы жылдары КСРО-да М.С. Горбачевтің бетбұрыс пен жариялық саясаты басталды. Көптен күткен күн туды. Кеңес ағаны қашан іздесем де мемлекеттік мұрағаттан (архивтен) табушы едім. Ол кісі журналист, әрі мұрағат қызметкері Сапар Байжанов ағамызбен жиі кездесіп тұратын.

Кейінірек архивтерден жинаған маңызды құжаттар негізінде жазылған Алаш қозғалысы туралы классикалық еңбегін ұстаз баспадан шығарып, оқырмандармен таныстырды. Шын мәнінде, ондаған жылдар бойы тұмшаланып келген Алаш қозғалысы туралы осындай терең, сирек мағлұматқа толы, «Алаш һәм Алашорда» атты монографияны ұстазымыз бірінші болып көптеген мұрағат деректер негізінде 1995 жылы жарыққа шығарды.

Ағамен кездескенде ұлт-азаттық қозғалысы туралы әңгімелерді тереңінен қозғап айтып отыратын. Сол кезде Кеңес ағаның өз басынан өткен мынадай уақиға да айтылды. Кейбір жағдайды Талдыбек жазып жүр ғой сондықтан қайталамаймын. Тек есімде қалғаны ұстаздың көрші ауылдағы детдом (жетімдер үйіне) тапсырылуы, одан әкесінің қарындасы Тұрлыхан пен

Нұрбек жездесі іздеп келіп Алматыға ауысуы болатын. Кеңес аға жетімдер үйінен бірнеше рет қашып шыққанын еске алатын.

Мен келгенде Кеңес аға мен тәтем қуанып, дастарханның үстін толтырып қоятын еді. Бірде Кеңес аға *«Мен бір әңгіме айтайын есінде болсын»*, – деді. «Нұрпейіс әке ұсталғанда, шешем Әйімжан 1936 жылы қайтыс болған. Әкем ұсталардан бір жылдай бұрын мені жетімдік көрсетпей баққан, Әлі ағамды дүниеге әкелген Қойсын анамыз да ауырып дүние салған еді. Әкеміз қатын үстіне қатын алған адам емес болатын. Менің анамды Қойсын шешеміз өзінің денсаулығы сыр беріп жүргенде өле кетсем балаларға ие болсын деп әкемізге өзі алып берген екен. Өкінішке орай, менің анам бір жасымда сусамыр ауруынан жазылмай қайтып кетіпті. Қойсын анамыздан туылған төрт әкеміз болған, олардың бәрі тұрмысқа шығып, барған жерлеріндегі елмен бірге Қытай асып кеткен екен. Сөйтіп, екі анамыздан айырылған кезде мен алты/жеті жаста, ағам Әлі он бір жаста, әкеміз 46 жаста екен. Әкеміз Саты ауылының Томарсаз деп аталатын қыстауында сиыр фермасының меңгерушісі болып істейді. Қарамағында сиыр бағатын, қора-қопсыны тазалайтын, соғысқа бармаған ер азаматтар мен сиыр сауып, сауған сүттерін орталыққа жеткізетін сүт жинаушыға өткізетін қыз-келіншектер жұмыс істейді екен. Солардың ішінде күйеуі асау тасқынды Шелек өзенінен атпен өтіп бара жатқанда су тасқынынан мерт болған Қарашаш деген келіншек болған. Күйеуінен бір қызымен қалған Қарашашты күйеуінің туыстары әмеңгерлік жолымен аламыз деп таласқанда, ол кісі оларға қарсы шығып, совет заңында ондай жолға тыйым салғанын көлденең тартып, өз еркімен біздің әкемізге қосылған екен. Бұрынғы күйеуінен туылған қызын төркінінде қалдырып, өзі ғана келіп еді. Қара торы өңді, тура сөйлейтін, мінезді кісі болып көрінді. Әкеміздің үстінен жала жауып арыз жазғандар сол Қарашашты әйелдікке алуға ұмтылғандар болып шықты. Олардың бірі НКВД қызметкері, бірі ауылдық кеңес басшысы, бірі партия ұйымының қызметкері. Жала жабылған арызға алты ер адам, жетіншісі әйел адам қол қойыпты. Сол қойған әйел адам Қарашаш болуы әбден мүмкін, сол кісінің қолын НКВД қорқытып қойдыртқан сияқты. Мүмкін куә қылып жіберді ме екен? НКВД жеңдеттерінен ол да шығады. Әкеміз ұсталып кеткен соң ол кісі ауылда тұра алмады, іле-шала басқа ауылға көшіп кетті. Қай ауыл екенін білмеймін. Мүмкін қырғыз асып кеткен төркіндеріне барған болар. Содан ол кісіні көрмеп едім.

Кейін, мен 38 жасымда ғылым докторы болып, кеудеме қуанышым сыймай жүрген кездерде, Еңбешіқазақ ауданының бір ауылында қонақта болдық. Сонда бірге отырған таныстарымның бірі: *«Осы ауылда Қарашаш есімді әйел тұрады. Қазір басқа жанұя, бала-немерелері бар. Кездескің келе ме?, - деп сұрады. Бір кезде қыршын кеткен әкеммен тұрған, әкемнің тәнін көрген кісі болғасын келісім бердім. Айтқан уақытында үйіне келсек ана әйел күтіп отыр екен. Дастархан жайып қойыпты. Мен де қолыма шай-кәмпит, орамал ала барған едім. Сонымен кездестік. Жолдастарым шығып кетті. Екеуіміз үйде жалғыз отырмыз.*

Не ол үндемейді, не мен қысылып сөйлей алмадым. Біраздан кейін сол үндемеген күйі қоштастық. Мен есіктен шыға бергенде ана әйелдің *«Мен қол қойған жоқпын! Әкелерінің әруағының алдында менің арым таза!»*, – деп айғайлап қалды. Мен артыма бұрылып қарамадым да кете бардым», – деп әңгімесін аяқтады. Сосын маған қарап: *«Сен кино шығаруға қатысып жүрсің ғой. Мынау сталиндік зобалаңды әшкерелейтін қысқа да терең сюжет емес пе?!»* деді ұстаз. Шын мәнінде талай азаматтың тағдыры мен жанұясын қиратқан сталиндік саясатты нақты әшкерелейтін керемет әңгіме еді. Кейін осы қысқаша әңгімені мен режиссер досым Талғат Теменовқа, сценарист таныстарға айтып жүрдім.

Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Қ. Тоқаевтың Указымен 2020 жылы құрылған Саяси репрессия құрбандарын толық ақтау жөніндегі Комиссия мүшесі ретінде талай архивті ақтардық. Сонда өзім де, жанымдағы Құрманғали Дәркенов, Әлима Ауанасова, Күлпәш Ілия-

соваларға осы әңгімені айтып тізімнен қарап көріп іздеп едік, табылмады. НКВД өз қылмысын мықтап жасыра біледі ғой. Құжаттар да тым көп! Бірақ ол мағлұмат Талдыбектің айтуынша Алматы қаласының Прокуратура істерінде болуы мүмкін. Ал ұстаз әкесінің қалай дүниеден өткенін білмей арманда кетті.

Кеңес ағамен жақын қарым-қатынасымыз жанұя болып араласу арқылы да болды. Жарым Зәуреш пен балалар Ағаны да тәтені де қатты құрметтеді. Кіші қызым Салтанат бірде өз ықыласымен қонаққа келген ұстазға арнап «Кеңес» күйін қобызбен ойнап бергенде ұстазым- тәтей екеуі сондай риза болып еді.

Бір келгенімде Кеңес аға АҚШ-қа бір топ қазақстандық ғалымдармен болғанын айтқан еді. Ол сапар «Қазақ-американ зерттеу бағдарламасы» аясында болған екен. Сол кездегі институт директоры, академик М.Қ. Қозыбаев, М.Х. Асылбеков, З. Самашев басқа да ғалымдармен барған сапары туралы Кеңес аға «Социалистік Қазақстан» газетінде шыққан естелігінде айтып кетеді. Кемеңгер, ойы терең азамат Кеңес ағай американдықтардың дәстүріне әділ бағасын берген. Өттең, ағылшын тілін білмегеніміз қатты кедергі болды дейді ұстаз.

Сол сапарда әйгілі Роберт Конквест, Марта Брилл Олкотт туралы, ғылыми кездесулер нәтижесін жақсы баяндайды. Кеңес аға атышулы Гувер мұрағатына соққаны туралы, алған мәліметтері туралы да жазып кеткен. Кейін маған да Гуверге жол түсті, ұстаз айтып кеткен әріптестермен мен де кездескен едім.

Күтпеген жерде Кеңес ағаның денсаулығы сыр берді. Жалпы ол кісі көп ауыра қоймаушы еді. Өлде бізге көрсетпей жүрді ме деп тағы ойлаймын. Мүмкін ол кісінің сырқаты бала кезінде көрген қиыншылықтардың салдары ма екен деп те жобалаймын.

Ұстаз осындай қиын жағдайды жеңе білді. 10 жылдан астам күресіп науқасқа беріспеді. Қанша қиналса да, мен мысалы ұстаздың біреуге ұрсып, не болмаса ашуланғанын да көрген емеспін. Баяғыша сабырлы қалпында, жиналыс пен конференциялардан, мерейтойлардан қалған емес. Кейде мені жанына ертіп алады. Жолынан қалмаушы еді.

Өзінің жақсы көретін тарих ғылымын тастаған емес. Қиналып жүрсе де монография, мақала, естеліктері шығып жатты. Қанша жастарға тәрбие беріп көмектесті! Олар елге танымал тарихшы ғалымдар, профессорлар Тұяқбай Рысбек, Талас Омарбек, Сүлейменова Дәметкендер болды. Ағамыздың жетекшілігімен оннан аса ғылым докторлары, қырықтан аса ғылым кандидаттары диссертацияларын сәтті қорғап ғылым жолында жемісті еңбек етіп жүр.

Кеңес ағаның екі сөйлейтіндер мен пайда іздеушілерді ұнатпай беттеріне айтып салатын мінезі бар еді... Бірақ, жақын деген шәкірттерінен ештеңесін аямайтын. Кей кездері қарны ашқан аспиранттары Кеңес ағаға хабарласып, консультация беруін өтінетін еді. Ондайда ұстазымыз бірден үйіне шақыратын. Мәриям тәтейдің ақ дастарханының басында ұстаздың кеңесіне де, Мәриям тәтейдің адал асына да тойып қайтаттын едік.

Өз ұстаздары мен әріптестеріне адал ағамыз көптеген естеліктер қалдырды. Мысалы Қаныш Сатпаев, Ермұқан Бекмаханов, Ақай Нүсіпбеков, Шаһмардан Есенов, Манап Қабашұлы Қозыбаев, Анна Михайловна Панкратова туралы жазған эссе, повестері бір кітапқа зорға сияды-ау деймін.

Бірде ұстаз мені шақырып алып қолыма қолжазбаларын ұстатты. «Кітап қылып шығарған дұрыс болар еді», - деді. Жалпы ұстаз өктем сөйлеу дегенді білмейтін. Мен «Ия, құп!», - деп қағаздарды алып кеттім. Кейде хабарласып «жағдайды» сұрайтын.

Күн сайын ағам жүдей берді. Бірақ сыр бермей сырқаты туралы айтпайтын. Біз де жұмысты тездетіп асықтық. Неге екенін білмеймін – кітап шықса ұстаз үзіліп кететіндей болып көрінді. Содан ба сәл созғандай да болдым. Бірақ соңғы кездескенде Кеңес аға қатты шаршап кеткенін байқадым. Содан жұмысқа барып кітаптың нобайын дайындатып өзіне әкеп көрсеттім. Риза болғандай рахметін айтты. Сол қолжазбадан Кеңес ағаның соңғы монографиясын шығардық. Ал кітап ағамыз алыс сапарға аттанған күні «Тарихи Тұлғалар» деген атпен дайын болды.

Қазіргі буын тарихшылардың бірі ретінде мен осы аға буын әріптестер туралы жиі ойлаймын, телерадиода сөйлегенде де, айтып та, жазып та жүрміз. Қазіргі Қазақстан заманы тарихшылары мен гуманитарлық ғылым үшін Манаш Қабашұлы, Кемел Ақышев, Халел Арғынбаев, Кеңес ағалар озық ойларымен сара жолын салып берді. Кеңес ұстаз осы кісілердің бәрін аға тұтатын. Мысалы, 1990-2000-і жылдары ақсақал ғалымдары ішінде баяғы заманды аңсайтын, «марксизм-ленинизм» қағидасынан қайтпайтын азаматтар көп еді. Ал жаңағы озық ойлы азаматтар Қазақстан ғылымын тығырықтан алып шығып Қазақстан тарих ғылымын алға тартты. Қазақстан ғылымының қазіргі жетістіктері сол ағалар, Кеңес ағам салып берген еңбектің жемісі деп айтуымыз керек. Бұл тұжырым бекер әңгіме емес, себебі көрші ел тарих ғылымының әлі де болса кешеуілдеп, немесе насихат ұрандарынан шыға алмай, алға баса алмай тұрғанын көріп осыны байқаймын.

12 наурыз 2025 жылы Мемлекет тарихы институты мен Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасының ұйымдастыруымен көрнекті ғалым, Ұлттық Ғылым академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР-ның Мемлекеттік сыйлығының иегері, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері, 2001 жылғы ғылым саласындағы «Алтын адам» атағының иегері Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейістің 90 жылдық мерейтойына арналған «Дарабоз тарихшы» тақырыбында дөңгелек үстел ұйымдастырылды.

Дөңгелек үстелге шетелдік ғалымдар: Узбекистан, Қырғыстан, Ресей, АҚШ мемлекеттерінен, Қазақ-Түрік Халықаралық университетінен, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінен, Евразия Ұлттық университетінің, Мемлекет тарихы институтының, Астана қ. Мемлекеттік архивінің ғалымдары, докторант мен магистрант, студенттер, мектеп мұғалімдері және Кеңес ағаның немерелері қатынасты.

Дөңгелек үстел барысында мынындай ұсыныстар қабылданды:

- Жабық архив құжаттарын құпиясыздандыру керек;
- Кеңес Нұрпейіс ұсынған Алаш тарихындағы Земство тарихын толық зерттеу қажет;
- Әр облыстарда болған Қазақ съездерінің тарихын толық зерттеу керек;
- Алашорда үкіметінің мемлекеттік идеясын, құрылымын нақты, толық зерттеу керек;
- Алашорданың Оңтүстік, Жетісу, Верный, Торғай бөлімдерінің қызметтерін, құрамындағын толық зерттеп, нақтылап тарихи айналымға енгізу қажет. Сонда ғана Алаш тарихы толық ашылады деген сенімдеміз.

Тарих тек өткенді ғана зерттемейді, болашақты болжайды және жаңалыққа жол ашады. Кеңес Нұрпейіс өзінің адал еңбегімен біздерге атқаратын істерімізді толық жазып, бағыт-бағдар беріп кеткен Ұлы Ұстаз!

Дәреже Хазидулы

Тарих ғылымдарының докторы (Ph.D),
Моңғолия Ұлттық университеті,
E-mail: khazidareje@gmail.com

Нұрбақыт Бейсен

Астана қаласы мемлекеттік архивінің
ғылыми қызметкері,
E-mail: beisennurbaqyt@gmail.com

ҚАЗАҚТАРДЫҢ МОҢҒОЛ ӨЛКЕСІНЕ КӨШІП КЕЛУІ КЕЗІНДЕГІ ҚАЙШЫЛЫҚТАР ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Аңдатпа. Ғылыми мақала қазақтардың моңғол өлкесіне қоныс аударуының тарихи процесін қарастырады. Қазақтардың Шинжаннан моңғол өлкесіне келіп қоныстануы бір ғасырға таяу уақытқа созылған аса күрделі саяси оқиға болды. Қоныстану барысында байырғы мекенденуші урианхайлар мен қазақтар арасында жер дауы, алым салық сияқты көптеген қайшылықты мәселелер туындады. Моңғол өкіметінің кейбір жоғары лауазымды шенеуніктерінің Дамбийжанцан сияқты арандатушы лаңкестердің сөзіне сеніп шешім қабылдауы көшіп келушілердің саяси экономикалық жағдайына көптеген қиыншылықтар туындатты. Әрине, қоныстану барысында адам шығыны да орын алғанын айтып өтуіміз керек. Көп жылдарға жалғасқан қоныстану процесі кезінде кездескен қиындықтарға қарамастан қазақ халқы Моңғолияның батыс өлкесіне қоныстанды.

Кілт сөздер: қазақ, көшіп келу, қоныстану, Дамбийжанцан, Шинжан, Урианхай, Моңғол, Алтай өлкесі.

Қазақтардың Моңғол өлкесіне көшіп келіп қоныстануы туралы алғаш тарихшы А. Сарай, А. Міністер өз еңбегінде жазған. Бұл еңбегі Моңғолия қазақтары тарихы туралы құнды материал болғандығы соңғы барлық тарихшылардың өз еңбектерінде аталмыш жазбадан сілтеме алуы арқылы анықталады. Бірақ біз мұндағы мәселелерді әлі де толықтырып, кеңейтіп зерттеуге міндеттіміз. Аталмыш еңбектерде қазақтардың осы өлкеге көшіп келу кезіндегі қайшылықтар, шиеленістер туралы айтылмаған. Бұл әрине:

1. Аталмыш кезеңде, аталмыш жағдайлар туралы толық зерттелмеген;
2. 1930 жылғы мемлекеттік ҮІ съезінің қаулысы, 1931 жылғы «Ұсақ ұлттар кеңесі» -нің шешімі, 50-ші қаулы сияқты құжаттарда көрсетілуі бойынша халықтар арасына ұлтараздық көзқарастың ықтималдығынан сақтану;
3. Қайшылықтарды ашыққа шығарып жазбауы тоталитарлық жүйенің «солақай саясат» талабына сай келмеуіне байланысты болу керек.

Қазіргі таңда демократия, ашық, жариялық кезеңінде тарихи шындықты жария етіп келер ұрпаққа жеткізу кезінде жоғарыда айтылған тарихшылардың кемшілігін толтырып, жалғастыру міндеті туындап отыр. Ендеше сол кездегі қазақ, урианхай арасындағы қайшылықтар, күрестер, талас тартыстарды ашыққа шығарып, себеп, салдарын анықтау мақсатында бұл мақала жазылуда.

1864 жылғы Ресей, Қытайдың келісімі қазақтардың елді мекенін екіге бөлгендіктен қазақтар Шинжан немесе Манж Чин мемлекетімен Ресейге екі бөлінген [1]. Одан ары Чин империясы қарамағындағы қазақтар Моңғолияның батыс өлкесіне келіп қоныстануы көптеген тарих парактарынан орын алған. Бұл өлке VI-VIII ғасырларда Шығыс Түріктің, Шыңғыс қағанның кезінде наймандардың мекені болғанымен аталмыш кезеңде урианхайлар мекендеп тұрғаны анық.

Бұл туралы моңғол ғалымы На. Сүхбаатар еңбегінде: «1862 жылы Шинжанда дұнған көтерілісі шығып, бұл көтерілістің әсері ондағы қазақ шаруашылығына көптеген кері әсерін тигізді. Бұл қазақтардың жайлау, қыстауларының тәркіленіп олардың біраз бөлігі Алтай асып көшуіне ықпал етті» [1] десе, орыс жиһангері А.В. Бурдуковтың «XX ғасырдың бас кезінің Батыс солтүстік Моңғолдың тарихи негізгі дерегі» атты еңбегінде: «Қош-Ағаш қырғыздарының (қазақтар) айтуынша Шар сүм /Сарсүмбе/ қырғыздарының бірнеше рулары Қытайды жақтаушы өздерінің «Лиіне» (би) қарсы шықты. Мал жайылым таршылығы, әр түрлі қысымдарға байланысты ондағы қырғыз (қазақ) халқы өздерінің ежелден араласып келген көшпенді моңғолдарға бірігуді ойлады. Осы мақсатпен Ховда өзен сағасына қырғыздың 700-дей жанұясы көшіп келген» [3] деп жазып қалдырған.

Бірақ бұдан да бұрын қазақтар Моңғолия өлкесіне келіп қоныстана бастағаны туралы Ц. Гантулга «Алтай урианхайлары» атты еңбегінде «Төр гэрэлт»-нің /Манж ханының жыл санауы/ 18-ші (1838) жылына байланыстырған [3]. Нақтылап айтсақ, Чин империясынан Улиастай орынбасар бас министрі Цэрэндоржға түсірген жарлығында: «...Моңғол нояндары әскерлерін жіберіп Урианхай өлкесінің ішіне көшіп келіп қоныстанған қазақтардың барлығын шекарадан тысқары қуып шығарып, көрсетілген шекара қарауылдарына әскер қосып көптеген қарауыл қойып қатаң бақылауға алып, бір де бір қазақты ішкері кіргізбеңдер!» [4] деп көрсеткен. Бұл қазақтар XIX ғасырдың 30-шы жылдары кезінен Моңғол өлкесіне кіріп келу әрекетіне моңғолдар тарапынан қарсылықтың куәсі.

Тарихи деректерге қарағанда қазақтар алғашқы кезде жергілікті жер биліктеріне сый сыяпат беру арқылы, және де жекелеп сөйлесу арқылы жер мәселесін шештіріп алып тұрған болса, кейін келе Ховданың Манж амбанына мәселе қоятын болған. Мысалы, 1895 жылы қазақ руларынан 6 адам Ховданың Манж амбанына «Тоғыз ақтың сыйын» беру арқылы жер сұрай барғанда ресми түрде жер көрсетіп бермесе де Даян, Сагсай, Дэлүүн, Бұлғын өлкелерінде жергілікті урианхайларға кедергі жасамай малдарын баға беру туралы кеңес берген [5].

Моңғол өлкесіне келген қазақтар тұрғысынан мұнда отырықтану оңайға түспеді. Себебі урианхайлар мен көшіп келген қазақтардың арасында жер мәселесі туралы қайшылықтар көптеп туындаған. Мысалы 1890 жылы Ховда өлкесін басып өткен орыс жиһангері А.Н. Казнаковтың: «Қырғыздар (қазақтар) бұрын Аққол сағасынан жоғары өлкелерді жалдап алып пайдаланып келген болса соңында екі жақтан да жер мәселесі үшін қырқысып, адам шығыны орын алғандықтан Қытай тарапынан оларға нақтылы жер көрсетіп берген» [6] деп көрсетсе доктор Ц. Гантулга осы өлкеге келіп қоныстану үшін жергілікті урианхайлармен қайшылық туындап тұрғандығы туралы: «...Онымен қатар сол кездегі жағдайға сәйкес қазақ, урианхай халықтары арасында келіспеушілік туындап, шағымдану, қайшылық көптеп шығып, бұл халыққа қиыншылық тудырып тұратын болғандығын да жасыруға болмайды. Сондықтан да кейбір мәселелерді Ховдадағы Манж министрлігіне, тіпті Улиастайдағы Манж жанжин орнына дейін жіберіп шештіріп оларды кері қайтару туралы» [3] ұсыныс жасаған.

Қазақтардың Моңғол жеріне қоныстануына әртүрлі жолдармен бөгет болып қайшылықтар туғызған, Моңғолия қазақтарының тарихында «Жа Лама айдаған жылдар» деген атпен белгілі Ресей империясының азаматы, қалмақ ұлтының өкілі, лаңкес Дамбийжанцан еді.

Тағы да Дамбийжанцаннан Самадига жазған хатында: «... қырғыз қазақтар урианхайдың шеткері хошуундарынан мал мүлкін тартып әкеткендіктен, біздің министрлік тарапынан әскерлер тағайындап шекараларды бақылауға алдық..» [6] деп қазақтардың моңғол шекара-

сынан ішкерілеп кіріп келіп урианхайлардың жылқысын, тартып әкеткендігін, Моңғол мемлекеті тарапынан олардан сақтану мақсатында қарауыл қойғандығын жазған. Бірақ, ешбір қазақ бұл өлкеге қоныстану үшін ғана болмаса, басқыншылық мақсатында кіріп келмеген. Керісінше, өздеріне көрсетілген қарсылыққа сай тойтарыс беріп отырғандығы байқалады. Бұл тек Дамбийжанцанның келіп жатқан қазақтарды жоғары жаққа жау ретінде көрсетіп, осыны сылтау етіп батыс өлкеде әскер жинап, өз билігін құру үшін бағытталған саясаты еді.

Моңғолияның батыс өлкесі Манж амбанының құзырында болса да қазақтарға беретін жер жайылым, басқа да мәселелерді урианхайлар өздері шешіп, шекара тоқтатып, өз жағдайларына сәйкестендіріп қазақтардан салық, төлем алып отырды. Мұнда: жер жалдамасынан 100 ірі қарадан біреу, 100 қойдан 1 қойға есептеп алумен қатар үй тігіп, от жаққаны үшін де салық алып отырған [11]. Егін ексе де салық төлейді. Тауар түрінде де салық төлеп отырған. Мысалы: қыста түлкі, құндыз, сусар сияқты аң терілері, терме бау, дорба, кедей үй болса қыл арқан да беретін [5] болған.

Моңғол өлкесіндегі қазақтардың жағдайына батыс өлкедегі Дамбийжанцанның ылаңы көп мөлшерде кері әсерін тигізгенін айта кету ләзім. Боғда қағаннан оған қолына арнайы таңба ұстатып, батыс өлкені тұрақтандыруға септігін тигізеді [13] деп сенім артса да ол Қытай-Моңғолдың шекара маңындағы қазақтарды Қытай шекарасынан алыстату мақсатын қатаң, қатыгез, жауыздықпен іске асыруды көздеген. Дамбийжанцанның іс әрекетінен болып қазақтардың біразы Қош-Ағаш, Орыстың Шүй өлкесіне дейін қашып барған жағдайлар туындаған. Дамбийжанцан 1911 жылдың күзінде қазақтарды Далайхан аймағы өлкесіне, Хандгайт, Торхуногқа қоныс аудартуға айдап апарса да қазақтар Үүрэг нуурда көтеріліс шығарып, қайта айналып келген. Бұл туралы А.В. Бурдуков: «...Дамбийжанцан қыс бойы «түйе» саяхатын жасап қырғыздарды [қазақтар] жауыздықпен жер аударғаны туралы айтылады. Көптеген қазақ ауылдарын Ховда өзені сағасынан Бөхмөрөнге ауыстырып, кейін Хандгайт-Торхлог районының қарауыл сызығына, Увс нуурға қарай күшпен көшірген» [14] деген.

Бұл туралы Дамбийжанцан өз хаттамасында: «Өз қарамағымызға кірген қазақтарды, тұрғылықты жерінен ауыстырып Бат ерөөлт Далай хан өлкесіне қоныстандырып жарлық бойынша Хандгайт сияқты өлкелерге қоныстану талабын қойып бұйрық беріп ноян әскерлерімен айдауға салып көшіру барысында... қазақтар сатқындық жасап қарсыласып бізге қарасты Бат Ерөөлт Далай хан хошууынан мал жандарын тартып алып, ... қару сайманын алып көпшілікті шығынға ұшыратты» [15] деп қазақтардың Ресейге қашып кеткеніне өзінше түсініктеме жасаумен қатар «...Да хичээнгүйлэн өршөөлт их сайд хан Дайчин Чин вантан сіздің амандығыңызды сұраймыз... біздің елдің қазақтары сатылып Ресейдің Қош-Ағаш бағытына барған жерінде Ресей жендеттері мен әскерлері қазақтарды қорғап біздің әскерлердің шабуыл жасауына бөгет жасады...» [6] деп оларды қайтарып әкелуге Ресей жағының бөгет жасап отырғанын айта келе қазақтардың Ресейге қашып шығуының мән мағынасын өзіне сөз келтірмеу жағынан түсіндіруге тырысқан.

Бұл тұрғысында үкімет тарапынан арнайы амал шара қолданып қазақтарды Ресей жағынан қайтарып әкелгендігі туралы деректер де бар. Мұнда: «Сонымен Магсаржав түшмэл әскерлерімен бірге қазақ билерінен 10 адамды (Күлгүтэй, Қиубай, Зордыбай, Говексин, Адай т.с.с) ұстап әкеліп Қош-Ағаш абақтысына қамауға алып, қазақтардың Моңғол өлкесіне толық келгенінен кейін босатып беретіндігі туралы келісім жасап, Моңғол әскерлер шығарып Ханс мойнағына қатаң бақылау қойған» [14] делінген. Оларды Моңғол еліне қайтарып әкелу міндетін Боғда қағаннан Хатанбаатар Магсаржавқа тапсырып, Ховдаға әкеліп тұрақтандырғаны туралы 1914 жылдың 29-қаңтарда Боғда қағанға мәлімет берген [19]. Бұған қарағанда Қош-Ағашқа барған қазақтарды қайтарып әкелу үшін үкімет тарапынан нақтылы амал шара алып олардың ішіндегі беделді билерді абақтыға жапқызып, кепілдікте ұстағаны байқалады.

Көшіп келіп қоныстану барысында қазақтардың бір тобы Моңғол еліне қараған болса Ж.

Сүкірбай бастаған тағы бір тобы Алтай өлкесінің Іс басқарушы мырзасы, Қытай жағын ұстанушы торғауыт уаң Палтымен байланыс жасаған. Мысалы, Палт уаң Сүкірбайды өзіне тарту үшін 32 мылтық сайман сыйлағаны, Сүкірбай оған 200 атты әскер, ат, 200-дей қой, 50 ат беріп басқасын халықтан алғаны [15] туралы деректер бар.

Онымен қоймай Моңғол үкіметінің қарамағына кірген Х. Қылаң, Бодаубай сияқтыларға амал шара алуын талап етіп Палт ванға хат жазған. Хатында: «Моңғолияны бастаушы құрметті ноян Палт ванға қазақ нояны Ж. Сүкірбайдан хат жолдауымның себебі: Біздің Қылаң деген теріс көзқарастымыз «Манж Қытайды Моңғолдар жеңді. Манж Қытайға алым салық төлеуді тоқтатыңдар. Халқа, Дөрвөдтерге барып бірігейік» деген қауасет таратып жүр. ... қараңғы қазақтар ылаң салушылардың сөзіне еретін болды. Бодаубай да Қылаңға еріп, салық төлегеннен бас тартты. ...Сондықтан да өз бетімен кеткен адамдарды өз сарайыңызға шақырып амал шара алып беруіңізді өтінемін». 1912 жылы 6-айдың 22. Көш басшы Ж.Сүкірбай* [14] деп қол қойып, өз мөрін басқан.

Ал келесі бір топ қазақ қолбасшылары Моңғолдар Манжның қарамағынан шығып, жеке мемлекет болысымен-ақ Моңғол елінің қарамағына кіру туралы тілегін білдіре бастаған. Қазақтың беделді қолбасшылары жиналып Моңғолдың жеке тоқтауының екінші жылы немесе 1912 жылы 7-айдың 14-нде [21] Боғда қағанға хат жазып, өкілдерін жібергендігі туралы көптеген тарихшылардың еңбектерінде орын алған, және архивте сақталған.

Бұл мәселені Моңғол елінің Ішкі істерінің Жалпылай билеуші министрлігінің жазбасымен толықтырар болсақ: «... күндү Қылаң, залың Жұртбай, Жүнісбай, зәңгі Бодаубай, Айбағар, Айбаға, бошго Дүнгебай, зайсан Алдарша, қарт бай Қажаубай, Тоқтаубайлар* 400 жанұяны ертіп сөз біріктіріп шынайы сезіммен Боғда қағанның жаңа үкіметінің қарамағына кіріп, айтқанына мойынсұнып бағынамыз деп қарамағына кіретін хаттаманы хотон қарібімен жазып әркім өз қолдарын қойып Қылаңға беріп 2 адам қосып өкілдерін жөнелткен, [22] және де Қылаңнан: «... қазір біздің 12 рулы қазақтардың барлығы дерлік осындай кепілдендірілген хатты келтіргендігін» жеткізген. Министрлік тарапынан қарамаққа кіру қағазын, және де Сүкірбайдың Палт ванға жолдаған хатын жолдан тартып алған хатымен бірге моңғол тіліне аударып Ішкі істер министрлігіне жеткізгенде»... қарамаққа кірушілерге жекелей жер беріп, қолдау көрсетуін сұрағанын» қосымша хаттамада атап өткен [15]. Бұл туралы кейбір деректерде Қылаңдарды Да Хүрээге барған болдырып қате түсінік берген. Олар тек ғана Ховда министрлік орнына ғана барған.

Тағы бір деректерде Х. Қылаңға тек Шеруші руы ғана емес Ховда өлкесіндегі барлық қазақтарды басқаратын құқық, гүн дәрежесін беріп, [24] 200 лан ақшалай айлық тоқтатып Ховда өлкесін басқарушыға жарлық түсірген делінген [22].

Осылайша Қытай, Моңғол қазақтары арасындағы қайшылықтан болып Сүкірбайдың туыстары, ұрпақтары Қиубай Х. Қылаң жағының адамдарынан жапа шегіп адам шығындалып, Х. Қылаң Қытай жағына басын алдыруымен бұл іс аяқталған.

Сол кезде қазақтардың көші қон, шекара мәселесі шиеленісіп, қайшылықтар туындап тұрғаны жайлы Моңғол Халық Республикасының алғашқы съезінің делегаты Т. Дәуітбайдың баяндамасында орын алған. Мұнда: «Биыл жазда осы ел әскерлері бері келе жатқан қазақтардан 60 шақты адамды өлтіргендіктен 300-дей қазақтар Алтай асып кеткен» [20] десе оған жауап ретінде Жадамбаа: «Жаңа ғана делегат Т. Дәуітбайдың баяндамасындағы 60 шақты адам атылды дегені екі жақтың бір біріне жасаған шабуылынан болған» [20] дегендерінен анық байқалады.

1928, 1930-шы жылдары үкімет саясатқа байланысты 200 жанұя Шинжанға ауып кеткендігі туралы На. Сұхбаатардың жазбасында: «1930-1931 жылдары Чүлтэм Да ламаға еріп Баянбай, Тойтогос, феодал Байміш, Сыршыбайлар бастаған 9170 адам, 2430 қазақ жанұя Шинжанның

*Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив (бұдан әрі – МУУТА), Қазақ тілінде – Моңғол мемлекеттік Ұлттық орталық архиві. Қ.163. Т.1.

Алтай Ханас, Эрчис, Цэнгэл, Цагаангол сияқты жерлеріне тарап орналасқан» [1] деп жазған. Осы мәселе осы жылдары тек Моңғолия қазақтары ғана емес Қазақстан Қытай шекарасы арасында да болғандығы, онымен қатар мұндай шекара асу дүрбелеңі тек қазақтар ғана емес, урианхай, дөрвет сынды моңғолдарды да қамтығандығы бізге мәлім.

Тарихшы А. Сарайдың зерттеуінде бұл жолы шекара асқан ауылдың саны 3084, олардың 81,7% қазақ, қалғаны урианхай ауылдар болды. Бірақ Қытай жағынан көрсеткен қыспақ, алым салықтарға шыдамай, онымен қатар жұтта малынан айырылғандықтан 1933 жылы 1-ші айдың жағдайымен 2195 жанұя қайтып келген [23].

Бұлғын сұмынына жаңадан көшіп келген қазақтарды Ховда, Увс өлкелеріне қоныс аударту тапсырмасымен көшіріп бара жатқан Ховда отрядының кеңесшісі Х. Кенжебекті 1934 жылы шілдеде Хөх Бэлчир деген жерде өлтіріп шекара асып қашып кеткен. Бұл шекара маңындағы қазақтарды Увс, Ховда және ішкері өлкелерге көшірудегі екінші іс әрекет болса да жүзеге аспады. Х. Кенжебектің сыртында Моңғолда алғашқы болып Қауіптен сақтау, ішкі істер бағытында дайындалған алғашқы кадрлар Х. Зия, Ром, Хамза сынды көптеген азаматтар босқындар қолында мерт болған. Кейін Батыс өлкедегі шекара бұзушылық азайса да кейінірек шекара асушылық Баян-Өлгей аймағы жеке орнағаннан кейін де болып тұрды.

1943 жылы 10 айдың 3-і күні Хужирт сұмынының партия ұясының қатшысы болған Қабак «45 жасқа дейінгі ер азаматтарды әскерге тартып, кәрі адамдарды өндіріске жібереді екен. Барлық малды тәркілейді. Сондықтан да шекара асып көшуіміз керек» [24] деп көшуге бөгет болады деп көрген бақ бастығы Әлей, сұмын қатшысы Аяз, қауіптен сақтау қызметкері Х. Зия (қазақтардың ішінен қауіптен сақтау бағытында дайындалған алғашқы қызметкер), бақ бастығы Өткормелерді өлтіріп шекара асып қашып кеткен. Бұл Моңғолия өлкесінен Қытайға қарай асып кеткен ең соңғы әрекет болған. Ал одан кейін шекара асу мәселесі тіркелмеген, халық осы өлкеге толық тұрақтанып қалған.

Партияның жоғары оқу орнында оқитын Ш. Ноғайдың үгіттеуімен шекара асып кеткен 80 отбасының 70-і қайта айналып көшіп келген. Және де қазақ интеллигенттерінен Ш. Ноғай, Б. Қаби, О. Қалқабайлар, малшы У. Қамқаштар Оспанмен байланыс жасауда көптеген міндет атқарған. Батыс өлкені тұрақтандыруда ерекше көзге түскен С. Тұрғынбай, Мәдібай, Қалиларды МХР-ның батыры, Армия генералы Б. Доржның «Отан үшін соққан жүрек» атты еңбегінде ерекше бағалаған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Моңғолия қазақтарының осы өлкеге көшіп келіп қоныстану мәселесінде:

Біріншіден, Манж Чин империясы қазақтарды алым-салық төлеуші ретінде көріп өз қарамағында ұстап қалу үшін түрлі айла-шарғы қолданса, ал Шыңжаң өлкесінде Қытай билігін қолдаушы қазақ атқамінерлері Моңғолияға көшкісі келген қандастарымен қайшылыққа түсіп, олардың қоныс аударуына тосқауыл қоюға тырысты.

Екіншіден, Моңғолдың батыс өлкесіндегі тұрғылықты халық, урианхайлардың мекені, жайылым үшін күрес, алым салық.

Үшіншіден, Моңғол үкіметінің (Дамбийжанцан, Кенжебектердің) шекара қайшылығын жоюды сылтау етіп қазақтарды ішкері өлкелерге көшіріп қоныстандыру саясаты сияқты жан жақты қысымдары көптеген кері әсерін тигізді.

Бірақ «Моңғолиялық» деген анықтамалы қазақтар кездескен қиыншылық, қысым, қайшылықтардың барлығына мойымай Моңғолдың батыс өлкесіне толығымен қоныстанған. Қазақтардың Моңғол өлкесіне келіп қоныстануына Моңғол үкіметінің саясаты көп әсер етті.

Бұрынғы қазақ тарихшыларының еңбектерінде мұндай қайшылықтар көп жазылмаған. Біздің мақаламыз архив деректері, шет ел жиһангерлерінің белгілеуіне негіздей отырып жазылды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. На. Сүхбаатар. Баруун хязгаарын нийгэм улс төрийн хөгжлийн түүхэн тойм. (XX зууны эхэн үеэс 1930-аад он) (Батыс өлкелік әлеуметтік, саяси дамыс тарихы XX ғасырдың басынан -1930-шы жылдар) УБ., - 2000. - Б. 24.
2. «Сибирийн амьдрал» (каз. Сібір өмірі) газеті. 1912 жылы 9 айдың 04. №197// А.В. Бурдуковтың «XX ғасырдың басындағы Батыс солтүстік Моңғолияның тарихи негіздері». - Б. 36.
3. Ц. Гантулга. Алтайн урианхайчууд. (Алтай урианхайлары) УБ., - 2000. -132 б.
4. Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив (бұдан әрі – МУҮТА), Қазақ тілінде – Моңғол мемлекеттік Ұлттық орталық архиві. Қ.163. Т.1. І. 4.
5. Казнаков А.Н. Монголия и Кам. Изд. первое. СПб., - 1907. – 5 б.
6. Дамбийжанцан Баримт бичгийн эмхэтгэл. (1912-1914.) (Құжаттар жинағы) І том. Жинақты дайындаған
3. Лонжид, На. Сүхбаатар, Г. Намнансүрэн. УБ., - 2012. – 166 б.
7. МУҮТА. Қ.3. Т.1. І.444. П.11.
8. Х. Ислам МАХН, Ардын төрөөс қазақ, урианхайн дунд хэрэгжүүлсэн хувьсгалт ардчилсан өөрчлөлтүүд. (МХРП, Халықтық үкіметтен қазақ, урианхайлар арасында іске асырған революциялық өзгерістер). УБ., - 1978. 15-б.
9. МУҮТА. Қ.2. Т.1. І. 82. П.10.
10. Бурдуков А.В. Хуучин ба шинэ Монголд. (Аударған Э.Базаржав), (Көне және жаңа Моңғолда) УБ., - 1987. 93-б.
11. XX зууны эхэн үеийн Баруун Хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж. «XX ғасырдың басындағы Батыс солтүстік Моңғолияның тарихи негіздері». УБ.,- 2014. 99-б
12. МУҮТА. Қ.3. Т.1. І.591. П.12.
13. МУҮТА. Қ.125. Т.1. І.3.
14. Б. Нямдорж. Ховдын хязгаар (Қобда өлкесі) (1911-1919) УБ., - 2006. – 147б.
15. Тэргүүн сайд, Да лам Гомбын Цэрэнчимэд (1872-1914). (Бас Министр Да лам Гомбын Цэрэнчимэд). УБ., - 148б, 48-б.
16. МУҮТА. Қ.173. Т.18. І.33. П.18.
17. Ш. Жүкей XX зууны Монголын қазақчууд (XX ғасырдағы Моңғолия қазақтары).
18. МУҮТА. Қ.2. Т.1. І.312.
19. МУҮТА. Қ.2. Т.2. І.313.
20. БНМАУ-ын анхдугаар их хурал. Дэлгэрэнгүй тайлан. (МХР-ның алғашқы съезінің толық есебі) УБ., - 1984. – 207 б.
21. МАХН-ын түүхийн лекц. (МХРП-ның тарих лекциясы) УБ., - 1980. 268 б.
22. Х. Зардыхан. Моңғолиядағы қазақтар. 2-ші басылымы. - Алма-Ата, - 2007. 114 б.
23. А. Сарай. Баян-Өлгий аймгийн қазақ урианхайчууд. (Баян-Өлгей аймағының қазақ, урианхайлары). Эрдэнэт., - 1999. – 33 б.
24. Р. Сұраған. Құжирт құрбандары. УБ., - 2004. - 68 б.

Дареже Хазиулы

Доктор исторических наук (pH.D),
Монгольский национальный университет,
e-mail: khazidareje@gmail.com

Нұрбақыт Бейсен

научный сотрудник Государственного архива города Астаны,
e-mail: beisenmurbagyat@gmail.com

О ПРОТИВОРЕЧИЯХ ПРИ МИГРАЦИИ КАЗАХОВ В МОНГОЛЬСКИЙ КРАЙ

Аннотация. В научной статье авторами рассматривается исторический процесс миграции казахов в монгольский край. Переселение казахов из Синьцзяна в монгольский край было сложным политическим событием, которое длилось почти столетие. В ходе заселения между коренными урианхайцами и казахами возникло множество спорных вопросов, таких как земельный спор, налог на дань. Принятие решений некоторыми высокопоставленными чинов-

никами монгольской власти, полагаясь на слова провокационных террористов, таких как Дамбийджанцан, создало много проблем для политического экономического положения иммигрантов. Конечно, надо отметить, что в процессе заселения произошли и человеческие потери. Несмотря на трудности, с которыми столкнулись в процессе поселения, продолжавшемся много лет, казахский народ поселился в Западном крае Монголии.

Ключевые слова: Казах, иммиграция, расселение, Дамбийжанцан, Синьцзян, Урианхай, Монгол, Алтайский край.

Dareje Khaziuli

Doctor of Historical Sciences (Ph.D),
Mongolian National University,
e-mail: khazidareje@gmail.com

Nurbaqyt Beisen

Researcher at the State Archive of Astana,
e-mail: beisennurbaqyt@gmail.com

ABOUT THE CONTRADICTIONS IN THE MIGRATION
OF KAZAKHS TO THE MONGOLIAN REGION

Abstract. In the scientific article, the authors consider the historical process of migration of Kazakhs to the Mongolian territory. The resettlement of Kazakhs from Xinjiang to the Mongolian territory was a complex political event that lasted almost a century. During the settlement, many controversial issues arose between the indigenous Uriankhai and Kazakhs, such as a land dispute and a tribute tax. The decision-making by some high-ranking officials of the Mongolian government, relying on the words of provocative terrorists such as Dambijantsan, has created many problems for the political and economic situation of immigrants. Of course, it should be noted that human losses also occurred during the settlement process. Despite the difficulties they faced in the settlement process, which lasted for many years, the Kazakh people settled in the Western Region of Mongolia.

Keywords: Kazakh, immigration, resettlement, Dambiizhantsan, Xinjiang, Urianhai, Mongol, Altai Territory.

References

1. Na. Syhbaatar. Baruun hyazgaaryn nijgem uls tєrijn hogzhlijn tyyhen tojm. (XX zuuny ekhen yees 1930-aad on) (Batys olkelik aleumettik, sayasi damys tarihy HKH rasyrdyn basynan -1930-shy zhyldar) UB., - 2000. - B. 24.
2. «Sibirijn am'dral» (kaz. Sibir omiri) gazeti. 1912 zhyly 9 ajdyn 04. №197 // A.V. Burdukovty N «XX gasyrdyn basyndagy Batys soltystik MongolijanyN tarihi negizderi». - B. 36.
3. C. Gantulga. Altajn urianhajchuud. (Altaj urianhajlary) UB.,- 2000. – 132b.
4. Mongol Ulsyn Yndesnij Tov Arhiv (budan ari – MUYTA), Kazak tilinde – Mongol memlekettik Ultyk ortalyk arhivi. K.163. T.1. I. 4.
5. Kaznakov A.N. Mongoliya i Kam. Izd. pervoe. SPB., - 1907. – 5 b.
6. Dambijzhancan Barimt bichgijn emhetgel. (1912-1914.) (Kuzhattar zhinagy) I tom. Zhinakty dajyndaran Z. Lonzhid, Na. Syhbaatar, G. Namnansyren. UB., - 2012. – 166 b.
7. MUYTA. K.3. T.1. I.444. P.11.
8. H. Islam MAHN, Ardyn tєrєєs kazah, urianhajn dund heregzhyylsen huv'sgalt ardchilsan єєrchlєltyyd. (MHRP, Halyktyk ukimetten kazak, urianhajlar arasynda iske asyrgan revoliyuciyalyk ozgerister). UB., - 1978. 15-b.
9. MUYTA. K.2. T.1. I. 82. P.10.
10. Burdukov A.V. Huuchin ba shine Mongold. (Audargan E.Bazarzhav), (Kone zhane zhana Monfolda) UB., - 1987. 93-b.
11. HKH zuuny ekhen yeijn Baruun Hojd Mongolyn tyyhijn chuhul survalzh. «XX rasyrdyn basyndagy Batys soltustik MongolijanyN tarihi negizderi». UB.,- 2014. 99-b
12. MUYTA. K.3. T.1. I.591. P.12.
13. MUYTA. K.125. T.1. I.3.
14. B. Nyamdorzh. Hovdyn hyazgaar (Kobda olkesi) (1911-1919) UB., - 2006. – 147b.
15. Tergyyн sajd, Da lam Gombyn Cerenchimed (1872-1914). (Bas Ministr Da lam Gombyn Cerenchimed). UB., 148b, 48-b.
16. MUYTA. K.173. T.18. I.33. P.18.

17. Sh. Zhukej XX zuuny Mongolyn kazahuud (XX gasyrdagy Mongoliya kazaktary).
18. MUYTA. K.2. T.1. I.312.
19. MUYTA. K.2. T.2. I.313.
20. BNMAU-yn anhdugaar ih hural. Delgerengyj tajlan. (MHR-nyn algashky s'eziniN tolyK esebi) UB., - 1984. – 207 b.
21. MAHN-yn tyyhijn lekc. (MHRP-nyң tarih lekiyasy) UB., - 1980. 268 b.
22. H. Zardyhan. Моңғолиядару қазақтар. 2-shi basylymy. - Alma-Ata, - 2007. 114 b.
23. A. Saraj. Bayan-Olgij ajmgijn kazah urianhajchuud. (Bayan-Olgej ajmaғynnyң қазақ, urianhajlary). Erdenet., - 1999. – 33 b.
24. R. Suragan. Kuzhirt kurbandary. UB., - 2004. - 68 b.

Годовова Елена Викторовна

доктор исторических наук, доцент,
профессор кафедры истории России Оренбургского
государственного педагогического университета,
E-mail: godovova@mail.ru

УРОКИ ПАТРИОТИЗМА ПАВЛА ПАВЛОВИЧА ПЛОТНИКОВА

Аннотация. В статье представлен обзор книги «Семнадцать уроков патриотизма», посвященной событиям Великой Отечественной войны. Ее автор – учитель истории в довоенное время, морской пехотинец во время Сталинградской битвы, спецпропагандист с марта 1943 года и до конца войны Павел Павлович Плотников. Эта книга не просто воспоминания ветерана о войне – это грамотно выстроенные уроки патриотизма, основанные на подлинных событиях, взятых из фронтовых дневников автора, настоящее учебное пособие с методическим материалом – фотографиями, документами и стихами. На их основе можно проводить внеклассные мероприятия, организовывать викторины и лектории, проводить целевые тематические беседы, т.е. использовать их в благородном деле патриотического воспитания.

Ключевые слова: Павел Павлович Плотников, патриотизм, уроки патриотизма, Великая Отечественная война.

Политические события последних лет все больше подтверждают необходимость патриотического воспитания. Огромную роль в этом процессе играют книги. Особенно ценны работы, написанные ветеранами Великой Отечественной войны. Остановимся на одной из таких – «Семнадцать уроков патриотизма» (Петрозаводск, 2010). Автор книги – Павел Павлович Плотников – учитель истории, ветеран Великой Отечественной войны, гвардии полковник в отставке и донской казак.

Родился он 23 марта 1918 году на хуторе Крутенском Хоперского округа Области Войска Донского. Его отец Павел Поликарпович погиб в Гражданскую войну, когда Павлу было полтора года. Его мать, 23-летняя казачка Мария Гавриловна, осталась одна с тремя сыновьями. В 16 лет Павел окончил школу и поступил на исторический факультет Сталинградского пединститута. Окончив его в 1938 г., он стал работать учителем истории в станице Верхне-Курмоярской на Дону.

В начале августа 1942 г., несмотря на ограничение к службе в связи с плохим зрением, добровольцем вступил в ряды 154-й отдельной морской стрелковой бригады. Во время Сталинградской битвы был военным переводчиком. С марта 1943 г. и до конца войны служил политработником- спецпропагандистом в 15-й гвардейской морской бригаде и 119-й гвардейской стрелковой дивизии (Калининский и 2-й Прибалтийский фронт). Принимал участие в полном

снятии блокады Ленинграда в январе 1944 года. Победу встретил в Москве, т.к. с апреля проходил обучение на месячных курсах при Военно-политической академии им. В.И. Ленина. За годы войны получил две контузии [3, с. 177].

Войну закончил гвардии капитаном. Был награжден Орденом Отечественной войны II степени (23.08.1944 г.), Орденом Красной Звезды (07.08.1945 г.), медалью «За оборону Сталинграда» (12.12.1942 г.), медалью «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.» (9.05.1945 г.), медалью «За боевые заслуги» (20.04.1953 г.) [1].

В наградном листе от 4 июня 1945 г. говорится, что товарищ Плотников в наступательных и оборонительных боях показал себя волевым, смелым, решительным и мужественным офицером-политработником [1].

Ежедневно работая на переднем крае, Павел Плотников старался как можно ближе к врагу установить «ОЗО» – окопную звуковещательную станцию [3, с. 72] и через неё на немецком языке доходчиво передавал врагу информацию о действительном положении на всех фронтах, о политических событиях (например, о конференции глав правительств в Тегеране и основных принятых на ней положениях), о возможности сдаться в плен, т.е. в целом вел спецпропаганду на войска противника. «Внимание, внимание, немецкие солдаты, слушайте последние фронтовые известия!» – так обращался Павел Плотников к врагу.

Выполнял Павел Павлович и другие задачи. Так, в наступательных боях в декабре 1944 г. и в январе 1945 г. ему было поручено находиться в 1 и 2 стрелковых батальонах 343 гвардейской стрелковой дивизии с задачей – обеспечить высокий моральный дух и наступательный порыв личного состава этих батальонов, организовать своевременную эвакуацию с поля боя раненых бойцов, сержантов и офицеров. Находясь в 1 стрелковом батальоне после артиллерийской подготовки, бойцы и сержанты с исходного рубежа пошли в атаку, но были остановлены сильным огнем противника. После этого Павел Плотников организовал сосредоточение минометного и артиллерийского огня батальона по противнику, бойцы с криком «Вперед на врага!» вновь перешли в наступление и через 15 – 20 минут овладели передними траншеями противника. Сам Павел Павлович вынес в этом бою двух раненых офицеров и одного солдата [1].

Со второго дня своего участия в Великой Отечественной войне Павел Павлович стал вести дневник. И писал, по возможности, изо дня в день. Тетради с записями (а их к концу войны было написано 22 или 23) он складывал в солдатский мешок, даже не имея понятия, что ведение дневников было строжайше запрещено. К счастью, записи сохранились, свыше 60 материалов из дневников было опубликовано, а в 2000 году издан полный текст фронтовых дневников в трех книгах под общим названием «Война день за днем» [2]. В канун 65-летия Сталинградской битвы Павел Павлович надиктовал на магнитофон «Семнадцать уроков патриотизма», к 65-летию Победы уроки были опубликованы отдельной книгой.

Темы уроков:

Урок первый. Начало Великой войны. Битва за Москву.

Урок второй. Сталинградская битва.

Урок третий. Бессмертный подвиг Ленинграда.

Урок четвертый. Война на Карельской земле.

Урок пятый. Мощное партизанское движение в годы Великой Отечественной войны. Мои встречи с партизанами на фронте.

Урок шестой. Фронт идеологической войны.

Урок седьмой. Сыны и дочери всех народов защищали свою единую и великую Россию.

Урок восьмой. Молодые солдаты.

Урок девятый. Разведчики.

Урок десятый. Женщина на войне.

Урок одиннадцатый. Война и дети.

Урок двенадцатый. Освобожденные наши люди.

Урок тринадцатый. На плацдарме реки Великой с думой о Пушкине.

Урок четырнадцатый. Великий трудовой подвиг советского народа в годы Великой Отечественной войны.

Урок пятнадцатый. Памятник советскому воину-освободителю в Трептов-парке (Берлин).

Урок шестнадцатый. Война в жизни ветерана.

Урок семнадцатый. Преемственность поколений. Героические предки и их гордые потомки.

Материалы уроков можно использовать учителю при проведении внеклассных мероприятий. В уроках дается общая информация, приводятся слова стихов и песен, карты, листовки, документы, фотографии.

В приложении книги диск с записью уроков, прочитанных самим Павлом Павловичем. Особенно ценно то, что пособие содержит сведения из дневников самого автора – участника описываемых событий, его оценку происходящего и отношение к нему. Например, Павел Павлович, описывая свою встречу с партизанами, пишет о сильном впечатлении, которое она на него произвела, и приводит свои размышления: «Вот эти молодые люди, ведь они вступили в отряд, конечно, добровольно, по велению своей совести, что как им намного труднее будет воевать по сравнению с нами. Мы держим оборону. У нас свой тыл. Плохо ли – хорошо ли, но три раза нас накормят. А если кто будет ранен, будет оказана помощь. А они – в тылу врага, на подножном корме. Все время надо быть начеку! И не знаешь, с какой стороны может опасность внезапно возникнуть. А если кто будет ранен, да тяжело?» [3, с. 58].

Интересны и воспоминания Павла Павловича о том, как он узнал о взятии Берлина советскими войсками. В те дни он был в Москве (учился на курсах) и 2 мая 1945 г. пошел на спектакль в Малый театр. Перед началом представления кто-то из администрации вышел на сцену и срывающимся голосом сказал: «Товарищи, наши взяли Берлин! Берлин пал!» Все встали и начала аплодировать, и этим аплодисментам не было конца! Слезы радости навертывались на наши глаза. Все обнимались. И думаю, что за всю славную и долгую историю стены этого театра никогда ничего подобного не слышали и не видели. Взятие Берлина советскими войсками – это блестящее историческое завершение кровопролитной и справедливейшей войны, которую вел наш народ против германских нацистов за жизнь на земле [3, с. 141].

В этом году мы отмечаем 80 годовщину Победы в Великой Отечественной войне. На уроках истории и внеклассных мероприятиях школьные учителя говорят о борьбе с фашизмом, о Великом подвиге советских людей, формируя у учеников любовь к Родине, гордость за свою страну, свой народ. Павел Павлович пишет: «Патриотизм бывает разный: плакатный, митинговый, квасной, ложный и настоящий, подлинный, животворный. Такой, который спасает Отечество, казалось бы, в самых невероятных и трудных ситуациях. Патриотизм, который продемонстрировал советский народ, – это был патриотизм высочайшей пробы, которого не знала ни мировая, ни отечественная история [3, с. 159]».

Источники и литература:

1. Память народа. URL: <https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero75072921>
2. Плотников П.П. Война день за днем (фронтовой дневник 1942 – 1945 гг.). В 3 книгах. Пушкин, 2000.
3. Плотников П.П. Семнадцать уроков патриотизма. Петрозаводск: Фонд творческой инициативы, 2010. – 184 с.

Годовова Елена Викторовна

тарих ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің
орыс тарихы кафедрасының профессоры, E-mail: godovova@mail.ru

ПАВЕЛ ПАВЛОВИЧ ПЛОТНИКОВТЫҢ ПАТРИОТИЗМ САБАҚТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Ұлы Отан соғысы оқиғаларына арналған «Патриотизмнің он жеті сабағы» кітабына шолу берілген. Оның авторы-соғысқа дейінгі тарих пәнінің мұғалімі, Сталинград шайқасы кезіндегі теңіз жаяу әскері, 1943 жылдың наурызынан бастап соғыстың соңына дейін Арнайы насихаттаушы Павел Павлович Плотников. Бұл кітап ардагердің соғыс туралы естеліктері ғана емес – бұл автордың алдыңғы күнделіктерінен алынған шынайы оқиғаларға негізделген патриотизм сабақтары, әдістемелік материалдары бар нақты оқу құралы-фотосуреттер, құжаттар мен өлеңдер. Олардың негізінде сыныптан тыс іс-шаралар өткізуге, викториналар мен дәрістер ұйымдастыруға, мақсатты тақырыптық әңгімелер өткізуге, яғни оларды патриоттық тәрбиенің асыл ісінде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: Павел Павлович Плотников, патриотизм, патриотизм сабақтары, Ұлы Отан соғысы.

Godovova Elena Viktorovna,

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Russian History,
Orenburg State Pedagogical University, E-mail: godovova@mail.ru

LESSONS OF PATRIOTISM BY PAVEL PAVLOVICH PLOTNIKOV

Abstract. The article presents an overview of the book «Seventeen Lessons of Patriotism» dedicated to the events of the Great Patriotic War. Its author is a pre-war history teacher, a marine during the Battle of Stalingrad, a special propagandist from March 1943 until the end of the war Pavel Pavlovich Plotnikov. This book is not just a veteran's memoirs about the war - it is a well-structured lesson in patriotism based on real events taken from the author's front-line diaries, a real teaching aid with methodological material - photographs, documents and poems. On their basis, you can conduct extracurricular activities, organize quizzes and lectures, conduct targeted thematic conversations, i.e. use them in the noble cause of patriotic education.

Key words: Pavel Pavlovich Plotnikov, patriotism, lessons of patriotism, the Great Patriotic War.

References

1. Pamyat' naroda. URL: <https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero75072921>
2. Plotnikov P.P. Vojna den' za dnev (frontovoj dnevnik 1942 – 1945 gg.). V 3 knigah. Pushkin, 2000.
3. Plotnikov P.P. Semnadcat' urokov patriotizma. Petrozavodsk: Fond tvorcheskoy iniciativy, 2010. – 184 s.

Дархан Мыңбай

Түркістан облысының құрметті азаматы

БҮГІНГІ, ЕРТЕҢГІ ҚАЛА (Урбанизация талқысы)

*«Ауылдан көшсең, көш керуен,
Қалада өрле, өс мейлі,
Ауылдан адам көшкенмен,
Адамнан ауыл көшпейді...»
(Өн мәтінінен)*

ҮДЕРЕ КӨШУ ҮДЕП ТҮР

Қазақстандағы ауылдардан 2024 жылы қалаға көшкендердің саны 111,4 мың адам екен. Бұл соңғы жиырма бес жылдың ішіндегі ең жоғары көрсеткіш. 2000 жылдан бері мұндай жағдай болмаған. Нәтижесінде қала тұрғындары 63 пайызға өсіп отыр.

«Ауыл жайлы болса, жұрттың қалаға көшіп несі бар?...».

Осы қысқа сауал қазіргі күрделі мәселенің негізгі себебін анық айтып тұрғандай. Ал, шын мәнінде, бұл – қоғамды сынап отырған әлеуметтік әрі экономикалық проблема. Соңғы ондаған жылдар бедерінде халықтың ауылдан қалаға көшу үрдісі тоқтаусыз жалғасып келеді. Бұл – біздің елге ғана емес, дүние жүзіне ортақ құбылыс. Тіпті ХХІ ғасыр – «урбанистика ғасыры», шаһарлар, кенттер алға шығып, бәсекелесетін ғасыр деп айдарланғаны да бекер емес. Қазірдің өзінде әлем халқының 50 пайыздан астамы қалаларға шоғырланған. Олардың саны, ғалымдар болжамына сенсек, ендігі 25 жылдан кейін 75 пайызға өсетін көрінеді.

Расында, жұрттың бәрі жерұйық іздеп кетпесе де, жанға жайлы, тұрмысқа қолайлы мекенді қалайтыны ақиқат. Бұл бағытта жаһан ғалымдары мен мамандары зерттеу жүргізіп, түрлі ұсыныс әзірлегені де мәлім. Дәл осы жағдай көп елдерде жаңа көзқарас қалыптастыруға түрткі болды. Тіпті жаңа заңдардың тууына, жаңа мамандықтардың өмірге келуін тездетті. Айталық, бүгінде «урбанист», «сити-менеджмент» т.б. терминдер бұрын қолданыстағы қала жоспарлау, қала құрылысы деген ұғымдарды он орап алатын деңгейге көтерілді. Өйткені, үлкен сұранысқа ие бұл мамандық әр түрлі кәсіп иелерін бір мақсатқа тоғыстырады. Мақсаты – экологиялық үйлесімді сақтай отырып, қала кеңістігі мен ортасын, архитектурасын тұрғылықты қауымның қалауына қарай дамыту, адамдардың психологиясын өзгерту.

Бұрынғы инфрақұрылымды заманауи технологиялармен байыту, халық тұрмысын одан әрі жақсарту. Қаладағы құрылыс аумақтарын, көлік қозғалысын, қарым-қатынас түрлерін реттеу, ғимараттардың кескін-келбетін үйлестіру ғана емес, тұрғындардың жүріп-тұруын, мәдениетін, көңіл-күйін, құлығын қалыптастыруға, сырттан көшіп келетіндердің шаһар тіршілігіне бейімделіп, жаңа өмірге, қауымдастыққа тезірек кірігуіне ықпал ететін тетіктерді қосу – урбанистердің жатса да, тұрса да ойынан бір кетпейтін істер. Әрине, бұл салада да ең бірінші кезекте менеджментке мән беріледі. Урбанистиканы ескерген дизайнер, ресторатор, програмшы, құрылысшы, саясаттанушы, психолог, социолог т.б. кәсіп иелері өз міндеттерін қала табиғаты, құрылысы мен құрылымы тұрғысынан қарап, шешетін болады. Олар қажетіне қарай әртүрлі білім мен машықты ортақ мақсатқа жұмылдырып, қаланың игілігіне жұмсауға тиіс. Болашаққа бағытталған, күн сайын құны артып келе жатқан мамандық иелері біздің елімізде жеткілікті ме? Өкінішке қарай, бұған тұшымды жауап бере алмаймыз. Өркениетті елдер бұған күні бұрын қамданып, мәселені ертеден күйттеген және оны күн тәртібінен түсірген емес. Біз-

дегі жағдайға келсек, Almaty Management University алғаш 2019 жылы ғана «Урбанистика и си-ти-менеджмент» мамандығына талапкер қабылдай бастапты. Бізде «Алматы қаласын дамыту орталығы» АҚ деген құрылым бар. Ол әлемдегі ең үздік тәжірибе мен әдістерге сүйене отырып, қаланы тұрақты дамыту, қаланың әлеуметтік-экономикалық дамуына атсалысуды мақсат тұтады. Осы құрылым ұйымдастырған.

Urban Talks және Urban Forum Kazakhstan сияқты тәуелсіз диалог алаңдарының тиімді болғанын атап айтамыз. Мұндай шаралар азаматтық қауымның үніне құлақ асуға жол ашады.

Алматы, Астана қалаларында «URBAN-FORUM» жиындары өткеннен соң, ел астанасында Урбанистика орталығы қала әкімдігіндегі кеңесші орган ретінде іске қосылған. Мұнда да қаланы дамыту мәселелерін талқылауға қала белсенділері мен қоғамдық ұйымдар өкілдері қатыса алады. Соның нәтижесінде аз уақыттың ішінде қала қозғалысына, көпірлерге, жасыл аймақтарға, парктерге, велосипед жолдарына байланысты тың ізденістер мен жобалар жүзеге аса бастады.

Бір қарағанда, жоғарыдағы мәселе еліміздегі екі-үш қалаға ғана қатысты сияқты. Жоқ, олай емес және жоғарыда аталған не аталмаған өзге шаһарлардың даму тұжырымдамасын урбанизация тұрғысынан қайта қарау қажеттілігін уақыттың өзі талап етіп тұр.

Кез келген қала кеңістігі, шаһар мен ауыл арасындағы қозғалыс, қарым-қатынас жыл өткен сайын қиындайтыны жасырын емес. Мәселен, бір көлік кептелісінің өзі не тұрады? Алматы маңайын алайық. Алыс ауылдардың тұрғындары мегаполиске күнде қатынайды. Бірі – күнкөріс, бала-шаға қамымен көлікке отырса, екіншісінің қызметі, жұмысы қалада. Сондықтан кәсіп пен нәсіп үшін таңғы бес-алтыдан қимылдайды. Таңның атысымен радиусы 100-120 шақырымнан күре жолмен қалаға тарту, кешқұрым қайта оралу – есіл уақыттың есебін көрсететін шама. Миллион тұрғынымен мақтанатын немесе соған жетуді армандайтын қалаларымыздың ертеңі осындай қияметке кезікпесіне кім кепіл? Жол азабын азайтып, халықтың алтын уақытын зая кетірмеуге қарапайым адамнан бұрын үкімет орындары, тиісті министрліктер мүдделі болуға тиіс деп ойлаймыз. Ендеше урбанизация үрдісіне мемлекеттік көзқарас, яғни ғылымға негізделген жобалар ауадай қажет. Сонда еліміздегі адам капиталын, еңбек ресурстарын пайдалануда парық, өлшем, әділеттілік орнығар еді. Әзірге бұл – шешімін күтіп жатқан мәселе. Бірақ жүйесімен атқарылса, игілікті бастама.

Еліміздің көп қалаларында, облыс орталықтарында кәсіби урбанистер болмағандықтан, бұл бағыт стихиялы түрде, өз бетімен жүріп жатқандай. Қайткенде де жүйелі жұмыс әзірге байқалмайды.

Жергілікті атқарушы билік өкілдері айналысатын маңызды тағы бір міндет бар. Ол – қалаға келіп-кетушілердің ғана емес, біржола қоныс аударушылардың сана-сезімі, тағаттылығы, тәртібі, тәрбиесі мәселесі. Бұл – көп қырлы шаруа.

Егер ішкі миграциядағы (көші-қон) қарқын мен халықтың қалаға үдере көшуін ескерсек, урбанистерді даярлаудың маңызына ерекше ден қояр едік. Оның үстіне, әрбір қаланың өзіндік ерекшелігі болатыны белгілі. Сондықтан оның өткені мен бүгінін, демографиялық ахуалды зерттемей, архитектуралық нысандар мен коммуналдық қызметтер жүйесін, қаланың барлық мәліметтерін, статистикалық деректерін талдамай жоғарыда айтылған урбанизация үрдістерін мемлекеттік тұрғыдан реттеу мүмкін емес. Көпшілікке ортақ қоғамдық орындардағы тәрбиелі мінез-құлықтан, сәлемдесу әдебінен, тазалық пен тәртіп сақтаудан, алуан түрлі қызметтерді тұтынудан бастап, қала тұрғындарын топтастыра түсетін ортақ мереке-мейрамдар, сауық-сайрандар, ауқымды, салмақты саяси, әлеуметтік-мәдени, тұрмыстық шаралар кез келген қаланың біртұтас мәдениетін құрайтынын еске ұстағанымыз жөн.

Мәселен, қалаға және оның маңайына қоныстанушыларға қатысты қандай мақсатты жұмыстар жүргізілуге тиіс? Қауіпсіздік шаралары, әлеуметтік көмек өз алдына, қалаға біржола көшкендердің ортаға бейімделуін жеңілдету – маңызды қадам. Ортақ қоғамдық келісімге мойынсұну үшін олардың есебі анықталып, қоныстану, еңбекке араласу, жұмысқа орналасу картасы түзілгені жөн. Жол іздеген алмаған кісіге жол көрсеткендей, соқпағын таба алмай, абды-

рағанды жетекке алғандай көмек көрсету мемлекеттік мекемелер, қызметкерлер мойнындағы абыройлы борыш болуға тиіс.

Үкіметтің үш жарым мың ауылды өркендетеміз деген жоспарынан хабардармыз. Нақты айтсақ, «Ауыл – ел бесігі» жобасы шеңберінде ауыл тұрғындарының 90 пайызы немесе 7 млн адам тұратын 3 477 ауыл жаңғыртылмақ. Барлығы 1,3 трлн теңге бөлу көзделген. Оның ішінде ауылдарды дамытуға 2026 жылға дейін 900 млрд теңге бөлінетіні ресми түрде жария етілді.

Оның үстіне, қазіргі таңда бір жағынан кадр тапшылығы, екінші жағынан жұмыссыздық (сорақысы – еңбексіздік індеті де жайлап барады) ауылдың алқымынан алып тұрғанын жасырудың қажеті жоқ. Керісінше, оны шешу жолдарын екіжақты талқылап, бірге қарастыру керек. Әйтпесе, ауылдың, ауыл шаруашылығы проблемаларының ұшы-қиыры жуықта көрінер емес. Сонымен бірге үш жарым мыңдық тізімге енбей қалған ауылдарымыздың тағдырын да тәлкекке салуға болмас. Олар бойынша толық түгендеу (инвентаризация), сұрау салу арқылы сараптау жұмысы жүргізілуге тиіс. Ондай ауылдарды өркендетуді отандас, әлеуетті іскер азаматтарға, бизнесмендерге белгілі бір шартпен ұсынар болса, талапкерлер табылып, болашақ миллионерлер ауылдан шықпасына кім кепіл?

Ең күрделі мәселе – оларды үкімет тарапынан бекітілген ұлттық жобаларды жүзеге асыруға қатыстыру. Ол үшін тиісті талаптар анық жазылып, ашықтық қағидаты қамтамасыз етілуге тиіс. Әрине, бұл жерде интеграцияланған цифрландыру жүйесінің көмегі тиетіні сөзсіз. Әлеуметтік мәртебесі, білімі, өнері, қабілет-қарымы, тәжірибесі, еңбек өтілі, отбасы жағдайы, тіпті өндірістік мінездемесіне дейін ескерілуге тиіс. Мысалы, тәжірибелі дәнекерлеуші мен кірпіш қалаушыны өз алдына, делдал мен қарауылды жеке қараған дұрыс болады. Әр кәсіп иесінің мүмкіндігіне, біліктілігіне, іске жарамдылығына кепіл не кепілдеме қажет.

Қажет болған жағдайда, «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңға тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізу мүмкіндігін қарастыру да қиынға соқпайды.

Ал қатысуға мүмкіндігі шектеулі немесе белгілі себептермен қатыса алмайтын азаматтар тіркеуге алынып, олардың біліміне, қабілетіне лайық өзге ұсыныс жасалса, шұғыл түрде жұмыс күшіне сұранысы бар салаларға маман даярлауды жолға қоюға болар еді.

Соңғы он жыл көлемінде ауыл халқының саны 45 пайыз болса, қазір ол 41,5 пайызға дейін төмендеген. Ал 2019-2020 жылдары ауылдан қалаға 750 мыңнан астам адам жұмыс үшін амалсыз көшкендігі расталып отыр. Сондықтан жер-жерде оңынан шешіліп жатқан тұрғын үй - баспана салудың өзін жан-жақты зерттеп, іске асырмаса, мемлекеттің қаражаты ысырап болуы мүмкін.

Перспективалық тұрғыдан қарағанда, барлық ауылдың болашағы зор деп айту қиын. Сондықтан бұл салаға нарық жүйесі дендеп енгенде ғана көп нәрсе анықталады. Жалпы, тұрғылықты жерді (ауыл не қала) таңдау – халықтың өз еркінде. Қалаға қоныс аудару үрдісін жіте зерттеп, болжау, тиісті ұсынымдар әзірлеу – сала мамандарының еншісі. Бұл іске азаматтық қоғам белсенділерін тарту да тиімді болмақ. Сондықтан жоғары оқу орындарында урбанистерді даярлау, олардың қызметін ұйымдастыру – мемлекеттік қолдауды қажет ететін өзекті мәселе.

Ұлт өнерінде ойлы, сырлы шығармаларымен көзге түскен әнші Аян Сейілов:

- Ауылдан көшсең, көш керуен,

Қалада өрле, өс мейлі,

Ауылдан адам көшкенмен,

Адамнан ауыл көшпейді, – деп әуелеткендей, әр заманның өз көші болады.

Қалаға «өрлеймін, өсемін» деп көшкен қаңдастарымыз бойындағы кезінде Абай сынаған мінездерін күресінге тастап, имандылығы мен қанағатын, еңбексүйгіштігі мен адалдығын сақтап кіріссе, алынбайтын қамал, салынбайтын сарай жоқ. Сонда сана, талғам өзгереді. Ойы озық, бәсекеге қабілетті жаңа ұрпақ қалыптасады. Жаңғырған қаланың мән-мазмұны, дәстүрі ұлт дамуының жаңа кезеңін анықтайды деп үміттенеміз. Оған бәріміз де жауаптымыз.

МРНТИ 03.20

Абдулхаиров Абжемиль Закерьянович

к.п.н., доцент, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин
Крымского инженерно-педагогического университета
имени Февзи Якубова
E-mail: abzhemil@mail.ru

ИСТОРИКО-ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О ТРУДОВОЙ И ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КРЫМСКОТАТАРСКОГО ДЕЯТЕЛЯ ГАФАРЕ ЭЮПОВЕ В ПЕРИОД С 1944 Г. ПО 1987 ГГ. В КАЗАХСКОЙ ССР (НА МАТЕРИАЛЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН)

Аңдатпа. В статье предпринята попытка показать трудовую деятельность представителей крымскотатарской интеллигенции в период насильственного пребывания в местах спецпоселений в Казахской ССР (1944–1987 гг.), на базе архивных данных, материалов СМИ, исторических и энциклопедических источников. Отдельное внимание уделяется источникам, в которых указывается участие крымских татар в строительстве народно-хозяйственных объектов в Казахской ССР в составе трудовой армии во времена сталинского режима. В исследовании представлена история жизни и деятельности крымскотатарского общественного деятеля Эюпова Гафара (Булганакълы), известного писателя, журналиста на основе архивных документов Республики Казахстан.

Ключевые слова: Крым и крымские татары, крымскотатарская интеллигенция, Казахстан, мобилизованные в трудовую армию, спецпереселенцы, Гафар Эюпов (Булганакълы).

Постановка проблемы. Трагические события Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) отразились на истории народов СССР, повлекшие за собой страшные испытания и беды. После освобождения оккупированных фашистами территорий последовала политика этногеноцида отдельных народов Советского союза, с огульными обвинениями их в сотрудничестве с врагом. В годы Великой Отечественной войны сталинизм продолжил массовые принудительные переселения населения по национальному признаку. Превентивные переселения имели самый массовый прецедент – переселение советских немцев, калмыков, крымских татар, ингушей, чеченцев, турок-месхетинцев, балкарцев и др. «Война против фашизма в 1940-е годы прошлого столетия была своеобразным экзаменом на прочность для народов, принявших в ней активное участие. Это коснулось и тех этнических общностей, кто подвергся репрессиям» [12, С.16]. Крымские татары, как и весь советский народ, вставшие на защиту своей страны, с первых дней показывая героизм и мужество, отважно сражались против фашистских захватчиков. «Проявлявшие желание сражаться за свое Отечество оказались как бы за бортом своего же общества, стали его изгоями. И в это же время многие из репрессированных, но участвовавших на фронтах войны, были удостоены наград родины, а отдельные получили и звание Героев Советского Союза» [3, С.16]. Как известно, насильственное выселение с исторической Родины крымскотатарского народа осуществлялась в соответствии с решением ГКО СССР «О

крымских татарах» №5859 сс., принятым 11 мая 1944 г. 18–20 мая 1944 г. крымскотатарский народ был насильственно принудительно переселен из Крымской АССР в РСФСР, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизию и другие регионы Советского Союза. Всего из Крыма было депортировано 44689 крымскотатарских семей, или 191088 человек [4]. Расселение крымских татар было распределено по следующим регионам Советского союза: Узбекская ССР – 151625 чел., Таджикская ССР – 6711 чел., Марийская АССР – 9177 чел., Башкирская АССР – 284 чел., Горьковская обл. – 2376 чел., Молотовская обл. – 1002 чел., Свердловская обл. – 3591 чел., Костромская обл. – 6338 чел., Ивановская обл. – 548 чел. «В мае 1944 г. около 5 тыс. крымцев были направлены в Казахскую ССР. Так, в Гурьевской области проживало 4383 спецпереселенцев из Крыма, большая часть которых трудилось на предприятиях нефтяной промышленности» [12, С.63].

Как свидетельствуют источники, под тяжелый меч сталинского «правосудия» попали большей частью старики, женщины, дети. «Крымскотатарских мужчин дееспособного возраста на тот момент в селах практически не было. По пути следования железнодорожных составов, в которых депортированные мучительно погибали от голода, жажды, духоты и антисанитарии, где одновременно умирали и рожали. Также гостеприимством не отличалось и прибытие крымских татар на места: депортированных отправляли в отдаленные точки отстающих хозяйств (все было решено и распределено заранее) и, конечно же, никто не брал в расчет вопросы пригодности ссыльных к тяжелому физическому труду» [8, С. 72]. Высланное крымскотатарское сообщество состояло из различных социальных слоев от героев Великой Отечественной войны, представителей интеллигенции до рабочего и крестьянского класса. Однако депортация нивелировала эту градацию, так как крымские татары, независимо от образования и службы, в местах спецпоселений были отправлены на принудительные работы на хлопковые поля, рудники и другие особо сложные объекты труда. «Правовой статус спецпереселенцев позволял их использовать как рабочую силу в зависимости от потребностей народного хозяйства. В связи с этим во 1940 – 1950-х гг., исходя из экономических соображений, спецпереселенцы расселяются по промышленным предприятиям, новостройкам, совхозам в границах республик Средней Азии» (Хаяли, 177–178). Среди интеллигенции были известные крымскотатарские писатели Ш. Алядин, Ю. Болат, З. Джавтобели и др., композиторы И. Бахшиш, Э. Налбантов, Р. Джемилев, кинорежиссеры и операторы К. Кутуб-Заде, Э. Фаик, О. Зекки, В. Беялов, художники, журналисты, инженеры, учителя, несмотря на социальный статус и образование трудились как бесправные спецпереселенцы, выполняя тяжелый труд на различных объектах СССР.

Цель исследования – описать и составить историко-хронологические сведения о жизни и деятельности одного из представителей крымскотатарской интеллигенции писателя, журналиста и общественного деятеля Эюпова Гафара, известного под псевдонимом Булгъанаклы на архивных материалах, в период насильственного выселения из Крыма в места спецпоселений в Казахской ССР, а также показать на примере Эюпова Г. процесс эволюции крымских татар через призму исторических событий.

Актуальность работы заключается в том, что в настоящее время довольно много источников о крымских татарах, проживавших в статусе спецпереселенцев на территории Узбекской ССР, но как известно определенная часть крымских татар проживала в Казахской ССР и о их деятельности было очень мало сведений, так как архивы были недоступны для исследования. К 2024 году в Республике Казахстан архивы, сохранившие данные о спецпереселенцах на территории Казахской ССР стали открытыми, что позволило проработать большое количество архивного материала о крымских татарах. В процессе анализа и обработки данных нами были выявлены неизвестные факты из трудовой деятельности Эюпова Гафара, внесшего огромный вклад в сфере культуры и образования в местах проживания спецпереселенцев и трудармейцев в Казахской ССР.

Материалом для исследования послужили работы ученых историков Казахстана, Российской Федерации и Крыма, документы Государственной комиссии Республики Казахстан по полной реабилитации жертв политических репрессий [10], данные Центрального Государственного архива Республики Казахстан (далее – ЦГА РК), Архив Президента Республики Казахстан (далее – АПРК), региональные архивы г. Алматы и Алматинской области, г. Астаны, Государственный архив Атырауской области (далее – ГААО), архив Атырауского нефтеперерабатывающего завода (далее – АНПЗ), а также личный архив Казахфильма.

Изложение основного материала.

Краткая справка из архивных документов об Эюпове Гафаре или (Булганаклы): Эюп Гафаров родился 4 марта в 1905 году деревне Агач-Эли Симферопольского уезда (ныне – село Лекарственное Симферопольского района) Республики Крым. Начальное образование получил в сельской школе, с 1920 года по 1927 г. учился в г. Симферополе в крымскотатарском педтехникуме. После окончания был направлен в деревню Камыш кой Бахчисарайского района, где проработал учителем, впоследствии стал директором школы. Первые стихотворения Гафара Булганаклы публикуются с 1925 года в газета «Яш кьует», «Ени дунья», журнала «Илери», «Окув ишлери», «Яш лениндилер». С сентября 1928 по 1930 года работал преподавателем в Кумукском педагогическом техникуме в городе Буйнакский, Дагестанской АССР, а в сентябре 1930 года поступил в Дагестанский педагогический институт и окончил его в июле 1933 года. С сентября 1933 по август 1934 года работал преподавателем в педтехникуме в городе Хасав-юрт, Дагестанской АССР. С августа 1934 года до начала Отечественной войны работал в институте усовершенствования учителей при Крымском Наркомпросе, сначала инспектором, затем научным сотрудником, методистом и преподавателем. С 1924 по 1934 год был комсомольцем. Гафар Эюпов в 1938 году кандидат в члены Союза писателей СССР, а с 1940 член ВКП(б). Партбилет был взят на хранение центральным штабом партизанского отряда секретарю Обкома тов. Никанорову (он был комиссаром центрального штаба), когда был направлен для выполнения задания до конца апреля 1944 года. [АНПЗ, Ф. 2. Д. 9627. Л.64].

Исходя из сведений о военных успехах Эюпова Гафара следует отметить, что он мужественным и преданным патриотом, достойно сражавшийся с фашистами. Об этом факте свидетельствует крымский историк В. Поляков: «Одним из тех, кто испил горькую чашу лишений, трудностей, выселенцев из числа трудармейцев прибывших в Гурьев был крымскотатарский писатель.

С 31 октября 1941 года по 12 августа 1942 год, Гафар Эюпов в Алуштинском партизанском отряде, где был членом редколлегии газеты «Крымский партизан» и числился бойцом в отряде Чусси. Всего с 01.11.41г. по 20.04.44 г. через партизанское движение в Крыму прошло 1302 крымских татарина в том числе и Гафар Эюпов, который с 1 ноября 1941 по 13 августа 1942 г. является бойцом Алуштинского отряда [11, С. 236]. Также в архивных данных г. Атырау сохранились сведения о том, что «С 12 августа 1942 года согласно приказу центрального штаба, 300 человек, в том числе и Гафар Эюпов, был направлен в тыл с заданием. 17 августа 1942 года прибыл с заданием в деревню Агач-Эли, где должен был продолжать работу. 22 августа был арестован фашистскими солдатами, как сомнительный военнопленный был заключен в тюрьму и концлагерях (сначала в Симферополе, затем в Севастополе) по октябрь 1943 года. 13 октября удалось убежать из Севастополя и перебраться в деревню Агач-Эли и устроиться там пастухом, одновременно продолжал выполнять порученную работу, лесом имея связь с партизанами. [АНПЗ, Ф.2. Д.9627. Л.37].

После освобождения Красной Армией Симферополя, то есть 18 апреля 1944 года Гафар Эюпов вернулся в г. Симферополь и докладывал секретарю Обкома ВКП(б) тов. Никанорову (он был комиссаром центрального штаба) и в тот же день был направлен в редакцию газеты Кизил Крым. 19 апреля 1944 г. Гафар Эюпов отозван Наркомпросом Крыма и был назначен

Зав. РОНО Бахчисарайского района, а 20 апреля 1944 года с отношением народного комиссариата просвещения явился в Симферопольский призывной пункт за получением брони, но ее не дали и был мобилизован в армию.

За несколько дней до начала депортации крымскотатарского народа в апреле 1944 г. 13 тысяч мужчин крымскотатарского происхождения было мобилизовано в Красную армию военкоматами Крымской АССР. Среди них были рожденные в 1924–1926 гг., достигшие совершеннолетия за годы войны, а также те, кто по разным причинам не был мобилизован в действующую армию летом 1941 г. (в том числе негодные к строевой службе). Большинство из призванных были направлены в трудовую армию.

Трудовую армию (далее по тексту – Трудармия) характеризуют как особый феномен Великой Отечественной войны, подразумевая под этим понятием «военизированные рабочие формирования, сочетавшие в себе элементы военной организации (мобилизация через военкоматы, структура подразделений, внутренний распорядок, единоначалие, централизация органов управления), элементы производственной сферы (работа на производстве, нормы выработки, формальная оплата труда) и элементы ГУЛАГа НКВД СССР («зона», охрана, административный режим содержания, нормы снабжения)» [5].

Согласно сведениям об объектах, на которых трудились трудоармейцы, еще в 1934 году был образован Наркомат Внутренних дел (НКВД), в структуры которого передавалось Главное управление лагерей и колоний – ГУЛАГ. К 1941 году из последнего выделился ряд подразделений, на первый взгляд, с вполне гражданскими аббревиатурами - ГУЖДС (Главное управление лагерей железнодорожного строительства), ГУШОСДОР (Главное управление лагерей шоссейно-дорожного строительства) и т. д. В состав ГУЛАГа входили специализированные управления: промышленного и специального строительства (оборонные объекты, алюминиевые, целлюлозно-бумажные, цементные заводы и др.), горнометаллургической промышленности, управление топливной промышленности, ГУАС (Главное управление аэродромного строительства) и др. [7].

В первые месяцы войны 1941 г. эти народы были депортированы из традиционных мест проживания в европейской части СССР в Сибирь, Казахстан и Среднюю Азию. А спустя несколько месяцев, с января 1942 г., началась их мобилизация в Трудармию. Депортация и мобилизация в Трудармию стали своеобразной перестраховкой власти, опасавшейся массовой измены этих народов, она носила явно неадекватный характер [5].

В трудовую армию были отправлены и крымские татары. «Из 13 тысяч, 5 тысяч человек были направлены на работы в шахты Тулы и Подмоскovie. Еще 6 тысяч человек мобилизовали по нарядам Главного управления тыла Советской армии в рабочие батальоны (трудовые колонны, трудовую армию), из них 3 тысячи человек на строительство Гурьевского нефтеперерабатывающего завода в Казахскую ССР». [9, С. 398].

Мобилизованные крымские татары полевым военкоматом в г. Курман-Кимельчи двумя эшелонами были отправлены в Казахскую ССР. Основываясь на архивные данные, следует подчеркнуть, насколько серьезно проводилась данная операция по отправке трудармейцев на рабочие места. К примеру, данная справка свидетельствует о крымских татарах, прибывших в г. Гурьев для строительства нефтеперерабатывающего завода №441. К 15 мая 1944 года в Гурьев прибыли два эшелона крымских татар, которые были переданы в распоряжение третьего строительного управления Главного управления аэродромного строительства (СУ ГУАС) НКВД СССР. Все мобилизованные крымские татары по прибытию в Казахскую ССР переданы в распоряжение НКВД по городу Гурьеву.

Секретно *

«Акт приема-передачи бойцов-татар, мобилизованных из Крымской АССР. Гурьев Казахской ССР, 15 мая 1944 г.

Мы, нижеподписавшиеся начальник эшелона № 41714 ст. лейтенант Горин Алексей Федорович и начальник эшелона № 41715 ст. лейтенант Юнусов Юсуп Будаевич, представители 178 ФЗСП 4 Украинского фронта – с одной стороны; начальник Строевого отдела 3-го СУ ГУАС НКВД СССР майор Мигалов Семен Николаевич, начальник санитарного отдела того же Управления в/врач Свердлов Самуил Львович – с другой стороны составили настоящий акт в том, с.ч. произвели прием передачу бойцов татар, мобилизованных в Крымской АССР полевым военкоматом в г. Курман-Кимельчи, на основании распоряжения Главуправармии № М/1/708, М/1/724 и доставленных на ст. Гурьев одним железнодорожным составом, причем оказалось

1. Эшелон № 41714 с личным составом, по национальности татары, численностью 8 рот в количестве 2000 чел., по пути следования на территории Казахской ССР, на ст. Мукур, согласно распоряжению начальника ЗСУ ГУАС НКВД СССР, сдал 119 чел., в 482 Стройколонну и по приезде в г. Гурьев сдал 1862 чел. Всего, таким образом, сдано 1981 чел. Остальные 19 чел. отстали в пути следования и дезертировали.

2. Эшелон № 41715 с тем же составом, численностью 4 роты в количестве 1000 чел., по пути следования на основании распоряжения начальника 3го СУ ГУАС НКВД СССР сдал в г. Саратов 60 чел., на ст. Илецкая Защита для Чкалова – 218 чел. и по приезде в г. Гурьев – сдал 721 чел. Всего таким образом оказалось сданным 999 чел. Всего по двум эшелонам сдано и принято 2980 чел. Санитарное состояние бойцов в прибывших эшелонах следующее: 1. По заявлению начальников эшелонов всему составу мобилизованных 30 апреля 1944 г. в г. Курман-Кимельчи, по приказанию командира 178 ФЗСП, произведена прививка против брюшного тифа поливакциной НИКСИ. 2. Весь личный состав перед отправкой с 1 по 3 мая 1944 г. прошел санобработку.

По прибытии в Гурьев личный состав в количестве 2585 чел. подвергнут санобработке и медкомиссованию. В результате, которого выявлено: а) годных к тяжелому физическому труду – 924 чел., б) годных к среднему физическому труду – 1144 чел., в) годных к легкому физическому труду – 467 чел., г) больных – 50 чел., из которых 36 чел. признаны негодными к физическому труду и один из них душевно больной... У всего личного состава выявлена завшивленность. Мобилизованные не обмундированы, одеты в гражданскую одежду разнообразного вида, годностью до 40%, обувь на 85 % чужая, процент годности которой – 30%, разутых 5%. Белье годность 20%. Документы – формулярные списки не оформлены, т. е. ведомости не подписаны, встречаются приписки разными чернилами и карандашом, что свидетельствуем своими подписями.

Сдали: Начальник эшелона № 41714 ст. лейтенант Горин

Начальник эшелона № 41715 ст. лейтенант Юнусов

Принят: Начальник Строевого Отдела 3 СУ ГУАС НКВД СССР майор Мигалов Начальник САНО в/врач Свердлов. [ГАО, Ф. 18. Оп.2. Д.14а. Л.35].

* – рассекречено

Из Крымской АССР прибыло более 7 тысяч бойцов: 3 тысячи крымских татар и 4 тысячи болгар и греков, сведенных в 8 строй колонн (СК) и 6 отдельных специализированы отрядов (ОСО). Характерно, что СК 401 и 459 состояли из крымских татар, а 537 и 547 состояли преимущественно из греков и болгар. Крымских татар расселили в городах Усть-Каменогорске и Зырянновске, в Аягузском, Глубоковском, Уланском и Уджарском районах, современную Восточно-Казахстанскую область, часть определили в Карагандинскую область. В справке, адресованной секретарю ЦК КП(б)К Шаяхметову, указано, что по сведениям на 1 февраля 1946 года по национальному составу в Казахстане числилось 3725 спецпереселенцев – крымских татар [АПРК, Ф.1987. Оп.1. Д.25. Л.5]. В этот период существенные изменения происходят в социальной структуре крымских татар. Вчерашние сельские жители, крестьяне, представители ин-

теллигенции в результате депортации превращались в городских жителей и промышленных рабочих. Этому способствовала политика принудительного расселения ссыльных и их использование на промышленных предприятиях.

В одном из эшелонов в г. Гурьев прибыл Гафар Эюпов, который значился «бойцом 401 СК (строительной колонны), в ГУАСе НКВД СССР с 15 мая 1944 года по 20 октября 1945 года. С октября 1945 года постоянно работает на ГНПЗ в отделе технического снабжения в складе легкого оборудования. Женат. Жена Кашилева Урие 1911 года рождения работает прачкой ГНПЗ, дочка Эюпова Зинора 1935 года рождения, в нынешнем (1953 году) окончила семь классов и поступила в нефтяной техникум. Сын Эюпов Марлен 1937 г.р. учится в 7 классе. Из родственников три сестры и два брата. Адрес проживания: г. Гурьев, Жилгородок, ул. Базарная дом 3 кв. 1.» [АНПЗ, Д.9627. Л.37].

В личном деле Эюпова Гафара в архиве АНПЗ имеются документы, свидетельствующие о его трудовой деятельности, где в одном из заявлений на имя директора Завода ГНПЗ он пишет: «С 1945 года я работаю на ГНПЗ, а с 1947 года в Д.Т.О. (дорожно-транспортном отделе) почти постоянно заправщиком. Имея дело беспрерывно с этилированным бензином в последнее время, здоровье мое сильно расшатано, по старости лет мне требуется работа, не связанная с этилированным бензином.... Подавая настоящее заявление, прошу Вас перевести меня в цех №6. В качестве слесаря-инструментальщика, где имеется вакантное место, где я мог бы работать более лучшие условия по старости лет и относительно лучше обеспечить семью материально» [АНПЗ, Д.9627. Л.44]

Несмотря на трудовую деятельность Э. Гафаров оставался преданным писательскому творчеству, создавая свои произведения и совершенствуя свое литературоведческое мастерство. Это подтверждают документы, например, заявление Э. Гафарова о предоставлении ему отпуска, как члена союза писателей: «Директору ГНПЗ Котову Н. А. от кладовщика цех №6 Эюпова Г.

Заявление. Прошу перенести мой профотпуск за 1960 год на первый квартал 1961г. так как Казахстанским отделением Литфонда СССР мне, как члену Союза писателей выделена путевка в город Кисловодск в первом квартале 1961 года, где мне необходимо лечиться. Надеюсь, не откажете в просьбе. 7.12 1960 к сему подпись. Заводской комитет профсоюза не возражает 13.12.60 г.» [АНПЗ, Д.9627. Л.53].

В архиве завода, на котором работал Эюпова Г., в личном деле сохранилась служебная характеристика для предоставления в Союз писателей СССР.

«Дана рабочему бензозаправщику Дорожно-транспортного отдела Гурьевского н/п завода.

т. Эюпов Гафар, 1905 года рождения, татарин, в 1933 г. окончил Дагестанский пединститут, беспартийный (возможно, что по прибытию в Гурьев Г Эюпов был исключен и ВКП(б) (А.А.) Тов. Эюпов Гафар на Гурьевском нефтеперерабатывающем заводе работает с октября 1945 года. На завод он передан из 401 СК 3 СУ ГУАС НКВД. В начале т. Эюпов работал рабочим железнодорожных подъездных путей, затем экспедитором и в последнее время бензозаправщиком. Тов. Эюпов к работе относится добросовестно, исполнительен и дисциплинирован. За хорошую работу он неоднократно премирован дирекцией завода, товарищ Эюпов принимает участие в общественной работе он является казначеем цехкома и членом редколлегии стенной газеты при ДТО. За время работы на заводе товарищ Эюпов никаких нарушений трудовой, а также производственной дисциплины не допускал.

Характеристика составлена для предъявления в Союз писателей.

Подпись директор ГНПЗ Н.Котов 26 ноября 1957г.». [АНПЗ, Д.9627. Л.44].

Также в личном деле содержится документ, в котором отмечается причастность к писательской деятельности: «Директору ГНПЗ тов. Котову Н.А. от кладовщика цеха № 6 Эюпова Г. Заявление обратном пути из Кисловодск, где я буду лечиться в апреле 1961 г. мне необходимо остановиться в

Москве по вопросу о моем творчестве до Отечественной войны. А поэтому прошу Вас предоставить мне отпуск без содержания я 31 мая по 06 июня 1961 г.

Виза руководства не возражает от 2 марта 1961 г. О.К. разрешить 22 марта 1961 г.» [АНПЗ, Д. 9627. Л.51].

Нами была выявлена служебная записка, в которой содержится информация о выходе Г. Эюпова на пенсию в 1965 году: «Директору завода т. Котову Н. А. Председателю заводского комитета т. Шилову Е.

Служебная записка

В связи с уходом на пенсию работника цеха №6 т. Эюпова Г. Э. проработавшего на заводе 21 год, за его добросовестное отношение к производству и творческую работу в области литературы, администрация цеха и цеховой комитет профсоюза ходатайствует о выделении денежной премии для вознаграждения.

Подписи Замначальника цеха № 6 Ревнов и Председатель цехкома Амандыков

И.О. Директора завода т. Маврин. Заводской комитет профсоюза ходатайствует о премировании т. Эюпова Г. Э. в связи с уходом на пенсию по старости. 16.08.65год. [АНПЗ, Д.9627. Л.53].

После санаторного лечения в Кисловодске в сборнике стихов и поэм «Инсан», «Человек» выходит стихотворение на крымскотатарском языке «Кисловодск», в этом же сборнике выходит стихотворение, посвященное 50-летию Казахстана «Тильде дестан» (Гъ, Булганаклы г. Ташкент, 1973. С. 88).

Г. Эюпов прожил в Казахской ССР чуть более 44 лет, более 21 года проработал на ГНПЗ на разных рабочих должностях, но не прекращал свою творческую деятельность, писал стихи, поэмы и фельетоны, которые соответствовали духу времени, в период его творческой деятельности.

В 1969–1986 гг. издательством им. Г. Гуляма были выпущены такие сборники стихотворений Г. Булганаклы, как «Йырлар ве йыллар» (Песни и годы), «Инсан», (Человек), «Чёллер танъы» (Зори степей), «Экинджи яшлыгъым» (Вторая молодость). Его стихотворения и поэмы и новеллы включены в школьную учебную программу, в хрестоматию для студентов крымскотатарского языка и литературы. Гафар Булганаклы член Союза писателей СССР. Скончался Гафар Булганаклы 5 июня 1987 в г. Гурьеве Казахской ССР и похоронен на татарском кладбище.

Выводы:

Таким образом, трагическая история насильственного переселения 1944 года крымских татар в Казахстан, которая возвращает нас к исторической памяти о прошлом, не имели возможности развивать свою национальную культуру.

Депортация в годы войны и обустройство крымских татар в местах спецпоселений, где общественная жизнь, социально-политические и гражданские права контролировались не столько конституционными нормами, сколько различного рода подзаконными актами, в которых нарушались элементарные гражданские права. После известного указа 1956 года демократизация советского общества и отмена режима спецпоселений создали предпосылки и условия для более широкого и активного участия крымского народа в реализации социальных, политических и гражданских прав. Все данные и сведения о крымских татарах сохранились в государственных архивах Республики Казахстан. При исследовании архивных документов раскрыты малоизвестные факты о крымскотатарском деятеле Гафаре Эюпове, которые позволили воссоздать этапы его жизни и внесший вклад в нефтедобывающей области Казахской ССР, а также культуры и образования. На сегодняшний день история депортации крымских татар в Казахстан и проживания в условиях спецпоселений до конца не изучены и ждут дальнейший исследований.

Источники и литература:

1. Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф.1987. Оп.1. Д.25. Л.5.
2. Архив Атырауского нефтеперерабатывающего завода (ААНЗ), Ф. 2. Д. 9627. Л.64; Ф.2. Д.9627. Л.37; Ф.1987. Оп.1. Д.25. Л.5; Д.9627. Л.37; Д.9627. Л.44; Д.9627. Л.53; Д. 9627. Л.51; Д.9627. Л.53
3. Бугай Н. Ф. Турки-мехетинцы в России: выбор пути, перспектива (1990-е – начало 2020 годов). История в документах / Н.Ф. Бугай. – Москва: Филинь, 2022. – 661 с.
4. ЦГА РК, Ф. 1п. Оп. 4. Д. 1611. Л.1.
5. Герман А. А. Трудовая армия как исторический феномен Великой Отечественной войны: к завершению проекта «Gedenkbuch» («Книга Памяти»). <https://cyberleninka.ru/article/n/trudovaya-armiya-kak-istoricheskiy-fenomen-velikoy-otechestvennoy-voyny-k-zaversheniyu-proekta-gedenkbuch-kniga-pamyati>
Дата обращения: 01.03.2025
6. Государственный архив Атырауской области РК (ГООА).
7. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы, «Арыс»- «Казахстан» – 1998, - С. 95.
8. Крым многонациональный. Вопросы и ответы. Вып.1 / Сост. Н.Г. Степанова. Симферополь: Таврия, - С.72.
9. Куртсеитов Р.Д. Крымские татары в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: подвиг, отраженный в наградных документах. Долгое возвращение на родину. В двух частях. – Симферополь: ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2024. – 536 с.
10. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 7: Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы. Сборник документов и материалов / Сост. тома: Г.В. Кан, Р.М. Жумашев, Л.К. Шотбакова, Б.Р. Шериязданов, С.В. Елеуханова, В.В. Козина, Ю.И. Подопрigора, А.К. Мейрамбеков / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана: ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова; ТОО «Литера-М», 2022. – 368 с.
11. Поляков В. Е. Партизаннаме Крымские татары в партизанском движении Крыма 1941–1944 гг. научная монография, М.: Маска 2020. – 316 с.
12. Хаяли Р.И. Спецконтингент: крымский народ в условиях трансформации советской этнополитики (1944–1967 гг.). Симферополь, «Доля», 2006. – 176 с.

ХҒТАР 03.20

Абдулхаиров Абжемиль Закерьянович

п. г. к., доцент, Февзи Якубов атындағы Қырым инженерлік-педагогикалық университетінің
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті
E-mail: abzhemil@mail.ru

**ҚЫРЫМ ТАТАР ҚАЙРАТКЕРІ ГАФАР ЭЮПОВТЫҢ 1944 ЖЫЛДАН 1987 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚ
КСР ЕҢБЕК ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ ТАРИХИ-ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ
МӘЛІМЕТТЕР (ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Мақалада Қырым татар зиялылары өкілдерінің Қазақ КСР-дегі ерекше елді мекендерде (1944–1987 жж.) күштеп болған кезеңіндегі еңбек қызметі архив деректері, БАҚ материалдары, тарихи-энциклопедиялық дереккөздер негізінде көрсетуге тырысады. Сталиндік режим кезінде еңбек армиясының құрамында Қазақ КСР-халық-шаруашылық объектілерін салуға Қырым татарларының қатысуы көрсетілген дереккөздерге ерекше назар аударылады. Зерттеуде Қырым татар қоғам қайраткері Эюпов Гафардың (Бұлғанақұлы), Қазақстан Республикасының архивтік құжаттары негізінде белгілі жазушы, журналистің өмірі мен қызметінің тарихы ұсынылған.

Түйінді сөздер: Қырым және Қырым татарлары, Қырым татар зиялылары, Қазақстан, еңбек әскеріне жұмылдырылған, арнайы қоныс аударушылар, Гафар Эюпов (Бұлғанақұлы).

IRSTI 03.20

Abdulkhairov Abzhemil Zakeryanovich

Historical and Chronological Analysis of the Labor and Creative Activities of the Crimean

Tatar Figure Gafar Eyupov in the Kazakh SSR (1944–1987):

An Archival Perspective, e-mail: abzhemil@mail.ru

HISTORICAL AND CHRONOLOGICAL INFORMATION ABOUT THE LABOR AND CREATIVE ACTIVITY
OF THE CRIMEAN TATAR FIGURE GAFAR EYUPOV IN THE KAZAKH SSR-V FROM 1944 TO 1987 (IN
THE MATERIALS OF ARCHIVAL DOCUMENTS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN)

Abstract. *This article examines the labor and creative activities of Crimean Tatar intellectuals during their period of forced settlement in the Kazakh SSR (1944–1987), drawing on archival records, media sources, and historical-encyclopedia materials. Special attention is given to archival evidence documenting the participation of Crimean Tatars in the construction of national economic infrastructure within the Kazakh SSR as part of the labor army under Stalinist policies. The study reconstructs the professional and public life of Gafar Eyupov (Bulganakly), a prominent Crimean Tatar writer and journalist, based on archival documents from the Republic of Kazakhstan.*

Keywords: *Crimea, Crimean Tatars, Crimean Tatar intelligentsia, Kazakhstan, labor army mobilization, special settlers, Gafar Eyupov (Bulganakly).*

References

1. Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan (AP RK). F.1987. Op.1. D.25. L.5.
2. Arhiv Atyrauskogo neftepererabatyvayushchego zavoda (AANZ), F. 2. D. 9627. L.64; F.2. D.9627. L.37; F.1987. Op.1. D.25. L.5; D.9627. L.37; D.9627. L.44; D.9627. L.53; D. 9627. L.51; D.9627. L.53
3. Bugaj N. F. Turki-meskhetincy v Rossii: vybor puti, perspektiva (1990-e – nachalo 2020 godov). Istoriya v dokumentah / N.F. Bugaj. – Moskva: Filin», 2022. – 661 s.
4. CGA RK, F. p. 1. Op. 4. D. 1611. L.1.
5. German A. A. Trudovaya armiya kak istoricheskij fenomen Velikoj Otechestvennoj vojny: k zaversheniyu proekta «Gedenkbuch» («Kniga Pamyati»). <https://cyberleninka.ru/article/n/trudovaya-armiya-kak-istoricheskij-fenomen-velikoy-otechestvennoj-voyny-k-zaversheniyu-proekta-gedenkbuch-kniga-pamyati> Data obrashcheniya: 01.03.2025
6. Gosudarstvennyj arhiv Atyrauskoy oblasti RK (GOAO).
7. Deportirovannye v Kazahstan narody: vremya i sud'by. Almaty, «Arys»- «Kazahstan» – 1998, - S. 95.
8. Krym mnogonacional'nyj. Voprosy i otvety. Vyp.1 / Sost. N.G. Stepanova. Simferopol': Tavriya, - S.72.
9. Kurtseitov R.D. Krymskie tatary v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941–1945 gg.: podvig, otrazhennyj v nagradnyh dokumentah. Dolgoe vozvrashchenie na rodinu. V dvuh chastyah. – Simferopol': GAU RK «Mediacentr im. I. Gasprinskogo», 2024. – 536 s.
10. Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20–50 gody HKH veka). T. 7: Deportirovannye v Kazahstan narody i specposelency. Sbornik dokumentov i materialov / Sost. toma: G.V. Kan, R.M. ZHumashev, L.K. SHotbakova, B.R. SHeriyazdanov, S.V. Eleuhanova, V.V. Kozina, YU.I. Podoprighora, A.K. Mejrambekov / Pod obshch. red. E.T. Karina. – Astana: IIE im. CH.CH. Valihanova; TOO «Litera-M», 2022. – 368 s.
11. Polyakov V. E. Partizanname Krymskie tatary v partizanskom dvizhenii Kryma 1941–1944 gg. nauchnaya monografiya, M.: Maska 2020. – 316 s.
12. Hayali R.I. Speckontingent: krymskij narod v usloviyah transformacii sovetskoj etnopolitiki (1944–1967 gg.). Simferopol', «Dolya», 2006. – 176 s.

ХҒТАР 76.01.09
ӘОЖ 614.2 (574.2)

Жалмурзина Айгуль Жанбараковна

Астана медицина университеті,
Әлеуметтік гуманитарлық ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы,
Жүсіп Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университетінің докторанты,
Астана қ. E-mail: aigul.zhalmurzin@mail.ru

Ермекова Жанаргул Базарбаевна

ф.ғ.к., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық
зерттеу университетінің Қазақ және орыс тілдері кафедрасының
аға оқытушысы, Астана қ. E-mail: j.ermekova@mail.ru

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ
МЕН ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ
(XX ғасырдың басы мен ортасы)

Аңдатпа. Мақалада Ақмола облысында XX ғасырдың бірінші жартысына қарағанда XX ғасырдың ортасында халыққа медициналық көмек көрсетуді жақсарту бойынша шаралар қарқынды түрде жүзеге асырылғандығы анықталады. Аурухана төсек орындарының саны айтарлықтай артқандығы, әйелдер мен балаларға арналған консультациялар мен ауруханалар желісі кеңейгендігі, медицина қызметкерлерімен қамтамасыз ету деңгейі жоғарлағандығы, ауылдық жерлерде, әсіресе тың жерлерді игеру кезінде, халыққа медициналық көмек көрсетуді ұйымдастыру жұмыстары қарқынды жүргізілгендігі баяндалады. Алайда, алдын алу және емдеу мекемелерінің желісі әлі де жеткіліксіз болып, әсіресе ауылдық аймақтардағы медициналық мекемелердің жабдықталу деңгейі төмен күйінде қалғандығы қарастырылады.

Дәрігерлер мен орта медицина қызметкерлерінің тапшылығы, сонымен қатар заманауи медициналық техникалар, емдеу және диагностикалық аппараттар, жабдықтар, құрал-саймандар мен дәрі-дәрмектердің жетіспеушілігінен, медициналық мекемелердің материалдық-техникалық базасын нығайту, дәрігер мамандармен жеткілікті дәрежеде қамтамасыз ету және ауылдық жерлердегі медициналық қызмет сапасын арттыру мәселелері ұзақ уақыт бойы өзекті болып қалғандығы айтылған.

Түйін сөздер: Денсаулық сақтау, Ақмола облысы, Солтүстік Қазақстан, медицина, төсек орындар, санитарлық-эпидемиологиялық мекемелер.

Кеңес Одағының 70 жылдық тарихында мемлекет өмірінде денсаулық сақтау саласы қаржыландырудың жетіспеушілігінен зардап шекті. Бұл мәселе көптеген елдерге тән болғанымен, Кеңес Одағында ол айрықша өзекті сипат алып, медициналық қызметтердің сапасы мен қолжетімділігіне теріс ықпалын тигізді. Инфрақұрылымның әлсіздігі, заманауи жабдықтар мен дәрі-дәрмектердің жетіспеуі, сондай-ақ білікті медициналық кадрлардың тапшылығы денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігін төмендетіп, халықтың қажетті дәрігерлік көмек алу мүмкіндігін тежеді.

Патшалық Ресей кезеңінде де халықтың, әсіресе жұмысшы және шаруа таптарының, денсаулық сақтау деңгейі айтарлықтай төмен болды. Бұл жағдай санитарлық-гигиеналық жағдайлардың нашарлығымен және эпидемиялық аурулардың кең таралуымен ерекшеленіп, аурушаңдық пен өлім-жітім көрсеткіштерінің жоғары болуына себеп болды. Сол кезеңдерде

«Қазақстанның шалғай аймақтарында, соның ішінде Қазақстанның солтүстігіндегі Ақмола облысында да тырысқақ, қышыма, туберкулез, мерез сияқты аурулар жиі кездескен. Ал 1950 жылдары ғана медицинаның дамуымен холера мен қара шешек сияқты жұқпалы аурулар біртіндеп жойылған еді» [6, 3 б.].

Қазақ халқы ғасырлар бойы дәстүрлі емдеу әдістерін қолдана отырып, бақсылар мен халық емшілеріне жүгініп келді. Медицина саласын зерттеуге елеулі үлес қосқан Р.И. Самарин, өз еңбектерінде қазақтардың түрлі ауруларды емдеу әдістерін сипаттап жазып, деректер келтіреді [8, 7-8 бб.]. Мысалы, туберкулез, қаны аздық және буын ауруларына шалдыққан науқастарды жаңа сойылған қойдың терісіне ораған екен. Сонымен қатар, халық емшілері өсімдік, жануар тектес және минералды заттарды қолданған. Мұндай әдістер көршілес Қырғызстанда да кеңінен таралған. Емшілікпен негізінен халық емшілері деп аталған дәстүрлі медицина өкілдері – табибтердің айналысқандығы зерттеуші Г.А.Саадабаеваның мақаласында толықтай сипатталып көрсетілген [7, 97 б.].

Қазақстанда Қазан төңкерісіне дейін бар болғаны 40 дәріхана ғана жұмыс жасаған. Атап айтсақ, Ақмола (Путилов) мен Петропавлда (Розенплентердің жаңа дәріханасы, Рахлинның Вознесенск дәріханасы және Эберт дәріханасы) дәрілерді еркін сатумен айналысқан бірнеше дәріхана қызмет көрсеткендігі туралы мәліметтер осы өңірдегі денсаулық сақтау саласын зерттеген ғалымдардың еңбектерінде келтіріледі [9, 48 б.].

Қазақстанның солтүстігінде Кеңес үкіметі орнағанға дейін медициналық мекемелер болмаған. Тек әскери бөлімдер орналасқан жерлерде ғана лазареттер мен жартылай госпитальдар жұмыс істеген. 1848 жылы Көкшетауда лазарет, ал Ақмолада жартылай госпиталь ғана болған. 1854 жылдары Ақмола округінде лекарь Бендзинскийдің қызмет атқарғандығы туралы Л.Е. Свиридованың жұмысында баяндалады [9, 13-17 бб.].

1889-1903 жылдары Ақмола облысындағы холера эпидемиясымен күресті дәрігер А.А. Полубинский басқарған. Сонымен қатар, аштық және холера жылдары өзінің өмірін қатерге тігіп, денсаулығын және уақытын аянбай еңбек еткен Казань университетінің медицина факультетінің түлегі Б.М. Мариупольскийды айта кетсек болады [9, 29б.].

1906 жылы «Иртыш» газетінде жарияланған мақалада ауылдық жерлердегі медициналық қызметтің қиындығы айтылған. Қаржы мен кадрлардың жетіспеуі, аурухана орындарының аздығы негізгі мәселе болды. Атбасар уезінде 1905 жылы емдеу мекемелерін кеңейтуге қаржы бөлінсе де, халық өз қаражатына қосымша көмек ұйымдастыруға мәжбүр болды.

1907 жылы Ақмолада дәрігерлік пункті қызмет көрсете бастады. Пункт дәрігерлік, стационарлық және амбулаториялық қызмет түрлерін ұсынды. Онда 1 дәрігер, 2 фельдшер, 1 ауруханалық көмекші және 1 пункттік көмекші қызмет атқарды [4, 16 б.].

Кеңес билігі орнағаннан кейін денсаулық сақтау саласына ерекше көңіл бөліне бастады. 1918 жылы 31 қаңтарда РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі ана мен баланы қорғау туралы қаулы қабылдады [5, 39 б.]. Бұл құжатта жаңа туған балалардың өлім-жітімінің жоғары болуы мен аналардың қиын жағдайы туралы айтылып, жаңа қоғамда ана мен баланы қорғау басты мақсат екендігі көрсетілді.

Ақмола губерниясы газетіндегі бір жазбада жетім қалған қазақ балаларының қаншалықты қиын жағдайда қалғандығы туралы мәлімет келтірілген: «...олар ауылдан-ауылды кезіп жүріп, үнемі аштықтан зардап шегеді». Олардың арасында бит, қышыма аурулары кең тараған. Алғашқы қазақ балалар үйі «Өрнек» 1921 жылы Петропавл қаласында ашылғанымен, азық-түлік тапшылығына байланысты 1922 жылы жабылуға мәжбүр болды. Көшеде жетім қалған балалардың арасында мерез, трахома және басқа да жұқпалы аурулар кең таралған» [9, 77 б.].

Қазан төңкерісіне дейін 5,6 млн халқы бар елде бар болғаны 196 дәрігер, 1800 аурухана төсек орны және 96 амбулатория қызмет көрсетті. Яғни, 10 000 адамға 0,3 дәрігер және 3 аурухана төсегі ғана тиесілі болды [8, 5 б.]. Кеңес билігі орнағаннан кейін бұл жағдайды жақсарту мақсатында бірқатар шаралар қабылданды. 1926 жылдың соңында Ақмола губерниясында 61 дәрігер, 5 тіс дәрігері, 144 фельдшер, 38 акушер, 9 фармацевт қызмет атқарды [9, 71 б.].

1923-1924 жылдары ауылдық жерлерде фельдшерлік пункттер қайта ашылып, медицина қызметкерлерін даярлау және көшпелі халыққа медициналық көмек көрсету мақсатында арнайы дәрігерлік бригадалар ұйымдастырылды. Сонымен қатар, тері-венерологиялық, туберкулезге қарсы және көз ауруларына қарсы мамандандырылған медициналық көмек түрлері дамыды. Санитарлық-эпидемиологиялық қызмет қалыптасты. Ана мен баланы қорғау мекемелері – ана мен бала үйлері, сәбилер үйі, балалар үйлері, балабақшалар, әйелдер консультациялары, босандыру үйлері мен бөлімшелері ашылды.

Алайда, әсіресе ауылдық жерлерде медициналық көмек әлі де жеткіліксіз деңгейде қалып отырды. Санитарлық-эпидемиологиялық ахуал күрделі болып, дәрігерлер мен медициналық мекемелер саны халықтың қажеттілігін толық қамтамасыз ете алмады. Соған қарамастан, Кеңес үкіметі жүзеге асырған реформалар мен жаңа жүйе денсаулық сақтау саласының дамуына ықпал еткен маңызды қадам болды.

1928-1941 жылдардағы ұжымдастыру және индустриализация кезеңінде Солтүстік Қазақстан аумағындағы әкімшілік-аумақтық бөлініс айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. 1928 жылы 17 қаңтарда губерниялар мен уездер жойылып, аудандық (округтік) жүйе енгізілді. Осыған байланысты Ақмола губерниясынан екі округ – Петропавл және Ақмола округтері құрылды. 1932 жылы 20 ақпанда Қазақстан аумағында алты облыс ұйымдастырылды.

1930 жылдары Қазақстандағы медициналық қызметтің жағдайы күрделі сипат алды. 1000 адамға шаққанда 3-4 ғана аурухана төсегінен келсе, ауылдық жерлерде бұл көрсеткіш небәрі 0,37%-ды құрады. Емдеу-алдын алу мекемелерінің қажеттілігі тек 10%-ға ғана қанағаттандырылды [12, 3-4 бб.].

Осы кезеңде Ақмола облысындағы денсаулық сақтау жүйесінің басты міндеттердің бірі жұқпалы аурулармен күрес, медициналық көмек сапасын арттыру, санитарлық-гигиеналық жағдайды жақсарту болып есептелді. 1934 жылдан бастап малярияға қарсы күрес күшейтіліп, арнайы мамандар даярлана бастады. Суару жүйелерін тазарту, батпақтарды құрғату сияқты гидротехникалық жұмыстар жүргізілді.

Балалар арасында жұқпалы ауруларға қарсы күрес шаралары белсенді түрде қолға алынды. Шешек, іш сүзегі, тырысқаққа қарсы егулер жүргізіліп, әсіресе балалар үйлері мен сәбилер үйлерінде медициналық шаралар кеңінен қолданылды. Санитарлық жағдайды жақсарту мақсатында моншалар, дезинфекциялық камералар салынып, бит жою құралдары орнатылды. Қоғамдық санитарлық инспекторлар мен арнайы комиссиялар ұйымдастырылып, ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптегі еңбек жарақаттарының алдын алу шаралары қолға алынды.

1935 жылы наурызда БКП(б) Орталық Комитеті мен КСРО Үкіметі денсаулық сақтау саласына бөлінетін қаражатты ұлғайту және медицина қызметкерлерінің жалақысын арттыру туралы қаулы қабылдады. Соның нәтижесінде ауруханалар желісі кеңейіп, дәрігерлер саны артты. 1939 жылы аурухана төсектерінің саны бойынша Қазақ КСР Одақтас республикалар арасында бірінші орынға шықты. Алайда, Ақмола облысында онкологиялық, отоларингологиялық, неврологиялық және психиатриялық бөлімдер болмады. Барлық Солтүстік Қазақстан өңірінде 19 хирург, 20 акушер-гинеколог, 29 педиатр, 8 окулист, 5 оториноларинголог, 7 невропатолог, 1 психиатр, 9 тері-венеролог, 3 рентгенолог, 6 стоматолог, 31 тіс дәрігері қызмет атқарса, санитарлық-эпидемиологиялық қызметтегі дәрігерлер саны 18 болды [9, 95 б.].

Соғыс кезінде кеңестік денсаулық сақтау жүйесінің үлкен сынақтан өткендігін қазіргі таңда осы саланы зерттеушілер С. Затравкин и Е. Вишленков өздерінің «Клубы» и «Гетто» деген еңбектерінде былай сипаттайды: «Кеңес билігі тылдағы эпидемиялармен күресуге және майдандағы мыңдаған жаралыларды құтқаруға дайын болмады. Соғысқа дейінгі кезеңдегі ауыртпалықтармен қоса, 40 мыңнан астам аурухана, амбулатория және басқа да емдеу мекемелерінің бұзылып, тоналғаны, эпидемиялық аурулардың күшейгені, үш миллионнан астам адамның мүгедек болып қалуы сияқты жаңа мәселелер туындады. 1710 қала мен 70 мыңға жуық ауыл мен ауылдық жерлердің толық немесе жартылай бұзылуы салдарынан санитарлық хал-ахуал нашарлап, өте ауыр жағдай орын алды» [3, 164-165 бб.].

Ақмола облысындағы денсаулық сақтау қызметкерлерінің соғыс басталған кездегі алдында тұрған басты міндеттері: госпитальдар желісін кеңейту, жаралы жауынгерлерді емдеу, эвакуацияланған халыққа медициналық көмек көрсету, өнеркәсіп ауыл шаруашылығы салаларында еңбек ететін жұмысшыларға медициналық-санитарлық қызмет көрсетуді күшейту, сондай-ақ өңірдегі санитарлық-эпидемиологиялық тұрақтылықты сақтау болды.

1941 жылдың шілдесінде алғашқы госпитальдар құрылып, қазан айында олар толық жұмыс жасай бастады. 1941 жылы қараша айынан бастап Петропавл қаласында эвакуациялық пункт (ЖЭП-39) жұмыс істеді. 1943 жылы Петропавлдағы эвакуациялық пункт Солтүстік Қазақстандағы барлық госпитальдерді басқарды. 1944 жылы жарақат алған жауынгерлер саны азайғандықтан, госпитальдер саны екі есеге қысқарды.

Соғыс жылдары медицина қызметкерлері жаралы жауынгерлер мен тыл жұмысшыларына медициналық көмек көрсетуде үлкен еңбек сіңірді. Ақмола қаласының дәрігерлері – Мария Яковлевна Альман, Анна Митрофановна Грицук, Софья Ильинична Качанова, Елизавета Ниловна Фелицина, Полина Степановна Шимко және басқалар «Еңбек ерлігі үшін» медалімен марапатталды [9, 110 бб.].

1946 жылы денсаулық сақтау жүйесін қалпына келтіру бойынша көптеген шаралар қабылданды. Алайда, соғыс зардаптары ұзақ уақыт бойы сезіліп тұрды. Емдеу мекемелерінде мамандар жетіспеді, дәрі-дәрмек тапшылығы байқалды. Көптеген ауруханалар отын жетпегендіктен жылытылмай, санитарлық-гигиеналық жағдай күрделі күйінде қалды.

Соған қарамастан, халық денсаулық сақтау жүйесін қалпына келтіруге ерекше күш салды. Медициналық қызмет сапасын жақсарту, дәрігерлер мен орта медицина қызметкерлерін даярлау басты міндетке айналды. 1931 жылы ашылған Алматыдағы Қазақ мемлекеттік медицина институты ұлттық кадрларды даярлауда маңызды рөл атқарды.

Демек, Кеңес үкіметі жылдарында Қазақстандағы денсаулық сақтау саласы бірқатар өзгерістерге ұшырап, айтарлықтай дамыды. Әсіресе, Ұлы Отан соғысынан кейінгі кезеңде денсаулық сақтау жүйесін қалпына келтіру және жетілдіру бағытында үлкен қадамдар жасалды.

1946 жылдың наурыз айында КСРО Жоғарғы Кеңесі халыққа медициналық көмекті жақсарту мақсатында төртінші бесжылдық жоспарды қабылдады. Бұл жоспарда аурухана орындарының санын арттыру, әйелдер мен балаларға арналған консультациялар мен балабақшалар желісін кеңейту, медициналық құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету шаралары қамтылды.

1947-1950 жылдары ауруханалар мен емханаларды біріктіру арқылы бірыңғай емдеу-профилактикалық мекемелері құрылды. Бұл дәрігерлердің жүктемесін азайтып, емханалардағы медициналық қызмет сапасын арттыруға ықпал етті. Алайда, көптеген медициналық учаскелерде тұрақты дәрігер мамандардың жетіспеушілігі байқалды. Сондай-ақ, халыққа жедел жәрдем қызметін көрсету толыққанды жұмыс істемеді, көлік тапшылығы мен мамандардың аздығы үлкен мәселе болып қала берді.

1948 жылы Ақмола қаласында қалалық аурухана мен емхана біріктірілді. Бұл іс оң нәтижелер беріп, аурухананың жұмысы жақсарды. Диагностикалық қателіктер азайып, құжаттарды рәсімдеу жүйелендірілді. Қалалық ауруханада 70 төсек орны болса, оның 35-і хирургиялық, 25-і терапевтік, 10-ы балаларға арналған бөлімдерден тұрды. Дәрігер мамандардың ішінде көз ауруларын емдеумен дәрігер Попов айналысса, психиатриялық көмек көрсетуді Фауст жүзеге асырды. Қалалық денсаулық сақтау жүйесіне екі сәбилер үйі де кірді [1, 1,3,9 бб].

Алайда, 1948 жылы Ақмола қаласының медициналық мекемелерінде жедел жәрдем қызметі үшін пайдаланылатын көлік мүлде болмады. Тек қалалық емхана мен жұқпалы аурулар ауруханасында жылқы жетілген арба пайдаланылды. Жедел жәрдем қызметі кездейсоқ көліктерді қолдануға мәжбүр болды, бұл жұқпалы аурулардың таралу қаупін күшейтті [2, 33 б.].

1947-1950 жылдары Ақмола облысындағы ауылдық емханалар саны 18-ден 21-ге дейін, ал төсек орын саны 318-ден 335-ке дейін артқан. 1950 жылға қарай Солтүстік Қазақстанның барлық облыстарында аудандық ауруханалар жұмыс істегенімен, олардың материалдық-техни-

калық базасы әлсіз еді. Ақмола облысында орта есеппен 45 төсек орындықтық 12 аудандық аурухана болған [9, 116 б.].

1950 жылы Ақмола облысындағы балалар үйінің жағдайы жақсарып, тұрақты кадрлар: педиатр дәрігер, кеңес беруші дәрігерлер бекітілді, ғимарат жөнделіп, сиыр сатып алынды, жұмсақ инвентарь толықтырылды. Нәтижесінде аурушандық пен өлім саны азайды. Бірақ балалар тығыз орналастырылғандықтан, карантин тобының бөлмелері санитарлық талаптарға сай келмеді. Тамақтану рационы біртекті тағамдардан тұрғандықтан, құрамында қажетті дәрумендер мен минералдар жеткіліксіз болды. Әсіресе көкөніс, жеміс-жидек және сүт өнімдерінің тапшылығы байқалды.

Өнеркәсіпте еңбек ететін әйелдерге медициналық қызмет көрсетуді ұйымдастыру мәселесі ерекше назарға алына бастады. Бұл олардың денсаулығын сақтау және еңбек өнімділігін арттыру мақсатында жүзеге асырылды. Дегенмен, шешуі кезек күттірмейтін мәселелер де баршылық еді. Мысалы, Ақмола қаласындағы «Қазсельмаш», Макинскідегі Ленин атындағы зауыт, Жоломбет, Бестөбе, Степняк, Сталин атындағы рудниктер, Молотов ауданындағы «Профинтерн» фабрикасы және Шортанды ауданындағы жиһаз комбинаттары сияқты сол кездегі Ақмола облысындағы ірі өнеркәсіп орындары қатарына жататын кәсіпорындардың ешқайсысында 1950 жылға дейін жеке гигиена, сәбилерді емізуге арналған және тұрмыстық бөлмелер жабдықталмаған болатын.

Малярия, трахома, қышыма сияқты ауруларды жою жұмыстары жалғастырылып отырды. Ақмола облысы халқына медициналық көмек көрсетуде Ф.Л. Купферман, Я.С. Рахматулина, Ю.Д. Грязнова, В.Л. Двойрин, Ф.Ш. Мухаметова, А.И. Титова, П.С. Гарин, Р.В. Давыдова, К.В. Овсянникова, М.Ф. Геннинг, А.Г. Гард, А.М. Попов, Г.Г. Фауст және басқа да дәрігерлер елеулі үлес қосты [9,110 бб.].

Денсаулық сақтау саласына бөлінетін қаржы көлемі едәуір артты. 1940 жылы әр адамға 39,4 рубль бөлінсе, 1950 жылы бұл көрсеткіш 87,6 рубльге дейін көбейді. Дегенмен, ауылдық жерлерде дәрігер мамандардың тапшылығы мәселесі сақталды. 1950 жылы ауылдық емханалардың 40%-ында дәрігерлер болмады.

1953 жылдың қыркүйек және 1954 жылдың ақпан-наурыз айларындағы КПСС Орталық Комитетінің қаулысына сәйкес тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны басталды. Қазақстанға жүздеген мың жаңа қоныстанушылар келіп, бұл денсаулық сақтау жүйесіне айтарлықтай салмақ түсірді.

1954 жылдың көктемінде Ақмола облысында 27 жаңа совхоз құрылып, жоспарланған 115 мың гектардың орнына 127 мың гектар жерге егін егілді. Облыстың тың игерушілері бірінші жылда бір миллион 622 мың гектар тың және тыңайған жерлерді жыртты. 1954 жылдың соңы мен 1955 жылдың басында тағы 50 совхоз құрылды. Алғашқы екі жылда Ақмола облысына 100 мың адам келіп қоныстанды [13].

1954-1955 жылдары Ақмола облысында 731 төсек орындық 67 аурухана ашылды. 1955 жылы Қазақ КСР-ында әр 1000 адамға шаққанда орта есеппен 4,5 төсек орын болса, Ақмола облысында бұл көрсеткіш 4,9-ға жетті. Тек қана Ақмола облысының Есіл ауданында 1954-1955 жылдары 21 аудандық аурухана ашылды [10, 28 б.].

Тың жерлердегі медициналық көмекті ұйымдастыру үшін көптеген тәжірибелі дәрігерлер мен орта медицина қызметкерлері жұмылдырылды. Қазақ мемлекеттік медицина институтының 154 түлегі, сондай-ақ Ресей, Украина, Беларусь және басқа республикалардан 1954 жылы 189 дәрігер мен 1235 орта медицина мамандары келіп, үлкен үлес қосты [11, 244 б.].

Кеңес үкіметі енгізген реформалар нәтижесінде өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, мәдениет және ғылым салаларында айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді. 1913 жылмен салыстырғанда Қазақстандағы өнеркәсіптік өндіріс көлемі 36 есеге артты. Көмір өндіру 300 еседен астам, мұнай өндіру 12 есе, мыс өндіру ондаған есе өсті. 1955 жылы Қазақстанда өндірілген электр энергиясы төңкеріске дейінгі Ресейдегі барлық электр энергиясынан үш есе көп болды. Ауыл шаруашылығы саласында да үлкен жетістіктер байқалды: егістік жердің ауданы 4,2 млн

гектардан 27,9 млн гектарға дейін ұлғайды. 1956 жылы Қазақстанда өндірілген астық елдегі барлық тауарлы астықтың 30%-ын құрады [8, 4 б.].

Денсаулық сақтау жүйесіне Кеңес үкіметі тың өзгерістер әкелді. 1913 жылы 100 000 адамға шаққанда 3 төсек орын болса, 1956 жылы бұл көрсеткіш 71-ге дейін өсті. Сонымен қатар, дәрігерлер саны күрт артты. Егер 1913 жылы әр 1000 адамға 0,3 дәрігерден келсе, 1956 жылы бұл көрсеткіш 11-ге жеткен. Осылайша, Кеңес үкіметі тұсында Қазақстан медициналық қызмет көрсету сапасы бойынша Батыс Еуропа мен АҚШ-тың көптеген елдерін басып озған екен [8, 5 б.].

Жалпы мақаламыздың зерттеу нысаны болып отырған мәселені қарастыру барысында қайнар көз ретінде ғалымдар Р.Е. Самарин, Л.Е. Свиридова және т.б. зерттеушілердің орыс тіліндегі еңбектері пайдаланылды, сол кездегі жарияланған мұрағаттағы деректерге сүйендік. Ал ізденіс кезінде бұл тақырыпқа қатысты жадығаттардың аз екендігіне немесе толық аймақ емес тек жекелеген өңірлердің зерттелгендігіне көз жеткіздік. Әсіресе, қазақ тілінде жазылған материалдар жоқтың қасында, сонымен қатар халық денсаулығының қорғалуына және медицина, денсаулық сақтау ғылымының дамуына қомақты үлес қосқан дәрігерлер, қызметкерлер туралы деректер де толық емес. Сол себептен де жергілікті жердегі дәстүрлі медицина, ғылыми медицина мәселелері бұдан әрі қарай терең зерттеуді қажет етеді деп ойлаймыз.

Қортындылай келсек, Ақмола облысында XX ғасырдың бірінші жартысына қарағанда XX ғасырдың ортасында халыққа медициналық көмек көрсетуді жақсарту бойынша шаралар қарқынды түрде жүзеге асырылған деп айтуға болды. Аурухана төсек орындарының саны айтарлықтай артып, әйелдер мен балаларға арналған консультациялар мен ауруханалар желісі кеңейді, медицина қызметкерлерімен қамтамасыз ету деңгейі жоғарылады. Ауылдық жерлерде, әсіресе тың жерлерді игеру кезінде, халыққа медициналық көмек көрсетуді ұйымдастыру жұмыстары қарқынды жүргізілді. Санитарлық-эпидемиологиялық мекемелердің материалдық-техникалық базалары біртіндеп нығайтылып, бұл мамандандырылған санитарлық-эпидемиологиялық дәрігерлер санының артуына әкелді.

Алайда, алдын алу және емдеу мекемелерінің желісі әлі де жеткіліксіз болып, әсіресе ауылдық аймақтардағы медициналық мекемелердің жабдықталу деңгейі төмен күйінде қалды. Қоршаған ортаның жағдайын, еңбек және тұрмыс жағдайларын санитарлық бақылау жұмыстары жеткілікті дәрежеде жүргізілмеді. Дәрігерлер мен орта медицина қызметкерлерінің тапшылығы, сонымен қатар заманауи медициналық техникалар, емдеу және диагностикалық аппараттар, жабдықтар, құрал-саймандар мен дәрі-дәрмектердің жетіспеушілігі сақталып отырды. Осыған байланысты, медициналық мекемелердің материалдық-техникалық базасын нығайту, дәрігер мамандармен жеткілікті дәрежеде қамтамасыз ету және ауылдық жерлердегі медициналық қызмет сапасын арттыру мәселелері ұзақ уақыт бойы өзекті болып қала берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Астана қаласының Мемлекеттік архиві (бұдан әрі – АҚМА). Қ.23. Т.2. І.6. Пп.1, 3, 5, 9.
2. АҚМА. Қ.23. Т.2. І.6. П.33.
3. Затравкин С. Н., Вишленкова Е. А. «Клубы» и «гетто» советского здравоохранения, - Москва: Шико, 2022, - С.164-165.
4. Иванов Н.А. Врачебные и фельдшерские пункты Переселенческой организации Акмолинского района и заболеваемость населения в районе пунктов по карточной регистрации за 1906-1910 гг.: Издание Акмолинского Переселенческого района. - Омск, 1911. – 16 с.
5. Кошмуратов А.Г., Атаханов К.А., Амиракулова А.С. Здравоохранение юга Кыргызстана в первые годы Советской власти и в годы Великой отечественной войны. Многопрофильный научно-практический журнал: Медицина Кыргызстана, № 3, 2016, С.39-49.
6. Круглов С. Здравоохранение Казахстана: ежемесячный научно-практический журнал / Алма-Атинский медицинский институт им. С. Д. Асфендиярова. - Алма-Ата, №4, - 1950, - С.3-10.

7. Саадабаева Г.А. История становления здравоохранения на территории Кыргызстана. Многопрофильный научно-практический журнал: Медицина Кыргызстана, № 2, 2013, С.97-100.
8. Самарин Р.И. Очерки истории здравоохранения Казахстана. - Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. - 163 с.
9. Свиридова Л.Е. Вглядимся в пройденное. Из истории здравоохранения и медицины Северного Казахстана. - М.: Высшая школа, 1990. - 174 с.
10. Сеньков Н.О. Развитие здравоохранения на селе Казахской ССР в послевоенные годы (1946-1960): Автореф. дис. ... канд. мед. наук. - М., 1962. -28 с.
11. Сеньков Н.О. Развитие здравоохранения на селе Казахской ССР в послевоенные годы (1946-1960): дис. ... канд. мед. наук. - М., 1962. - 244 с.
12. Татимов М.К. Здравоохранение в Социалистическом секторе сельского хозяйства // Здравоохранение в Казахстане. 1930. №3, С. 3-4.
13. Целина: как это было URL: <https://www.ulttykarhiv.kz/ru/14411/>

МРНТИ 76.01.09

УДК 614.2 (574.2)

Жалмурзина Айгуль Жанбараковна

*Старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук
Медицинского университета Астаны, докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа
Баласагуна, г. Астана.
E-mail: aigul.zhalmurzin@mail.ru*

Ермекова Жанаргул Базарбаевна

*к.ф.н., старший преподаватель кафедры казахского и русского языков
Казахского агротехнического исследовательского университета
имени С. Сейфуллина,
г. Астана E-mail: j.ermekova@mail.ru*

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ (НАЧАЛО И СЕРЕДИНА XX ВЕКА)

Аннотация. В статье авторы рассматривают основные этапы становления и развития системы здравоохранения Акмолинской области и сравнивают меры по улучшению оказания медицинской помощи населению середины с первой половиной XX века. Авторами отмечается значительное увеличение количества больничных коек, расширение сети консультаций и больниц для женщин и детей, повышение уровня обеспеченности медицинскими работниками, интенсивная работа по организации оказания медицинской помощи населению в сельской местности, особенно при освоении целинных земель. Однако отмечается, что сеть профилактических и лечебных учреждений по-прежнему остается недостаточной, особенно в сельских районах, где уровень оснащенности медицинских учреждений остается низким.

Обозначено, что дефицит врачей и среднего медицинского персонала, а также нехватка современной медицинской техники, лечебных и диагностических аппаратов, оборудования, инструментов и медикаментов, вопросы укрепления материально-технической базы медицинских учреждений, адекватного обеспечения врачами и повышения качества медицинских услуг в сельской местности остаются актуальными на протяжении длительного времени.

Ключевые слова: Здравоохранение, Акмолинская область, Северный Казахстан, медицина, койки, санитарно-эпидемиологические учреждения.

IRSTI 76.01.09
UDC 614.2 (574.2)

A.Zh. Zhalmurzina

Senior lecturer at the Department of Social Sciences and Humanities of Astana Medical University, doctoral student at the Zhusup Balasagun Kyrgyz National University, Astana. E-mail: aigul.zhalmurzin@mail.ru

Zh.B. Ermekova

Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer at the Department of Kazakh and Russian Languages of the Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin, Astana E-mail: j.ermekova@mail.ru

THE MAIN STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE HEALTHCARE SYSTEM OF
AKMOLA REGION (EARLY AND MID-20TH CENTURY)

Abstract. *In the article, the authors consider the main stages of the formation and development of the healthcare system of the Akmola region and compare measures to improve the provision of medical care to the population in the middle with the first half of the 20th century. The authors note a significant increase in the number of hospital beds, an expansion of the network of consultations and hospitals for women and children, an increase in the level of provision of medical workers, intensive work on the organization of medical care to the population in rural areas, especially in the development of virgin lands. However, it is noted that the network of preventive and medical institutions remains insufficient, especially in rural areas, where the level of equipment of medical institutions remains low.*

It is noted that the shortage of doctors and nursing staff, as well as the shortage of modern medical equipment, medical and diagnostic devices, equipment, tools and medicines, the issues of strengthening the material and technical base of medical institutions, adequate provision of doctors and improving the quality of medical services in rural areas remain relevant for a long time.

Keywords: *Healthcare, Akmola region, Northern Kazakhstan, medicine, beds, sanitary and epidemiological institutions.*

References

1. Astana kalasynyn Memlekettik arhivi (budan ari – AKMA). Қ.23. Т.2. І.6. Pp.1, 3, 5, 9.
2. AKMA. Қ.23. Т.2. І.6. P.33.
3. Zatravkin S. N., Vishlenkova E. A. «Kluby» i «getto» sovetskogo zdravooohraneniya, - Moskva: SHiko, 2022, - S.164-165.
4. Ivanov N.A. Vrachebnye i fel'dsherskie punkty Pereselencheskoj organizacii Akmolinskogo rajona i zaboлеваemost' naseleniya v rajone punktov po kartochnoj registracii za 1906-1910 gg.: Izdanie Akmolinskogo Pereselencheskogo rajona. - Omsk, 1911. – 16 s.
5. Koshmuratov A.G., Atahanov K.A., Amirakulova A.S. Zdravooohranenie yuga Kyrgyzstana v pervye gody Sovetskoj vlasti i v gody Velikoj otechestvennoj vojny. Mnogoprofil'nyj nauchno-prakticheskij zhurnal: Medicina Kyrgyzstana, № 3, 2016, S.39-49.
6. Kruglov S. Zdravooohranenie Kazahstana: ezhemesyachnyj nauchno-prakticheskij zhurnal / Alma-Atinskij medicinskij institut im. S. D. Asfendiyarova. - Alma-Ata, №4, - 1950, - S.3-10.
7. Saadabaeva G.A. Istoriya stanovleniya zdravooohraneniya na territorii Kyrgystana. Mnogoprofil'nyj nauchno-prakticheskij zhurnal: Medicina Kyrgyzstana, № 2, 2013, S.97-100.
8. Samarin R.I. Ocherki istorii zdravooohraneniya Kazahstana. - Alma-Ata: Kazgosizdat, 1958. - 163 s.
9. Sviridova L.E. Vglyadimsya v projdennoe. Iz istorii zdravooohraneniya i mediciny Severnogo Kazahstana. - M.: Vysshaya shkola, 1990. - 174 s.
10. Sen'kov N.O. Razvitie zdravooohraneniya na sele Kazahskoj SSR v poslevoennye gody (1946-1960): Avtoref. dis. ... kand. med. nauk. – M., 1962. –28 s.
11. Sen'kov N.O. Razvitie zdravooohraneniya na sele Kazahskoj SSR v poslevoennye gody (1946-1960): dis. ... kand. med. nauk. - M., 1962. - 244 s.
12. Tatimov M.K. Zdravooohranenie v Socialisticheskom sektore sel'skogo hozyajstva // Zdravooohranenie v Kazahstane. 1930. №3, S. 3-4.
13. Celina: kak eto bylo URL: <https://www.ulttykarhiv.kz/ru/14411/>

Сүлейменова Дәметкен Досмұханқызы

т.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Мемлекеттік тарих институтының жетекші ғылыми қызметкері,
«Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму тарихы»
бөлімінің басшысы, Астана қ. E-mail: Suleymenova53@mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДА ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН
ХАСАН НҰРМҰХАМЕДОВ

Аңдатпа. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия республикамыздың барлық өңірлерінде үш жыл көлемінде тыңғылықты жұмыс жасап, көптеген жылдардан бері құпия архивтердегі материалдарды саралап, жан-жақты зерттеп, Кеңестік заманның ақтаңдақтарын тарихи айналымға шығарды. Есімдері өшіп бара жатқан адамдардың үміт отын қайта тұтатып, өмірге жаңаша көзқарастар мен сенімділікті оятты. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінде сақталған «сайлау пұрсатынан ажырату» бойынша істерді қарап, діни тұлғалардың құжаттарын тауып, танысып - 1920-1940 жылдар аралығындағы мерзімді басылым материалдарын саралап, репрессия құрбандарының ұрпақтарын тауып, естеліктерін жинақтау нәтижесінде қуғынға ұшыраған дін қайраткерлерінің бірыңғай тізімі жасалды. 1001 дін қайраткерлері жинақталған архив құжаттарынан «Сенім үшін сергелдең» атауымен жинақ шығарылды. Бұл өңірлік комиссия мүшелерінің ізденіс жұмыстарының нәтижесі.

Батыс Қазақстан өңірінде қудалауға ұшыраған дін өкілдері-хазірет-ишандар тағдырлары, өмірдеректері жинақталған. Аталған хазіреттердің біразы XX ғасырдың басындағы қоғамдың-саяси оқиғалардың белортасында жүрген, Ресейдегі Мұсылмандар съезіне қатысқан, Жалпы қазақ съездеріне қатысқан, Алаштың идеясын қолдап халқына адал қызмет еткен жандар еді.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві (БҚОМА), Батыс Қазақстан өңірі (1916-1952) жылдарда саяси қуғын-сүргінге ұшыраған дін өкілдері, Ойыл, Жымпиты, «Қазақстан» газеті, «Қазақ» газеті.

Кіріспе тағдыр сыйлаған тәуелсіздігіміздің таңы атқанына отыз жылдан асты. Өшкенімізді жағып, жоғалғанымызды тауып, ұмытқанымызды жаңғыртып, тарихымызды түгендеп жатқан жаңару кезеңдерінде кешегі күні тіпті есімдерін еске алуға, аттарын атауға болмайтын Алаштың арыстары ортамызға оралып, тарихи айналымдарға еніп жатыр.

Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» №456 Жарлығы аясында көптеген жұмыстар атқарылды, архивте сақталған құпия құжаттар құпиясыздандырылып, тарихи айналымға енгізірілді. Аталған Жарлық Батыс Қазақстан облысы әкімдігінің 2021 жылғы 20 қаңтардағы №1 қаулысымен Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі облыстық комиссия арқылы жүргізілді.

Біріншіден, Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінде сақталған «сайлау пұрсатынан ажырату» бойынша істерді қарап, діни тұлғаларды, құлшылық орындарын тіркеу бойынша құжаттарды тауып, танысып; БҚО Полиция департаментінің арнайы архивінде сақталған істермен танысып; 1920-1940 жылдар арасындағы мерзімді басылым материалдарын қарап; репрессия құрбандарының ұрпақтарын тауып, олардың естеліктерін жинақтау нәти-

жесінде қуғынға ұшыраған дін қайраткерлерінің бірыңғай тізімі жасалды. 1001 дін қайраткері жинақталған архив құжаттарынан «Сенім үшін сергелдең» атауымен жинақ шығарылды.

Бұл жинаққа саяси қуғын-сүргін жылдары (1916-1952) Батыс Қазақстан өңірінде қудалауға ұшыраған дін өкілдері – хазірет-ишандардың тағдырларынан мәліметтер берілген. Аталған хазіреттердің біразы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси оқиғалардың белортасында жүрген, бүкілресейлік мұсылмандар сиезіне, жалпықазақ сиездеріне делегат болып қатысып, ел тағдырын оңынан шешуге араласқан көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамдық-саяси өміріндегі дін қайраткерлерінің ықпалы мен орнын айқындап, репрессия кезеңінде олар көрген қуғын-сүргінді көпшілікке таныстыру үшін ең танымал 10 тұлға таңдалып алынды. Олар – Қайырша Ахметжанов, Қуанай Қосдәулетов, Хасан Нұрмұхамедов, Қажығали Мәулімбердиев, Нығметолла Ибрагимов, Дәулетияр Айсариев, Ғабдолғазиз Көбеев, Ғұбайдолла Ахметов, Құрманғали Қуанышқалиев, Лұқпан Тұрсынов.

Бұл тұлғалар Кеңес Одағында, соның ішінде Қазақстанда болған сталиндік репрессияның, саяси қуғын-сүргіннің барлық толқынын басынан өткергендер. Сондықтан осы тұлғалардың мысалында кеңестік репрессияның бағытын, көлемін, мазмұнын, ақылға сыйымсыздығын анық көруге болады.

Батыс Қазақстан өңірінде қудаланған дін өкілдері жөнінде архивтік материалдарды іздеп тауып,зерттеп жинақтаған Қазбек Құттымұратұлының «Қуғандалған хазіреттер»атты жинағы шықты [1]. Бұл кітап 1937-1938 жылдары Батыс Қазақстан облысында «әшкереленген» бай-молдалардың панисламистік антисоветтік контрреволюциялық ұйымдары туралы. Негізінен Батыс Қазақстан облыстық Полиция Департаменті арнайы архиві материалдары бойынша жазылған. Олар негізінен Уфа қаласындағы Орталық Мұсылмандар Діни Басқармасының жетекшілері Кашафутдин Тәржіманов пен Мағди Мақұлов басқарған панисламистік ұйымның БҚО-дағы филиалдары, тармақтары ретінде айыпталған. Қазір белгілісі – Қуанай Қосдәулетов тобы, Хасан Нұрмұхамедов тобы, Нығметолла Ибрагимов тобы, Дәулетияр Байтұрсынов тобы, Жайлыбай Құдайбергенов тобы, Медетов Нұриман тобы т.б. деп көрсетілген. Осылардың ішінде ерекше мен зерттеген тұлға Хасан Нұрмұхамедов хазірет туралы.

Негізгі бөлім Хасан Нұрмұхамедов туралы деректерді 2007 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Батыс Қазақстан облысы бойынша департаментінің архивінде сақтаулы тұрған 6-қор, П-1124 іс, 2-томдық ісі бойынша жұмыстандым. Бұл құжатта Хасан Нұрмұхамедов 1871 жылы туылған деп көрсетілген. Бұған дейін оның туған жылы белгісіз болып келген еді. Туған жері бұрынғы Орал облысы, Гурьев уезіне қарасты Тайсойған болысында (қазіргі Атырау облысы Қызылқоға ауданы). Әкесі- Нұрмұхамед (Нұтман) Шектібайұлы өте оқымысты, мешіт салып, медресе ұстаған, текті тұқым ұрпағы екен.Руы- Кіші жүз, он екі ата Байұлына жататын Шеркеш руының Қылышкестен бөлімінен [2].

2011 жылы Ойылда болып, Хасан Нұрмұхамедовтың ұлы Ахметбектің үйінде Рахметолла қажының туған інісі Құсайыннан тараған ұрпақтарымен кездестім. Кездесуде ұрпағы-Абылай Нұрманов былай деген еді: «Рахметолла атамыз ерекше арқалы,әулие адам болған. Ол кісі өзінің ақырғы сағаты соғатын мезгілінің жақындағанын шамалап, екі жыл жолға әзірленіпті. Сөйтіп,1889 жылы әкесі Нұрманмен бірге қасиетті Мекке шаһарына жолға шыққан. Кетерінде елмен қоштасып,қажылық,мұсылмандық парызды өтеу мақсатында жолға аттанарда,екеуіміз де сол жақта қалармыз деп қоштасқан екен. Жолда Бұхарада оқып жатқан інісі Хасанға соғып,батасын беріп, әулетін аманаттап,хазірет атағын, соңынан ерген інісіне табыстап кеткен екен» [3]. Бұл кезде Хасан Нұрмұхамедов бастауыш Ибтидай, орта рушдия медресесін аяқтағаннан кейін, 1901 жылы Бұхара қаласындағы жоғары дәрежелі діни білім беретін Мір-Араб медресесін тәмамдаған. Бұхарада Хасан Нұрмұхамедов Қаратөбелік дін қайраткері,кейін саяси қуғын-сүргін құрбаны болған мұхтасиб Жұмағали Тоқсабаұлымен бірге оқыған. Осылайша Хасан Нұрмұхамедовке жастайынан оның иығына үлкен салмақ,зор жауапкершілік түскен болатын.

Хасан Нұрмұхамедов 1937 жылы НКВД тергеушілеріне берген жауабында: «1901 жылы Бұ-

харада оқу бітіріп, Қызылқоғаға елге келдім. Тайсойған құмында мешіт ұстап, медресе аштым. Бірақ маған указной молда атағы берілмеді. Сол үшін 1905 жылы указной молда атағын алу үшін Петербургке бардым. Ол жерде граф Алексей Павлович Игнатьевке жолығып, жағдайымды айттым. Бірақ менің өтінішім орындалмады» [4] дейді. Бұл кезде Ресейде үлкен саяси толқулар болып жатқан кез. Қазақ зиялылары орыс патшасынан қазаққа жеке мүфтилік ашуды немесе Орынбор мұсылмандары діни басқармасына қосуды табанды талап еткен кезең болатын. Ал орыс патша үкіметінің мақсаты-қазақтарды діни-наным сенімнен айыру, шоқындыру, сөйтіп отаршылдықтың құрығына түсіру болатын. Сондықтан ишандарды полиция бақылауына алған болатын. Петербургтегі жағдайды көзімен көрген Хасан Нұрмұхамедов елге келген соң, оқыған қазақ зиялыларымен байланыс ұстаған, соның ішінде Халел Досмұхамедовке арқа сүйеген.

Қазбек Құттымұратұлының «Қуғындалған хазіреттер» кітабында: «Ресей Мемлекеттік Думасының депутаты, заңгер Бақытжан Қаратаев бастаған Орал, Торғай облыстарының зиялылары, барлығы 22 адам Петербургке сапар шегеді. Басым көпшілігі ишан-хазірет болған. Осы топ кейбір дерекке қарағанда патшаның қабылдауында болып, фотосуретке де түскен. Алайда, олардың дін тұрғысынан һәм жер тұрғысынан әр министрге қойған талаптары бұл жолы да орындалмады. Бұл кезең жасы әлі 40-қа толмаған Хасан Нұрмұхамедовтың ұлт деңгейдегі үлкен саясатқа араласқан кезеңі болатын. Петербургке сапарлап барған ізгі ишандардың бірінші талабы – дін мәселесі болса, екінші мәселе – жыл санап қазақтың шұрайлы жерлерін именденіп, қара бұлттай қаптап келе жатқан қарашекпен-переселен көшін тоқтату, қазақтың өз жерін өзіне қалдыру болатын. Қарқаралы петициясындағы аталған екінші, мәселе де жер мәселесі болатын. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұрағанды. Үшіншіден, қазақ жұртына Земство беруді сұраған. Төртіншіден, отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін, барлық мұсылман жұртын муфтиге қаратуды сұраған. Петициядағы тілек қылған ірі мәселелер осы болатын.

Осы кезде шын мәнінде Жымпиты өңірі малға өте қолайлы, мол жайылым, бір-біріне ұштасып жатқан көлдіктер, бұлақты өзендер, кең алқапты шабындықтар, көшіп-қонып жүріп, мал асырауға жағдайлар баршылықты еді. Осы өңірлерге XIX ғасырдың 90 жылдарында Қазақстанның Батысына орталық Ресейден крестьян-шаруалар орыстарды қоныстандыру басталған еді. Жергілікті халық бұған наразылықтарын білдіріп, топтасып жатқан кезде Хасан Нұрмұхамедов осы іске белсене араласады [4]. Хасан Нұрмұхамедовтың «Орал қаласынан шыққан «Қазақстан» газетінің 1912 жылы 21 ақпан, номері 7-інші санында жарияланған мақаласында «Мұхтарам басқарушы! Гурьев уезінің Қызылқоға болысының қарамағы номер 12 баршасы Нұрмұхамедовтың ыждағатымен мәңгілік қылып жер алу үшін қала салуға әрекет қылып жатыр. Бірақ біздің Гурьевтің қарамағында 1, 2, 3 сорт егінге лайық жерлер жоқ, жеріміз құмды, бұйдаық болмайды. Сол себепті мал ұстайтын поселкеге лайық. Біз малдан айырылып қалмаймыз ба? Бұның хақын білетін адамдардың пікірлері нешік? Бұл жерлерімізді hükümet жерінің қай дәрежесіне қояды екен, мұның мәселесі жөнінде 1909 жылы 9-ыншы саратан айында жер мәселесінің инструкциясына тура келе ме? Егіндік үшін жер берілмей ме екен? Екіншіден, 1, 2, 3 жердің тарифтары қалай болады екен? Мұны және күтеміз. Үшіншіден, малмен тірлік қылып отыратұғын поселкеге лайық закон бар ма екен, әлде Гурьевке лайық закон бар ма екен? Басқа уезге, бүтіндей қолданылатын закон», – деп мақала жазған. Осы хаттан Хасан хазіреттің елдегі болып жатқан өзгерістерге, әсіресе жер мәселесіне өзіндік пікірін білдіргенін көреміз [5].

1912 жылы 7 сәуірдегі санында Жүбекен Тілеубергенов «Азаматтардың ыжтиһады» атты мақаласында қазақтарға жол көрсетіп жатқан алдыңғы қатарлы азаматтарын атағанда, Хасан хазіреттің есімін атап көрсетеді: «Мынау Қызылқоға базарында тұрған, Қызылқоға болысының Қылышкестен тайпасы озған жылдарда дін үшін, жер үшін Гурьев уезінің қазағынан басқа облыс қазақтарымен бірге Петербургке өкіл болып барған Хасан Нұрмұхамедов қазір де бірнеше шәкірттерге дәріс айтып тұр. Дүниеден хабары бар, өзі бас болып шәкірттеріне һәм басқа тілін

алатындарға «Қазақстан» менен «Айқап» журналын алдыртып жатыр, биыл Қызылқоғада он бір ауыл қала салуды сұратып, тиісті мекемеге арыздарын берген» деп жазады [6]. Шындығына келсек бұл кезде қарашекпенділер көші Тайсойған, Қызылқоға өңіріне жете қоймаған еді. Бұл жердің табиғаты шаруаға қолайсыз, егіншілікке жарамсыз болатын. Жалпы қазақтың басындағы халді ерте ұғынған Хасан Нұрмұхамедов көшпенді болып мал баққан халқын отырықшылыққа, қала мәдениетіне көшіру қажеттігін ерте түсінген еді. Орыс патша үкіметінің отаршылдық саясатының бағытын түсінген және халқының тұрмыс-тіршілігін жақсы білетін Хасан хазірет 1913 жылы «Қазақ» газетіне хат жолдап, Несие серіктестігін ашудың шарттарын сұраған (кредитное товарищество). Хасан хазіреттің сол кездегі ұсынысы бұл жаңалық еді, халқына қайткенде де пайдасын тигізуге деген әрекеті болатын. Бұл «Қазақ» газетінің 1913 жылы, 14 номерінде, 16 мамырдағы санында шыққан [7]. Біз Хасан хазіреттің осы әрекетінен ел қамын ойлап, халқына қызмет еткенін көруге болады. Хасан хазіреттің атағы тек дін қайраткері, мешіт-медресе иесі ғана емес елдің азаматы ретінде де танымал бола бастады. 1914 жылғы 25 мамырдағы «Қазақ» газетінде «Орал қазақтарының тілегі» атты мақала жарық көрген. Ресей Мемлекеттік Думасы жанындағы Мұсылман фракциясына алты талап қойған қазақтар – дін қайраткерлері, ишан-хазіреттер болатын. Осы мақалаға қол қойған 15 адамның тізімінде Хасан ишан Нұрмұхамедовтың да қолы тұр.

Мақаланың толық мазмұны: «Орал облысының қазақтары 7-ші мамырда Мұсылман фракциясына төмендегі өтініштерін жіберген болатын. Өтініш 6 баптан тұрады. Бұл өтініш-тілегімізді Мемлекеттік Думада қорғауды һәм тиісті орындарға жеткізуді Мұсылман фракциясынан кішілікпен сұраймыз.

1) Біздің тіршілігімізді, рәсім һәм жеріміздің жайына қарай мал баққанда күн көруіміз малменен. Сондықтан Мемлекеттік Думаға 66 депутат кіргізген мал бауыздау хақындағы закон жобасына қатты ренжідік һәм ол депутаттарға кейідік. Өйткені, бұл жоба закон болып қабылданса, біз етті жеуден қаламыз, аштан өлуге даярмыз. Себебі малды бауыздағанда шарифатша бауыздау рәсімінің сақталғанын қалаймыз. Біздің осы тілегімізді тиісті орынға жеткізсеңіз екен» делінген.

2) Бұл күнге дейін біздің дін істеріміз хукімет төрелерінің қолында болып келеді. Бірақ төрелер шарифат хукімін жақсы білмегендіктен, тұрмысымыздан хабардар болмағандықтан хукімет үшін де, қазақ халқы үшін де бапсыз жұмыстарды жасап келді. Енді осындай келеңсіз оқиғалар болмау үшін, қазақ халқын Орынбор мүфтилігіне қосса екен немесе өзімізге жеке муфти берілсе екен.

3) Қазақ жері тегіс егінге жарамсыз болғандықтан, қазақ халқы мал бағып тіршілік етеді. Бірақ соңғы жылдары мұжықтарға ең жақсы жерлеріміз кесіліп беріліп, мал бағуымыз қиыншылыққа айналды. Қазақ халқы пақырлыққа ұшырады. Соның үшін қазақ жеріне мұжықтар жіберуді енді тоқтатса екен.

4) Орал облысының қазақтарынан кей облыстар қала салып отыруға риза болып еді. Бірақ хукімет төрелер оларға «Екі орыс, бір қазақ болсын» деген саясат жүргізе бастады. Біз бұл саясат дін һәм ұлт істерімізге зиянды деп білеміз, сондықтан бұл саясаттың жоғалуын тілейміз.

5) Біз мәдени тұрмысқа, орыс һәм басқа халықтармен қатар тіршілік етуге жаңа ыңғайланып келеміз. Соның үшін біздің дін һәм дүниетанымдық жұмыстарымыздан кемшіліктеріміз көп болуы да мүмкін. Бірақ бұл керектерімізді халық өкілдері де хукіметке жеткізіп, хұқымызды қорғауға мүмкіндігіміз жоқ. Соның үшін бізден Мемлекеттік Думаға депутат алынса екен.

6) Бұл күнге дейін қазақ арасында бірсыпыра орысша бастауыш мектептер ашылды, бірақ бұл мектептерде дін, ана тілі һәм ұлт әдебиетінен еш нәрсе оқытылмағандықтан, мектептен оқып шыққан балаларымыз өзімізше оқу-жазу білмейді, Дін білімдерінен тіпті надан қалады һәм халық арасында қызмет етуден мақұрым болады. Сондықтан халық мұндай мектептерді жаратпайды. Сол себепті қазақ арасынан ашылған һәм ашылатын мектептерде бастапқы 3 жыл балаларды ана тілінде оқытылуы, соңғы жылдарда лайықты деп үйретіп және ұлт әдебиетінен сабақ берілуін тілейміз. Бұл тілекке өкіл болып қол қоюшылар: Хамидолла ишан Тәржіманов,

Дәулетияр ишан Айсарин, Сұлтан ишан Көркенбаев, Әндіжан Жұбаналиев, заңгер Бақытжан Қаратаев, Тақтабай Толаев, Ғабдолғали ишан Қонаев, Мұхаммед-Сүйінғали Ишанұғлы, Өтеп Дүйсенбаев, Хасен Жиенғалиев, Ғабдолла ишан Досжанов, Нұғман Байтоқов, Сүлеймен ишан Есенғалиев, Айтыс ишан Далақов және Хасан ишан Нұрмұхамедов» деп қолдары қойылған [8].

XX ғасырдың басында қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу азаматтары ел тағдырын ойлап, әрекет етіп, халықтың талап-тілектерін жоғарғы билеушілерге жеткізудің жолдарын қарастырған. Көріп отырғанымыздай мұндағы ұсынылған алты талаптың қай-қайсысы да, сол кездегі қазақ ұлтының басындағы ең өзекті тақырыпты қамтиды. Хасан ишан Нұрмұхамедов бұл кезде де, бұдан кейін де елдегі қоғамдық-саяси оқиғалардың бел ортасында жүріп халқына адал қызмет еткен азамат.

1917 жылдың ақпан айында патшаның тақтан құлауы, Ресей империясы құрамында болып келген халықтардың ұлттық қозғалыстарының өрлеуіне орасан зор ықпал етті. Қазақ халқының көшбасшысы болған зиялылар жаңа қоғам құру сәті келгенін айқын түсініп, жаңа жағдайдағы саяси күрес жолына шықты. 1917 жылы Ақпан төңкерісінің жеңісі күллі қазақ деген ұлт зиялыларының басын бір жерге қосуға мүмкіндік әкелді. 1917 жылдың сәуір-мамыр айларында көптеген облыс, уезд орталықтарында аймақтық Қазақ съездері өткізіліп, қазақ комитеттері құрыла бастады. Оралдың жекелеген өкілдері уақытша үкіметтің жергілікті органдары болған облыстық және уездік атқару комитеттерінің құрамына енгізілді.

1917 жылы Қазақ съездері Орынбор (Торғай облыстық), Орал (Орал облыстық), Семей (Семей облыстық), Омбы (Ақмола облыстық) т.б. қалаларын да өтті. Қазақ съездерін өткізуге ұлт зиялылары Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Ж. Ақбаев, Ә. Ермаков, Х. Ғаббасов, Р. Мәрсеков, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов т.б. белсене кірісті. Орал облыстық қазақ комитеті Жайық өзенінің сол жағалауын қоныстанған қазақ ауылдарын басқару мақсатында құрылған атқару органы еді. 1917 жылы 19-22 сәуір аралығында Орал қаласында өткен Жайық сырты қазақтарының І-інші облыстық съезінде Жайықтың сыртқы бөлігін басқару жөнінде комитет құрылды. Орал облыстық Қазақ съезіне 800-ден астам делегат қатысты. Орал облыстық І-інші съездің 1917 жылғы 19 сәуір күнгі мәжілісінде үш мәселе талқыланды: Мемлекетті басқару туралы; Уақытша үкіметке және жүріп жатқан соғысқа көзқарас туралы мәселелер. Бірінші мәселеге байланысты делегаттар «демократиялық республика» идеясын қолдады. Ал ұлттық – территориялық федерация мәселесін әзірге ашық қалдыруды ұсынды [58]. Қазақ елінің болашақ тағдыры талқыға салынған осы жиында Хасан хазірет те жүрді. Съездің екінші күнінде дін мәселесі де талқыланды. «Қазақтар үшін бөлек мүфтилік құру» мәселесін сонау 1905 жылдан бері көтеріп келе жатқан Хасан Нұрмұхамедов үшін бұл тақырып өте өзекті еді. Алайда бұл мәселе өзге облыс қазақтарымен ақылдаса отырып шешілетін болғандықтан, съезд «Орал облысы қазақтарының діни басқармасы уақытша Орынбор мүфтилігіне қосылсын. Жергілікті имамдарды мешіт жамағаты діни білімі, тиісті куәлігі бар адамдар арасынан сайлансын. Ахун мен қазі татарларда қалыптасқан үлгімен сайлансын. Әр ауылдық әкімшілік аумағында кем дегенде бір мешіт болуы міндетті болсын. Мешіт имамы- туу, өлу және неке жайлы мәліметтерді метіркелік дәптерге жазып тіркеп отыруға міндетті. Сайланған имамдардың қызметі мерзіммен шектелмейді», - деген қаулы жасады. Дінге байланысты съезд облыстық діни басқарманы Орынбор мүфтиатына бағындыруды жақтады [9].

Съездің үшінші күні делегаттар бүкілресейлік Мұсылмандар съезі туралы мәселені қарап, оған қатысу үшін Мәскеуге үш саяси қайраткерлер – Жаһанша Досмұхамедовты, Халел Досмұхамедовты, Ғұбайдолла Әлібековты және мұғалім Сұбханов пен алты молдаларды Қайырша Ахметжанов, Хасан Нұрмұхамедов, Қажығали Мәулімбердиев, Хамидолла Тәржіманов, К. Андабаев, И. Байгүренов жіберу жөнінде шешім қабылдады [10]. Облысқа кеңінен танылмай үш бірдей саяси тұлғалардың Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне делегат болып сайлануы олардың Жалпыресейлік саяси қызметке араласуға шынымен қол созғандығын көрсеткен. Осы Мәскеу сапарында Жаһанша Досмұхамедов айтарлықтай табысқа жетті. Ол, біріншіден, Бүкілресейлік мұсылмандар съезінде оның атқару комитетіне мүше болып сайланса, Бүкілре-

сейлік демократиялық мәжілісте Ресей Республикасының Уақытша кеңесінің (предпарламент) құрамына енгізілді [11].

1917 жылы мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылман съезінде Торғай, Орал, Ақмола, Семей облыстары мен Ішкі Орда қазақтарының делегаттарының өтініші бойынша «Қазақтардың діни істері Орынбор мұфтилігіне қаратылсын» деген шешім қабылданды. Мұфтиліктің қазылар құрамына қазақтардан Ғұмар Қараш пен Қайырша Ахметжанов Бөкей және Орал облыстарының қазіі ретінде мүше болған. Ал Хасан Нұрмұхамедов Орал қазиятының Гурьев уезі бойынша мұхтасибі болып сайланды.

Орал облыстық қазақ съезі 1917 жылғы көктем айларында өткен басқа облыстық және уездік қазақ съездері сияқты қоғамдық-саяси өмірдегі елеулі оқиға болды.

Орал облыстық қазақ съезінің өзіне тән сипаты болды.

Біріншіден, делегаттар саны басқа облыстық съездерден көп болды. Екіншіден, Орал облыстық қазақ съезінде қаралған мәселелер саны 23 болуы көкейтесті мәселелерді дұрыс шешуге деген ұмтылысты көрсетеді. Үшіншіден, аграрлық мәселеде батыл шешімдер қабылдады. Қазақтарды өз атақоныс жерлеріне қайтадан қоныстандыруға әрекет етті. Төртіншіден, Орал съезі облыстағы оқу-ағарту, мәдениет және шаруа-шылық-қаражат мәселелерін қарады, жалпы білім бері негізінде орта мектептерді ұйымдастыру туралы айтылады.

Хасан Нұрмұхамедов сол жылы мамыр айында Мәскеуде өткен Мұсылмандар съезінен соң осындағы қазақ делегаттарының кеңесіне қатысып, кеңес қаулысымен 1917 жылы 1 тамыз – 10 қыркүйек аралығында Ташкент қаласында жалпықазақ съезін өткізуді қолдады. 1917 жылы желтоқсанда Орынбор қаласында өткен II жалпықазақ съезінің делегаты. Съезде Алаш автономиясын дереу жариялауды және автономияға Түркістан қазақтарын қосып алуды жақтап дауыс берді. Хасан хазірет Орынборда өткен II Жалпықазақ съезінен кейін Орал облысында құрылған Ойыл уәлаятының және Алашорданың Батыс бөлімі үкіметінің жұмысына белсене қатынасты. 1917-1919 жылдары Ойылда, Қаратөбеде, Жымпитыда өткен облыстық қазақ съездеріне делегат болды. Ойыл уәлаяты Уақытша үкіметінің құрамына: Жаһанша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов, Дәулетшаһ Көсепқалиев, Салық Омарұлы, Қалдыбай Асанов, Ғабдол-Ғалым Қосдәулетұлы Қуанай хазіреттің баласы, Сабыр Сарығожин және белгілі рубасыларымен халыққа беделді Әнжан Жұбанәлин, Иса Көпжасаровпен дін иелері кірді: Қуанай хазірет Қосдәулетұлы, Хасан хазірет Нұрмұхамедов, Қажығали Мәулімберді ишан т.б.

Хасан Нұрмұхамедов діни істерді басқару жөніндегі комиссияның мүшесі, Ойыл уәлаятының Тайсойған, Бүйрек, Кермеқас, Қызылқоға, Қарабау өңіріндегі мұхтасибі болып қызмет атқарды. Бұл ұйымға ойылдық Сағидолла Ізтілеуов төрағалық еткен еді.

Қазақ жерін Алаш автономиясына біріктіру өте сауатты, жоғары саяси деңгейде, конституциялық құқықты жолмен жүргізілді. Ұлт зиялылары Алаш партиясын құрып, Алашорда үкіметін жариялады. Осындай қиын-қыстау кезеңде, саяси күрес ортасында Хасан Нұрмұхамедовта жүрді. Алайда қазақ жерін Алаш автономиясына біріктіру оңайға түспеді. Әсіресе жергілікті жерлерде орыс шаруалары мен қоныс аударушылар қатты қарсылық көрсетті, қазақ жерін айқындау және оны автономия құрамына алу, сол кездегі ең қиын түйін еді. Алаш зиялылары мемлекеттік мәселенің бірі – дін ісіне ерекше көңіл бөлді. Мысалы: 1917 жылы желтоқсанның 12-і күні дүниеге Алаш автономиясы жарияланып, оған діни жолмен азан шақырылып, пат қойылды. Бұл да дінге тағызым етудің сипаты еді. Орал қазақтарының облыстық бірінші съезінде Бүкілресейлік Мұсылмандар съезі туралы мәселені қарап, оған қатысу үшін делегаттарды сайлау, Бүкілресейлік Мұсылмандар съезінің атқару комитетіне мүшелікке Жаһанша Досмұхамедовтың сайлануы дін ісіне ерекше маңыз бергендігінің дәлелі болады. Бүкілресейлік Мұсылмандар съезі әрбір ауылда мешіт ашуды, имандарға метрикалық кітап жүргізуді, туу, өлу және неке қию істерін тіркеуді қажет деп таныды. Дін ісіне әйел жұрты да берсене қатысты. Аталмыш мұсылмандар съезіне Батыс қазақ әйел жұртынан дәрігер Досжанова Аққағаз қатысқан [12]. Ойыл уәлаяты уақытша үкіметінің құрамына дін басы Ғабдол-Ғалым Қосдәулетұлы енгізілді және ол белгілі хазірет Қуанаймен байланыста болып қолдау тауып отыр-

ды. Жаһанша Досмұхамедов басқарған үкімет өз бағдарламасында: дін мемлекеттен ажырауы тиіс, әрі азат, әрі тең болуы керек, болашақта дінге мойынұсынуды қазақтардың діни басқармасы, бөлек мүфтиі болуын көздеген. Сонымен қатар азаматтық рәсімдерді: неке қию, азан шақыру, жаназа шығаруды жүргізуді молдалардың құқығына қалдыруды дұрыс деп шешкен.

Сондықтан да Хасан хазірет Нұрмұхамедов Ойыл уәлаяты уақытша үкіметі құрылған күннен бастап, Алашорданың Батыс бөлімі кезеңінде де үкімет құрамында адал қызмет еткен. Ол XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси оқиғаларға белсене араласып, ел игілігі үшін үлес қосқан, тек дін өкілі емес, еліне адал қызмет еткен азамат. Батыс Алашорда таратылған соң Уфадағы Орталық діни басқарманың балқауымен Тайсойғандағы мешітте діни істермен айналысты. 1925 жылдан бастап өзге діни қайраткерлермен бірге Кеңес өкіметі тарапынан қатаң бақылауға алынып, діни – рухани қызметіне шектеу қойылды. Уезд орталығы Гурьевке келіп, белгіленіп тұру талап етілді. Ақыры, 1937 жылы тұтқындалып, Орал қаласындағы ел аузында «Қырық түрба» аталатын губерниялық түрмеге қамалады. «Маңғыстаулық мұхтасиб Хади Сұлтанов, белгілі Оразмағамбет молда Тұрмағамбетов, иман Әбі Өтемағамбетовпен бірлесіп жапон тыңшысына агент болды, ақ эмигрант Мұстафа Шоқаймен астыртын байланысты» деген айып тағылды. Сонымен бір мезгілде Хасан Нұрмұхамедовтың туған – туыстары және Қаражан Сербөпиев, Нұғыман Хасанов, Мырзағали Иманғазиев, Қосмұқан Маманов секілді пікірлес, таныстары қудаланады. Халық арасында Хасан Нұрмұхамедовтың білімдарлығы құрметтеп, халық оны Хасан Хазірет деп атаған. Хасан Нұрмұхамедовтың тергеу хаттамасы Гурьев қаласының округтік бөлімінде 1937 жылы 25 сәуірде толтырылған. Бұл Тергеу хаттамасы бойынша – Хасан Нұрмұхамедов 1861 жылы дүниеге келген. Оның паспортының нөмері – АЕ 122391, Тайпак аудандық КМ 6.12.1936 жылы берілген. Бұл паспортында Хасан Нұрмұхамедов бұрынғы Қызылқоға ауданында (Батыс Қазақстан облысы) молланың жанұясында дүниеге келген, ұлты – қазақ, СССР азаматы деп көрсетілген. Негізгі тұрағы Ойыл ауданы, №1 ауыл делінген. Отбасылық жағдайы – үйленген, жақындарынан туған – туысы Хұсайын Нұрмұхамедов, ол Тайпак ауданында тұрады және еш жерде жұмыс істемейді делінген. Баласы Мұхамбет Шектібаев Ойыл ауданының №1 ауылында аудандық жер бөлімінде жұмыс жасайды деп көрсетілген. Мүліктік жағдайы және әлеуметтік тегі бойынша, ата-аналары кедей адамдар. Революцияға дейін 60-70 қойы, 7-8 түйесі, 3-4 сиыры болған. Білімі – жоғары, 1901 жылы Бұқара қаласының діни мектебін бітірген және негізгі мамандығы молла делінген. Партиялық мәліметінде еш жерде партияда болмаған. Қазан төңкерісіне дейін еш жерде сотталмаған, тек 1930 жылы мемлекеттік салықты төлемегені үшін 5 жылға бас бостандығынан айырылған деп көрсетілген. Бір айта кетерлігі, мұрағаттағы Хасан Нұрмұхамедовтің негізсіз айыптаған екі томдық қылмыстық ісімен танысу барысында ол кісінің жеке бас суретінің қолды болып кеткеніне көз жеткіздік.

Хасан Нұрмұхамедовке тағылған айыптың қаулысында былай деп жазылған: «Нұрмұхамедов Хасан – Батыс Қазақстан облысының ең беделді Мұхтасиб лауазымындағы хазірет. Ол – Совет өкіметіне қарсы жүйелі түрде контрреволюциялық күштерді топтастырған және мүшеге жаңа адамдарды тартып отырған. «Панислам» ұйымына мүшелер тартқан, Жапон тыңшысы, ақ эмигрант басшысы Мұстафа Шоқай, Оразмағамбет Тұрмағамбетовпен байланысты деп көрсетілген. Батыс Алашорда үкіметінің басшыларының бірі» деген бағытта айыпталған. Кеңес заманындағы жаппай саяси қудалау діни оқыған зиялыларға өте ауыр тигені мәлім. Соның ішінде Хасан хазірет Батыс Қазақстан аумағындағы «Пан ислам» ұйымының «басшысы», «көсемі» ретінде оған 58-баптың 2, 6, 7, 11 тармақтары бойынша айып тағылған. Сөйтіп, 1937 жылдың 5 желтоқсанында НКВД атуға қаулы етеді, үкім 7 желтоқсан күні түнгі 22:00 орындалған. Атырау облысында 45 молда, 13 священник Хасан хазіреттің «ізбасарлары» деген желеумен атылып кеткен.

Қорытынды Хасан Нұрмұхамедовтың ұлы Ахметбек 94 жас келгенше әкесінің толық ақталғанын көре алмай өмірден өтті. Ахметбек әкесінің суретін іздеген болатын бірақ оны таба алмадық, себебі НКВД тергеушілері суреттерді жойып жібергенін көрдік, фото-суреттер деген қағаз қалташа барда, ішінде бір-бір фото-сурет болмай шықты.

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін тарихымыздың ақтаңдақ беттерін толықтырып, жаңартудың дәуірі келді. Онсызда жала жабылып, жазықсыз жапа шекен ұлт зиялыларының ақталып, олардың еңбектерін рухани – мәдени, ғылыми айналымға қосылуы бүгінгі күнде жаңаша пайымдауды қажет етеді. Қазіргі кезде саяси қуғын-сүргін кезінде Орал қаласында атылған адамдардың жерленген жерлері, архив құжаттары әліде іздестіруді талап етеді сондықтан бұл жұмыс жалғасуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құттымұратұлы Қ. Қуғындалған хазіреттер. Орал: 2022. - 255 б.
2. Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Батыс Қазақстан облысы бойынша департаментінің архиві (ҚРҰҚКБҚОДА). Қор. 6. Т. 2. І. П-1124. Пп.1-4.
3. Нұрманов А. Естелік сұхбат. Ойыл. 2011 ж.
4. Сүлейменова Д. Жаһанша Досмұхамедов һәм Қазақ автономиясы: монография - Алматы: «Арыс», 2018. - 304 б.
5. // Қазақстан газеті. 1912 ж. 21 ақпан, №7.
6. Тілеубергенов Ж. Азаматтардың ыжтиһады. // Айқап. 1912 ж. 7 сәуір.
7. Нұрмұхамедов Х. // Қазақ газеті. Несие серіктестігін ашу туралы хат. 1913 ж. 16 мамыр, № 14.
8. // Қазақ газеті. 1914. 25 мамыр, №16.
9. Сүлейменова Д. Батыс Алаш арыстары. Орал: 2017.- 110 б.
10. Алаш Орда: сборник документов / составитель Н. Мартыненко. – Алматы: «Айқап», 1992. - 192 с.
11. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. - 228 б.
12. Сүлейменова Д. Алаш қозғалысы және Жаһанша Досмұхамедов. – Орал: Ағартушы, 2010. – 236 б.

МРНТИ 03.20.01

УДК 94 (574)

Сүлейменова Даметкен Досмухановна

к. и. н., ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник
Государственного института истории, руководитель отдела
«История социально-экономического развития Казахстана»,
г. Астана, e-mail: Suleymenova53@mail.ru

РЕПРЕССИРОВАННЫЙ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ ХАСАН НУРМУХАМЕДОВ

Аннотация. Государственная комиссия по полному реабилитации жертв политических репрессий проводила свою работу в регионах страны на протяжении трех лет, тщательно изучая материалы, содержащиеся в секретных архивах, и внося в исторический оборот многие факты о репрессиях советского времени. Были восстановлены имена людей, чьи судьбы были забыты, их надежды вновь зажглись, а жизнь наполнилась новым смыслом и уверенностью. В результате работы комиссии был составлен единый список репрессированных духовных деятелей региона. Изучив документы, хранящиеся в Государственном архиве Западно-Казахстанской области, включая дела по «изъятию права на участие в выборах», материалы периодических изданий 1920-1940 годов, были найдены и собраны воспоминания потомков жертв репрессий, и на основе этих исследований был издан сборник под названием «За веру – страдание», включающий 1001 духовного деятеля. Это результат работы региональной комиссии.

В Западно-Казахстанском регионе собраны биографии и судьбы репрессированных духовных деятелей-хазретов и ишанов. Эти хазреты активно участвовали в общественно-политической жизни начала XX века, принимали участие в мусульманских съездах России и в Общеказахских съездах, поддерживали идеи Алаш и честно служили своему народу.

Ключевые слова: Государственный архив Западно-Казахстанской области (ГАЗКО), Западно-Казахстанский регион (1916-1952), репрессированные духовные деятели, Ойыл, Жымпиты, газета «Қазақстан», газета «Қазақ».

IRSTI 03.20.01

UDC 94 (574)

D. D. Suleimenova

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Leading Researcher at the State Institute of History, Head of the Department
«History of Socio-economic Development of Kazakhstan»,
Astana, e-mail: Suleymenova53@mail.ru*

HASAN NURMUKHAMEDOV REPRESSED IN WESTERN KAZAKHSTAN

Abstract. *The State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression carried out its work in the regions of the country for three years, carefully studying the materials contained in secret archives and introducing many facts about Soviet-era repression into historical circulation. The names of people whose fates had been forgotten were restored, their hopes were rekindled, and their lives were filled with new meaning and confidence. As a result of the commission's work, a single list of repressed religious figures in the region was compiled. After studying the documents stored in the State Archive of the West Kazakhstan region, including the cases of «withdrawal of the right to participate in elections», materials from periodicals from 1920-1940, the memoirs of the descendants of victims of repression were found and collected, and based on these studies, a collection entitled «For Faith - Suffering» was published, including 1001 religious figures.. This is the result of the work of the regional commission.*

Biographies and fates of repressed clerical figures, the Khazret and Ishan, are collected in the West Kazakhstan region. These Hazrets actively participated in the socio-political life of the early 20th century, participated in Muslim congresses in Russia and in All-Kazakh congresses, supported the ideas of Alash and served their people honestly.

Keywords: *The state archive of the Zapadno-Kazakhstan region (GAZKO), the Zapadno-Kazakhstan region (1916-1952), repressed spiritual activities, Oyl, Zhimpitis, newspaper «Kazakhstan», newspaper «Kazakh».*

References

1. Kuttymuratuly K. Kugyndalghan haziretter. – Oral: 2022. – 255 b.
2. Kazakstan Respublikasy Ulttyk kauipsizdik komitetinin Batys Kazakstan oblysy bojynsha departamentiniń arhivi (KRUKKBKODA). Kor. 6. T. 2. I. P-1124. Pp.1-4.
3. Nurmanov A. Estelik suhbat. Ojyl. 2011 zh.
4. Sulejmenova D. Zhahansha Dosmuhamedov hám Kazak avtonomiyasy: monografiya - Almaty: «Arys», 2018. – 304 b.
5. // Kazakstan gazet. 1912 zh. 21 akpan, №7.
6. Tileubergenov Zh. Azamattardyn yzhtihady. // Ajkap. 1912 zh. 7 sauir.
7. Nurmuhamedov H. // Kazak gazet. Nesie seriktestigin ashı turaly hat. 1913 zh. 16 mamyr, № 14.
8. // Kazak gazet. 1914. 25 mamyr, №16.
9. Sulejmenova D. Batys Alash arystary. Oral: 2017.- 110 b.
10. Alash Orda: sbornik dokumentov / sostavitel' N. Martynenko. – Almaty: «Ajkap», 1992. – 192 s.
11. Nurpejisoov K. Alash ham Alashorda. Almaty: Atatek, 1995. – 228 b.
12. Sulejmenova D. Alash kozgalysy zhane Zhahansha Dosmuhamedov. – Oral: Agartushy, 2010. – 236 b.

Ардақ Мұқашқызы

Астана қаласының мемлекеттік архиві директорының орынбасары,
Астана қ., Қазақстан, e-mail: kaupzhanova.a@mail.ru

ПУБЛИЦИСТ, ДЕРЕКТАНУШЫ, ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ОРГАНДАРЫНЫҢ АРДАГЕРІ,
ҚАЗАҚСТАН ЖУРНАЛИСТЕР ОДАҒЫНЫҢ МҮШЕСІ АМАНТАЙ КӘКЕН ҒАЗИЗҰЛЫ
(01.02.1941-07.12.2023)

«А. Кәкен еңбектерінде құжаттар мен деректерді тірнектеп
жинады, астарына үңілді, эфемистік тілмен, эзоп тілімен
жазылғандарын сөйлетуге тырысты».

Тарих ғылымдарының докторы,
академик Ханкелді ӘБЖАНОВ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан тарихы мен мәдениетін зерттеушілерге танымал ғалым-журналист «Сәкен шындығын діттегенде немесе НКВД құжаттары шерткен сыр», «Познание себя» (М.Омаровпен бірігіп жазған), «Түркістан легионы», «Қазақтың Сәкені», «Непокоренный сын степи», «Сәкен Сейфуллин», «Шырғалаң немесе тағы да неміс автономиясы туралы» және тағы басқа еңбектердің авторы», «Сәкен Сейфуллин» жинағын құрастырған оқырман құрметіне бөленген қаламгер Амантай Кәкеннің өмірі мен қызметі, еңбектері мен жеке қоры жайлы.

Қаламгердің еңбектерінде елге беймәлім тарих беттерін ашуға, қазақтың қасиет пен қасіретке толы тағдырын көрсетуге, тұғырлы тұлғаларды танытуға құқық қорғау саласындағы қызметінің көмегімен архивтерге кіріп, құпия деректерге қол жеткізіп, анықтаған еңбектерін көзі тірісінде өз қолымен тапсырған жеке қоры құжаттары арқылы оқырмандарға ұсынылып отыр.

Түйін сөздер: публицист, деректанушы, қауіпсіздік, Кремль шырғалаңы, эссе-хикаят.

Жеке тектік архив қорын қалыптастыру – жеке тұлғаның немесе отбасының өмірі мен қызметіне қатысты құжаттардан құралған архивтік қор. Оны қалыптастыру архив саласының негізгі қызметінің бірі екені белгілі. Жеке адамның қалыптасу барысындағы жинақталған құжаттарына ғылыми сараптама жүргізу қор иесінің өмір тарихынан, қызметінен, қор тарихынан, қор құжаттарының мазмұны және құрамымен танысудан бастау алады. Жеке қор иелері дүниежүзіне, республикаға танымал әр түрлі саладағы тұлғалар, еңбегі сіңген қайраткер болуы мүмкін.

Осы мақалада еліміздің мемлекеттік қауіпсіздік органдарында қызмет еткен, кәсібилігі мен жеке адами қасиеттері жетілген, адалдық пен отансүйгіштікті қанына сіңірген, жедел-қызметтік жұмыстың барлық сатыларынан өткен қайраткер жайында болмақ. Бұнда шежіресі шыр-маулы шерлі жылдардың ақиқатын айта білген қарымды қаламгер, журналист Амантай Кәкен Ғазизұлының жеке қоры құжаттары, яғни, ұлттық тарихи-мәдени мұрасы туралы баяндалады.

Амантай Кәкен 1941 жылдың 1 ақпанында Ақмола облысының Ақсу руднигінде көп балалы отбасында дүниеге келген. Әкесі Ғазиз болса Совет-Герман майданына қатысып, ауыр жараланған соғыс ардагері, көп жыл кен орынында істеген мінезге бай адам деседі. Есею жылдары қызыл мен ақтың қырғыны, кәм-песке, ашаршылық сияқты нәубеттің өтінде өткендіктен болар, шүкір-шілігі мол, тоқтыққа төбесі көтеріліп толып кетпей, жоқтыққа еңсесі жонылып жұқа-рып кетпей, ел қатарлы өмір сүрген. Анасы Алма үй шаруасына ұл-қыздарына өнегелі тәрбие беріп, үлгілі, тәртіпті, еңбекқор болып өсуіне көп көңіл бөлген жан.

Бауыр жазып, бас көтерген балалық шақ, бал күндері қан майданның қасіретті жылдарына тап келген А.Кәкен еңбек жолын 1958-1963 жылдары Ақсу руднигінде (қазіргі «Қазалтын») электр монтерінен бастаған. Өндірістегі жұмысын жергілікті баспасөз құралдарына хат-хабар жазумен ұштастырып отырған. Ол журналистикаға қайнаған еңбектің ортасынан келіп, маңдай терінің арқасында 1963-1965 жылдар аралығында бастауыш комсомол ұйымының хатшысы болып қызмет атқарады.

1966-1973 жылдары Ақмола облыстық «Коммунизм нұры» (қазіргі «Арқа ажары») газетінің меншікті тілшісі болған. Осы кездері жоғары оқу орнының журналистика факультетін қосымша оқып бітірген соң, аталған газетте бөлім меңгерушісі болып қызмет істеген.

Осы тұста еліміздің солтүстік бес облысы – Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Ақмола, Солтүстік Қазақстанды біріктіріп «Тың өлкесі» деген жаңа құрылым пайда болады да, бес облыстағы қазақ газеттері жабылып, олардың орнына «Тың өлкесі» деген газет шыға бастаған. Осы газеттің тұрақты авторы ретінде біраз мақалалары жарық көрген.

1975 жылы Целиноград облыстық партия комитеті оны мемлекеттік қауіпсіздік қызметкерлерін даярлайтын Мәскеудегі Ф. Дзержинский атындағы жоғары қауіпсіздік мектебіне оқуға жіберіп, екі жыл дайындықтан өтіп, екінші еңбек жолын Жезқазғанда бастайды. Шымкент, Ақмола облыстарында қауіпсіздік органдарында қызмет атқарады. Бұл қызмет сынынан да абыроймен өтіп, Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің төрағасы бұйрығымен «полковник» шені беріледі.

2021 жылы 82 жасқа қараған Кәкен Ғазизұлы ақсақалдың қолында қазақ, орыс, неміс тілінде «Шырғалаң немесе тағы да неміс автономиясы туралы» атты кітабы бар, қасында жолдасы Зәйкен апай екеуі Астана қаласының архивіне туындысын тарту етуге келгенде, архив қызметкерлерінен алғаш жеке қорын ашу керектігін естіп қуанған болатын. Сол кезеңде архив мамандарымен бірлесе отырып, болашақ ұрпаққа мұрасын сый ретінде қалдыру үшін жеке қорын ашуға кірісіп, өз қолымен тапсырған болатын. («Қаншама жыл өзім архив құжаттарын ақтарып жүріп, мұнда келіп Ардақтан жеке архив қорын өткізу жайлы естідім», – дегені әлі күнге құлағымнан кетпейді).

Кәкен Ғазизұлының архивке тапсырған еңбектеріне қарап қалам тартқан тақырып ауқымы өте кең екенін аңғаруға болады. Қаламгер еңбектерін ұлттық мүдде тұрғысынан тарих және

тұлға атты екі бағытта қарастырған. Яғни, басты орынға қазақ тағдырын қояды. Сонымен қатар, қор иесінің еңбектерін парақтай отырып, біраз жайға қанықтым. Елге беймәлім тарих беттерін ашуға, қазақтың қасиет пен қасіретке толы тағдырын көрсетуге, тұғырлы тұлғаларды танытуға құқық қорғау саласындағы қызметінің көмегімен архивтерге кіріп, құжаттарды мұхият зерделегенін білдік.

Жеке қор құжаттарынан біраз мағлұмат алғанан кейін қор иесінің зерттеген тақырыптарына байланысты төмендегідей бөлімдерге бөліп жүйелеуді жөн көрдік.

I-бөлімге қор құрушы Кәкен Ғазизұлының өмірбаяндық құжаттары (өмірбаяны, қызметтік куәліктері және т.б.) енгізілді.

II-бөлімге А.Ғазизұлы қай салада еңбек етсе де абыроймен, тиянақтылықпен, өзіне қатаң талап қоя отырып қызмет істеген. Сондықтан, мемлекеттің наградаларымен, төс белгілерімен марапатталған (алғыс хаттар, құрмет грамоталар, марапат төс белгі куәліктері) құжаттары жинақталды.

III-бөлімге шығармашылық құжаттары: 1963-2020 жылдары аралығындағы баспа беттеріне дайындаған қолжазбалары, мақалалар, шығармалар мен машинқалық нұсқадағы мұралары топтастырылды.

Кәкен Ғазизұлының еңбектерінде жан түршіктіретін фактілерді келтіреді: «Қазақ ерте замандардан кең далада емін-еркін өмір сүрді дейтініміз бар. Сосын, Ресей империясы қол астына кірген кезең мен социалистік дәуірді салыстырамыз. Осы екі заманда да өміріміз оңай болмағаны белгілі. Бірақ қазақтың біреуге құл болғанын ешқашан естімедік», – деп жазады.

Қаламгер түрлі архивті ақтарып жазған зерттеулерінде: «XVIII ғасырда, дәлірек айтқанда 1737 жылы орыс патшасы Анна Иоановна Қазақстанның солтүстік өңірінде құл саудасын заңдастырғаны жайлы деректі алға тартады. Бұл заң бір ғасырға жуық күшінде тұрды. Тек 1822 жылы «Сібір қазақтарын басқару ережесі» шыққан соң ғана жойылды. Бірақ жойылғанға дейін қазақ даласына біраз зардап әкелді. Казак жасақтары мен орыс отрядтары қазақ ауылдарын шауып, адамдарды тұтқынға алып кетіп отырған. Амантай Кәкен «Зұлмат жылдардың запыраны» атты зерттеу еңбегінде қазақтардың қаншаға бағаланғанына дейін келтіреді. «Құл саудасына түскен қазақтардың құны базар нарқына байланысты өзгеріп тұрған. Мәселен, 1737 жылы 40 жастағы әйел 12 сомға, 30 жастағы жігіт (келіншегімен қоса) 1 ат, 1 құлын және 16 сомға бағаланған» – деп жазады онда автор.

Публицист А.Кәкен тарихтың осындай күңгірт беттерін ғана емес, қазақтың ерлікке толы жолдарын да қаламына арқау еткен. Жақында әлеуметтік желіде 1812 жылы Наполеон әскерінің алдында шарасыздық танытқан орыс патшасы I Александр қазақтардан көмек сұрағаны жай-

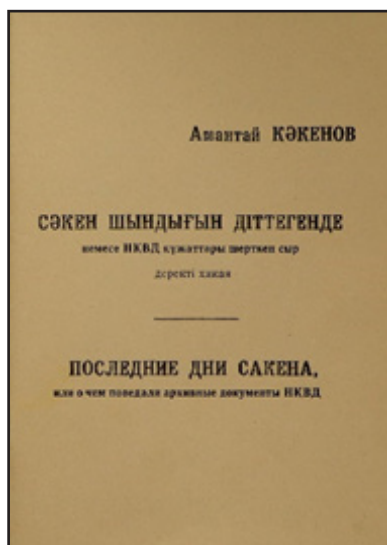
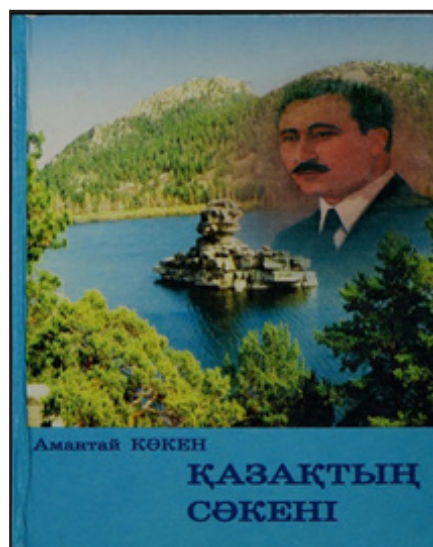
лы дерек жұрттың қызығушылығын тудырды. Ал Амантай Кәкен бұл туралы осыдан бірнеше жыл бұрын «Астана ақшамы» газетіне «Ата даңқын аспандатқан» атты материал жазды. Сол мақаласында француздармен шайқаста ерлік көрсеткен Нарынбай Жанжігітұлы, Әмен Байбатыров аталарымыз жайлы жазған мақалары бар.

Сонымен қатар, Амантай Кәкеннің Арқаның ән алыбы «Үкілі Ыбырайдың соңғы күндері» туралы мақаласында халық композиторының жан дүниесін нақ суреттейді.

Алаш қозғалысына, қайраткерлеріне қатысты архив деректерін негізге алып жазған құжаттарды кездестіруге болады.

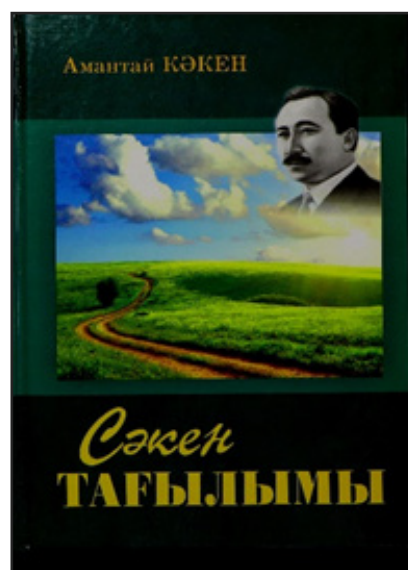
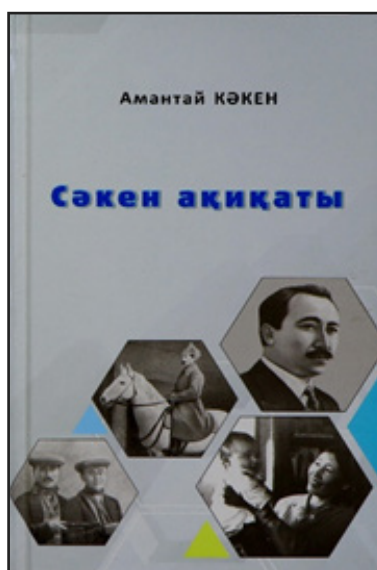
IV-бөлімде: А.Кәкен қаламына арқау еткен тұлғаларға келсек, ең алдымен оны сәкентанушы ретінде білеміз. Өйткені, белгілі әдебиеттанушы ғалым Тұрсынбек Көкішұлынан тәлім алып, мемлекет және қоғам қайраткері, көрнекті ақын, жазушы, драматург Сәкен Сейфуллин туралы монографиялық еңбектерді жазды.

Еңбекқор қаламгер өзінің табанды, ізденімпаздығы мен ұлт руханиятына үлес қосқан тұлға ретінде өткен ғасырдағы халқымыздың басынан кешкен қилы тағдыры мен қиын күндері жайлы қазақ және орыс тілдерінде қаншама деректерді жарыққа шығарды. Мемлекет қайраткері Сәкен Сейфуллиннің өмір-тарихы мен саяси-қоғамдық іс-әрекеті жайлы архивтік құжаттарға сүйеніп жазған «Сәкен шындығын діттегенде» (1996 ж.) зерттеуі, «Познание себя. К вопросу о несостоявшейся немецкой автономии» (1998 ж.), «Түркістан легионы» (2000 ж.), жалынды ақын жайында эссе-хикаят түрінде көркем баяндалған «Қазақтың Сәкені» (2004 ж.), «Шырғалаң немесе тағы да неміс автономиясы туралы» (2011 ж.), «Кремлевский коллоброд...» (2013 ж.) атты күнды еңбектері жарық көрді.

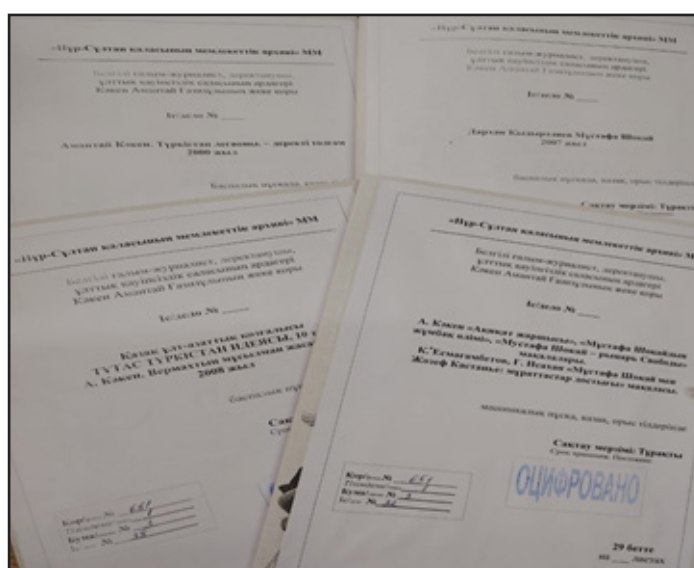

Кітаптың алғысөзінде белгілі ғалым, филология ғылымдарының кандидаты Ербол Тілешов: «Сәкен жолы» кітабында қайраткер тұлғаға қатысты тарихи шындықтың сан қатпары ашылған... Сәкен жөніндегі әрбір мағлұмат қиғаш кетпей, тұшымды ойларын түйіндей түсіп, оның кесек тұлғасын әр қырынан аша түскен. Тарихта кеткен «ақтаңдақтардың» сұрықсыз сықпытын әшкерелеп, бетпердесін ашып, еш бүкпесіз жайып салған» – деп жазған.

V-бөлімде: А.Кәкеннің «Түркістан легионы» кітабы М.Шоқайдың бастамасымен құрылған әскери құрама жөнінде деректі материалдар негізінде жазылған. Сұрапыл соғыс туралы осыдан 20 жыл бұрын жарық көрген аталған кітапта жұрт арасында фашистер құрамында «Кеңес Одағына қарсы соғысқан бұл әскери жасақты Мұстафа Шоқай құрды» деген пікір әлі де айтылады. Ал Амантай Кәкен олай емес екенін дәлелдеп, нақты факттер келтіреді. «Мұстафа

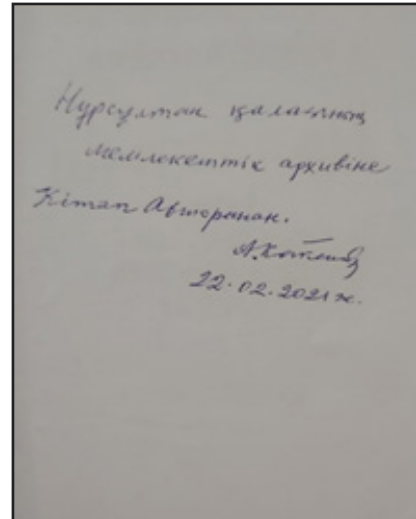
Шоқай 1941 жылы желтоқсан айында қайтыс болды. Ал Түркістан легионы 1942 жылдың басында құрылды. Ендеше өлген адам қалайша легион құрады?» дегенді баса айтады.

VI-бөлімде жинақталған Тың игеру тақырыбындағы еңбектерінде жалпы, XX ғасырдың басында қазақ аз қасірет шекпеді. Ашаршылық, қуғын-сүргін, тың игеру... Қазақтың кең байтақ жеріне сұғын қадап, өзге ұлттардың автономия құру талпыныстары да болды. Публицист соның бәрін өткір қаламы арқылы әшкереледі. Бұл баспасөз басылымдарында жарық көрген «Қызыл қасап», «Қасіреті көп науқан» атты мақалаларынан көрінеді. Алғашқысында 1937-1938 жылдардағы ұлт қаймақтарын қынадай қырған кезеңді сөз етсе, екіншісінде тың игерудің зардабын айтады. Осынау науқанға Қазақстанның сол кездегі басшысы Жұмабай Шаяхметовтің қарсы болғанын біреу білер, біреу білмес. Бұл КСРО Орталық комитетіне жолдаған хатынан анық көрінеді. Онда «Тың және тыңайған жерлерді жырту мал жайылымын жоюға ұшыратады, жергілікті қазақ халқының мүддесін бұзуға әкеп соқтырады» деп баяндайды. Ал Никита Хрущевпен жеке әңгімеде: «Тыңды игеру – үлкен науқан. Сіздер, қазіргі Қазақстан басшылары

осындай үлкен істі басқара аласыздар ма?» деген сауалына Жұмабай Шаяхметов: «Қазақтар онсыз да аз. Енді украин, белорус, орыстармен араластырып, олардың санын одан сайын кемітпексіз бе?» деп қарсы сұрақ қояды. Алайда қарсылығынан түк шықпайтынын біліп, қызметінен босатуды сұрайды. Хрущев бұл өтінішін қабылдап, алдымен Шымкентке жібереді, кейін көп өтпей зейнетке шығарып құтылады.

VII-бөлімде: 1979 жылғы Ақмоладағы ереуілге байланысты шығармалары мен мақалалары, жинақтар, деректі толғамы, библиографиялық есептері енгізілді.

2011 жылы жарық көрген «Шырғалаң немесе тағы да неміс автономиясы туралы: деректі толғам» 1979 жылы маусым айында Ақмола өлкесінде неміс автономиясын құру жоспары болғаны тарихтан белгілі. Сол кезде Целиноград деп аталған қазіргі Астана қаласында қазақ жерінде неміс автономиясын құру жөніндегі Кремль шешіміне қарсы бірнеше күнге созылған демонстрация өтті. Қылышынан қан тамған коммунистік жүйе басқарған сол заманда аяқ астынан мұндай бүліктің шығуы – республика халқын дүр сілкіндірген саяси-әлеуметтік төтенше оқиға еді.

Белгілі ғалым-журналист, лектор, ұлттық қауыпсыздық саласындағы ардагері Жұмабай Шаяхметов
№ 651 және армия қоры
1941-2020 жылдар аралығын қамтитын тұрақты экспонаттың № 1 істер тізімдемесі

№	Істер тақырыбы	Қамтылған жылдар аралығы	Парақ беттерінің саны	Ескертпе
1	1. Жұмабай Шаяхметовтің мемлекеттік қызметі	1941-2019	21	
2	2. А. Жұмабай және құжаттары (қолжазбалар, нұсқаулар, білетер, ақпарат, деректер, құжаттар, мақалалар) (5)	1956-1999	22	м. қолжазбалар
3	3. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
4	4. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
5	5. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
6	6. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
7	7. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
8	8. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
9	9. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
10	10. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
11	11. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
12	12. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
13	13. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
14	14. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
15	15. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
16	16. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
17	17. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
18	18. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
19	19. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
20	20. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
21	21. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
22	22. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
23	23. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
24	24. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
25	25. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
26	26. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
27	27. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
28	28. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
29	29. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
30	30. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
31	31. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
32	32. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
33	33. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
34	34. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
35	35. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
36	36. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
37	37. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
38	38. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
39	39. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
40	40. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
41	41. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
42	42. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
43	43. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
44	44. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
45	45. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
46	46. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
47	47. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
48	48. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
49	49. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
50	50. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
51	51. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
52	52. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
53	53. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
54	54. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
55	55. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
56	56. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
57	57. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
58	58. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
59	59. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
60	60. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
61	61. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
62	62. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
63	63. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
64	64. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
65	65. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
66	66. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
67	67. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
68	68. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
69	69. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
70	70. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
71	71. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
72	72. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
73	73. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
74	74. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
75	75. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
76	76. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
77	77. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
78	78. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
79	79. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
80	80. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
81	81. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
82	82. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
83	83. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
84	84. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
85	85. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
86	86. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
87	87. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
88	88. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
89	89. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
90	90. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
91	91. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
92	92. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
93	93. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
94	94. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
95	95. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
96	96. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
97	97. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
98	98. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
99	99. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	
100	100. А. Жұмабайдың қызметінің арнайы тізімі	1960-2000	14	

Автор мұндай текетірестің қалай біртіндеп дамығынын бүге-шігесіне дейін зерттеп, оның себеп-салдарына үңіледі. Билік тұтқасындағы ресми органдардың оқиғаны қалай қабылдап, қандай шешім шығарғанын сараптап, кеңінен баяндаған. Тарих шындығын суреттеген бұл еңбектердің оқырмандар мен зерттеушілерге берері өте мол болмақ.

VIII-бөлімде Кәкен Ғазизұлының жеке және отбасымен, қызмет барысында кездескен, істес болған жандармен түскен топтық фотосуреттері енгізілді.

IX -бөлімде қор құрушының белгілі жазушылар, қоғам қайраткерлерімен жазысқан хаттары іріктелді.

Жеке қор құжаттары құрамы мен мағынасына қарай жоғарыдай сипаттамалар жүргізіліп, 1941-2020 жылдар аралығын қамтитын №1 тұрақты сақталатын істер тізімдемесі құрылып, бекітілген болатын.

Қазіргі таңда Кәкен Ғазизұлының жеке қоры құжаттарын Мемлекеттік архиві қабылдап алды. Қаламгердің мол мұрасы ғылыми айналымға түсіп, Қазақстан тарихы мен мәдениетін зерттеушілерге, журналистика, филология, студенттерінің дипломдық, магистрілік жұмыстарына пайдалануда.

Қор иесінің мемлекеттік сақтауға өткізген құжаттарына заң шеңберінде ешбір шектеусіз өкілетті жауапты тұлға ретінде немересі, философия ғылымдарының докторы, әлеуметтанушы Батталова Жұлдыз Серікқызы екенін айта кету керек.

МРНТИ 03.20

Ардақ Мұқашқызы

*Заместитель директора Государственного архива города Астаны,
г. Астана, Казахстан, e-mail: kaupzhanova.a@mail.ru*

ПУБЛИЦИСТ, ИСТОЧНИКОВЕД, ВЕТЕРАН ОРГАНОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ, ЧЛЕН
СОЮЗА ЖУРНАЛИСТОВ КАЗАХСТАНА АМАНТАЙ КӘКЕН ҒАЗИЗҰЛЫ
(01.02.1941-07.12.2023)

Аннотация. Статъя повествуются об известном исследователе истории и культуры Казахстана ученого-журналиста, писателя Амантая Кәкен Ғазизұлы автора «Сәкен шындығын діттегенде немесе НКВД құжаттары шерткен сыр», «Познание себя» (соавторстве с М. Омаровым), «Түркістан легионы», «Қазақтың Сәкені», «Непокоренный сын степи», «Сакен Сейфуллин», «Шырғалаң немесе тағы да неміс автономиясы туралы» и многих других трудов представленных читателям, вошедшего в сборник «Сакен Сейфуллин».

В трудах писателя открываются неизвестные страницы истории страны, раскрываются судьбы казахстанских личностей при помощи исследовательской деятельности в системе правоохранительной органов, имеющего доступ к конфиденциальным данным, а также в статье предоставляются читателям сведения взятые из документального материала личного фонда, которые при жизни собственноручно были переданы в архивный фонд.

Ключевые слова: публицист, источниковед, безопасность, Кремлевский колоброд, эссе-рассказ.

IRSTI 03.20

Ardak Mukashkyzy

*Deputy director of the State Archive of Astana city,
Astana, Kazakhstan, e-mail: kaypzhanova.a@mail.ru*

PUBLICIST, SOURCE EXPERT, VETERAN OF NATIONAL SECURITY AGENCIES, MEMBER OF THE
UNION OF JOURNALISTS OF KAZAKHSTAN AMANTAI KAKEN GHAZIZULY

(01.02.1941-07.12.2023)

Annotation. *The article tells about the famous researcher of the history and culture of Kazakhstan, scientist, journalist, writer Amantai Kaken Ghazizuly, author of «Saken shyndygyn dittegend nemesis of the NKVD kuzhattary shertken syr», «Self-knowledge» (co-authored with M. Omarov), «Turkistan legions», «Kazaktyn Sakeni», «The Unconquered son of the steppe», «Saken Seifullin», «Shyrgalan nemese tagy da nemis autonomiyasi Turaly» and many other works presented to readers, included in the collection «Saken Seifullin».*

The writer's works reveal unknown pages of the country's history, reveal the fate of Kazakhstani personalities through research activities in the law enforcement system, which has access to confidential data, and the article provides readers with information taken from the documentary material of the personal fund, which were personally transferred to the archival fund during his lifetime.

Keywords. *publicist, source expert, security, the Kremlin kolobrod, short story essay.*

Ғазиза Тұрмағанбетқызы Исахан

Астана қаласы мемлекеттік архивінің
Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы
қызметінің басшысы
Астана қ., isakhang@bk.ru

АРХИВ ӘЛЕМІ: ЗЕРТТЕУШІ-АРХИВИСТ ЗИЯДА ИЖАНОВТЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ШОЛУ

Аңдатпа. Мақалада педагог, КСРО және Қазақ ССР халық ағарту ісінің үздігі, еңбек ардагері, Қазақстан Республикасы Журналистер Одағының мүшесі Зияда Ижановтың зейнетке шыққан соң бүгінгі ұрпақтың тарихтан тағылым алуын парыз санап архив қорларын ақтаруы, Маңғыстау тарихының әртүрлі кезеңдерінен материалдар, деректер жинастыруы, тарих беттерінің бұрын ашылмай келген ащы шындығын жариялап, 1920-1930 жылдардағы содыр саясаттың құрбаны болған біртуар азаматтардың аяулы есімдерін тірілтуі, ғасырлық тарихы бар қазақ басылымдарында жарияланған асыл қазыналарымызды халық игілігіне айналдыруы, іс жүргізу және архив ісі саласында қазақ терминологиясын жасауға қосқан үлесі жайлы сөз болады.

Ұстаздық ұлағатымен, қаламгерлік қабілетімен, ғылыми ізденістерімен, тың тұжырымдарымен, жан дүниесінің тазалығымен, жаратылысымен, кісілік мейірімімен, ақыл-парасатымен ел есінде қалған З. Ижановтың артында қалған мол мұрасы тарихшылар мен саясаттанушылар зерттеулерінде, сондай-ақ, өскелең ұрпақты өз елінің тарихын, өз жерінің тарихи тұлғаларын сүю және құрметтеу рухында тәрбиелеу ісінде ғылыми-әдістемелік құрал ретінде пайдаланылуда.

Түйін сөздер: Халық ағарту ісінің үздігі, еңбек ардагері, Қазақстан Республикасы Журналистер Одағы, ұстаз, архив әлемі, зерттеуші-архивист.

Архив бұл бір ғажап әлем, тұнып тұрған тарих, ел мен халықтың қилы тағдырының бәрі осында. Тек табандылық пен төзім, көре білер көз, таңдап-талғай білер талғам қажет...

Зияда ИЖАНОВ

Өмірінің соңғы жылдарын архивте өткізген З. Ижанов Қызылорда облысы Жалағаш ауданының тумасы, 1950 жылы Қызылорда мемлекеттік педагогикалық институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетін тәмамдаған. Еңбек жолы Атырау облысы Новобогат ауданындағы Амангелді атындағы орта мектептен басталады. Осы жерде әріптесі Зібира Хасаевамен шаңырақ көтеріп, отбасылы болады, 1953 жылы келіншегімен туған еліне оралып, оқытушылық қызметін жалғастырады, 1956 жылдан бастап 1992 жылы зейнетке шыққанға дейін Жалағаш аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі, халық ағарту бөлімінде мектеп инспекторы, партия комитетінің саяси ағарту кабинетінің меңгерушісі, насихат және үгіт бөлімінің меңгерушісі қызметтерін атқарады [1].

1986 жылғы қайта құрумен келген өзгерістер, қуғын-сүргін құрбандарының ақталуы, 1990 жылғы 25 қазандағы Қазақ Советтік Социалистік Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы Декларацияның қабылдануы архив ісі саласына да көптеген өзгерістер әкелгені белгілі.

Тәуелсіздікпен қатар жер-жерде архившілер қоғамы құрылып, Ұлттық архив қоры туралы Заң қабылдау, Халықаралық архившілер қоғамына мүше болу қажеттілігі күн санап арта берді.

1991 ж. 1 тамыздан 1992 ж. 15 мамырына дейін Зияда аға сол алғашқы құрылған Жалағаш аудандық Архившілер қоғамының төрағасы болды, 1990 жылы аудандық «Жаңадария» қазетінде жарияланған «Архив – халықтың асыл қазынасы» мақаласында өңірдің бай тарихына, аудан көлеміндегі аты мәшһүр ділмарлар, елдің елдігін сақтау жолында еңбек еткен ақын-жыраулар, Жалағаш өңірінің өсуі мен өркендеуіне үлес қосқан азаматтар туралы ой толғай келіп, «ауданның, елді мекеннің, совхоздардың, ауылдық, поселкелік советтердің, өндіріс, құрылыс, байланыс, мәдени мекемелер және мектептердің тарихы, халқы, шаруашылығы, экономикасы, еңбегімен елге танылған азаматтардың өнегелі істерін бейнелейтін өмір шежіресі, тарихи ескерткіштер туралы мәліметтер жоқтың қасы. Бұл жинауға, іздестіруге материалдардың жоқтығынан емес, ұқыпсыздықтан туған жағдай. Біздің әдетімізге, салтымызға еңбеген қасиет», - дей келе, архивті халық пен мемлекеттің ескерткіші, оның асыл мұрасы дәрежесіне көтеруге, архив ісін бірдің ісі емес, көптің ісі деп түсініп, архивке өткізуге жатады-ау деген материалдарды жинақтап, зерттеп аудандық мемлекеттік архивке тапсыруға шақырады [2, 192-192 бб.].

3. Ижанов 1992 ж. зейнетке шыққан соң отбасымен Маңғыстау облысының Ақтау қаласына көшіп барып, 1992 ж. қыркүйек айынан 1995 жылғы 26 маусым аралығында Маңғыстау облыстық мемлекеттік архивінде жетекші ғылыми қызметкер болды, Архив әлеміне тереңдеп енуі де осы кезеңнен бастау алады. 1995-2004 жылдар аралығында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында, Қазақстан Республикасы Президенті архивінде еңбек етті.

2004 жылдың қазан айынан өмірінің соңына дейін «Ана тілі» газетінде тілші, «Өлке» баспасында жауапты редактор болып жұмыс жасады.

3. Ижанов Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерін ашуға зор үлес қосты.

Оның XX ғасырдың басындағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1928 жылғы кәмпеске, 1921-1922, 1932-1933 жылдардағы ашаршылық, 1937-1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргінге ұшыраған ұлт зиялылары, 1941-1945 жылдардағы соғыс туралы қилы тақырыптарды қамтыған мақалалары республикалық «Егемен Қазақстан», «Заң», «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі», «Қазақстан мұғалімі» газеттері мен «Ақиқат» журналында және «Атырау», «Маңғыстау» облыстық, аудандық баспасөз беттерінде жиі жарияланып тұрды. XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы саясаттың ызғарынан көктей солған талай боздақтарды қайта тірілтті.

3. Ижанов архив қоймаларында сақталған қат-қат істерді ақтарып, қоғам және мемлекет қайраткері, қазақ баспасөзінің шын жанашыры, қаламгері, ұйымдастырушысы, ұлтжанды, ерен пікірлі азамат, тума талант, «от ауызды, орақ тілді» Абдолла Асылбеков туралы «Абдолланы атуға неге асықты?», қазақтың алғашқы ағартушыларының бірі, өмірін азаппен өткізген, С. Сейфуллиннің досы Таутан Арыстанбеков туралы «Тағдыр талқысында», ел жүгін көтеретін жеті азаматтың адамгершілігіне, азаматтық болмысына дақ түсіріп, нақақтан күйдірген, жала жауып азаптағаны туралы тарихи шындықты ашатын «Қызыл құйғын немесе 1166 күнге созылған тергеу», атаман Дутовтың көзін жою жөніндегі операцияға қатысқан Әубәкір Жүнісов туралы «Алдымен атып жіберді, артынан барып айыптау құжаты жиналды», Маңғыстау өңірінде елінің елдігін сақтау үшін күрескен халық батырларының бірі – Досан Тәжіұлы туралы «Досан көтерілісі: ашылмаған ақтаңдақтар», «Досан және олардың достары» және Жәңгір хан, Ыбырай Алтынсарин, Абай, Ақыт Үлімжіұлы, Ж. Мыңбаев, Т. Әлниязов, М. Әуезов, М. Ғабдуллин, С. Сейфуллин т.б. тарихи тұлғалар туралы 400-ден аса зерттеу мақалаларын жазды, жәй жазбады, зерттеп жазды, әрбір оқиғаны ой елегінен өткізіп, екшелеп жазды, себебіне үңілді.

Мысалы, «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған «Тағы да хандар және сұлтандар туралы» мақаласында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив қорындағы «Сұлтандар мен қожалардың ата-тегі», «Бөкей хандығындағы сұлтандардың тізімі» деген істермен жете танысып, деректердің 1830-1860 жылдар арасында үлкен қиындықпен жиналғандығына көз жет-

кізеді. Орынбор шекара комиссиясының 30 жыл бойы хандар мен сұлтандардың, қожалардың ата-тегін, ұрпақтарының мәліметін қыр ізінен қалмай жинауының сыры не деген сауалға жауап іздейді. Ресей отарлаушылары қазақтарды басқару жөнінде талай рет заң, ереже шығарғанын, сұлтандар мен қожаларды ел басқару жұмысына кеңінен тартып, солардың қолымен от көсеуді ойлаған патша үкіметінің саясатын нақты деректер арқылы ашып көрсетеді. Сұлтандар мен қожалардың тізімін тездетіп беру жөніндегі әмірдің орындалуы жергілікті жерде сөзбұйдаға салынған, себебі зерделі елбасшылары мен ойы жүйрік отбасы иелері Шекара комиссиясының қулығының түпкі мақсатын түсінген, сөйтіп мәлімет беруді ұзарта берген. Енді патша үкіметі хан, сұлтан, қожалардың әр отбасын күміс есебімен алынатын 1 сом 50 тиын салықтан және сұлтандардың шекарадан өтуі үшін берілетін билетке 2 сом салықтан босатты. Оған қосымша «қамқорлық» жасап, олардың балаларын орыс оқу орындарына қабылдауға «кедергі жасамайтын» болды. Бұл айла, тәсіл де мардымды нәтиже бермейді. Бұдан соң Шекара комиссиясы қорқыту, үркіту саясатына қамшы басады. Тіпті болмаған соң, басшылардың өзі елге шығып, үйме-үй жүріп тізім алуға кіріседі. 3. Ижанов бұл тізімді жариялай отырып, бұған дейін баспасөзде жарияланған хандар мен сұлтандардың, қожалардың ұрпақтары туралы жаңсақ пікірлерге тойтарыс береді, әрі шежірені толықтырады, бір ізге түсуіне әсерін тигізеді деп тұжырымдайды [3].

3. Ижановтың «Ащы шындықтар: Адай уезіндегі «Қосшы» одағы осылай құрылды» тақырыбында жазылған қолжазба еңбегі туралы тарих ғылымдарының докторы Т. Омарбеков 1920-шы жылдардың дүрбелең, шиеленісті оқиғаларына арналған еңбекте осы кезге дейін коммунистік идеология шырмауында айтылмай келген тарихи шындықтың кейбір беттері қайта қаралып, жаңа қырынан көрсетілген. Пайдаланылған архив деректері де аса құнды. Оларды орнымен және тиімді пайдаланған зерттеуші мәселенің барысында жаңа қорытындылар және тың тұжырымдар жасаған. Қолжазба деректері тарихпен және саясаттанумен айналысушылар үшін аса құнды және қажетті құрал және еңбек болып табылады, – деп өз пікірін білдірді (13.04.1995) [4].

Сұрапыл соғыс жылдары тұтқынға түсіп, елге оралғанда «Отанын сатқан, шпион» болып 25 жылға сотталған ақмолалық Өмірбай Исақовтың естелігін жариялады, «9 мамыр – Жеңіс мейрамы ма, әлде қасіретті күн бе?» -деп ой толғап, 9 мамыр – Екінші дүниежүзілік соғыс құрбандарын еске алу күні болу керек – деп тұжырымдады. Енді бірде, 1916 жылғы көтерілісті көзімен көргендердің естеліктері мен қазақтың басына түскен ауыртпалық, қасірет пен қайғы туралы архив деректерін ақтарып, он ойланып, тоғыз толғанып, «1916 жылғы көтеріліс қазаққа керек пе еді?», «27 қазақ қалай қырылып еді және олар қайда жерленген?» деген сұрақтар қояды, тағы бірде архив қорларында сақтаулы тұтас ұлттардың сталиндік саясатына шалынып, атамекендерінен күшпен жер аударылған халықтардың бұрын-соңды естіп-көрмеген орын толмас өкініш-қайғысымен бөліседі.

«Ержан, Қосым Мырзабаевтар кім?», «35-тің тағдырын кім біледі?», «Қаулылар не дейді?», «Әліпби туралы мұрағат құжаттары не дейді?, Мирзоян домбыра сыйлаған Нағима кім?, «Маңғышлақ» журналын кім біледі?» сияқты оқырманға ой салатын мақалалары жауапсыз қалмайтын, кейде редакция арқылы, кейде хатпен, кейде тікелей Зияда ағаны іздеп келіп сұрақтардың жауабы табылып жататын [5].

3. Ижанов 1996 жылы ұлттық қоғамдық-саяси «Ақиқат» журналының лауреаты атанады, белгілі журналист М. Күлімбетов «... халық мүддесі десе ішкен асын жерге қоятын белсенді авторларымыздың бірі – Зияда Ижанов қашанда жақсыға жаны құмар, «жарғақ құлағы жастыққа тимей, үнемі ізденіс үстінде жүретін, баладай ақкөңіл, аңқылдаған елгезек ағамыз Зекең халқымыздың тарихы мен тағдырына байланысты тың тақырыптарды тап басып, архивтің қатпар қойнауларында жатқан жәдігерлерді, асыл қазыналарды халықтың игілігіне айналдыруға үлкен үлес қосып келеді.

Ол журналдың (Ақиқат) 1921 жылғы алғашқы санынан бастап 1941 жылға дейінгі барлық

номерлерін көз майын тауыса сүзіп шығып, басылым беттерінде жарық көрген материалдар, сол кезеңде қызмет атқарған адамдар жөнінде мол мағлұматтар жинап, шын жанашырлық танытты.

Ол ғылым жолына түсіп, тақ-дәреже, шенге ие болу үшін емес, халқының кешегі тағдырын, ұлтының ұлы мақсаттары жолында жанын пидә еткен, содырлы саясаттың сойқанынан жазықсыз жапа шеккен біртуар тұлғаларымыздың аяулы есімдерін қалың жұртышылыққа жария етіп тарихтан тағылым алуды парыз санайды. Сол тағылым халқының ертеңі үшін сындарлы сабақ болса екен деп, бар күш-жігерін, қажыр-қайратын, қалам-қарымын бағыштап жүр. Мұндай ізгі мақсат Зекеңдей зиялы жандардың ғана табиғатына тән, азаматтығына лайық қадір-қасиет болса керек» – деп өз лебізін білдірді [6].

3. Ижанов Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты шығарған «Әуезов және мұрағат», Республикасы Ғылым академиясының Тарих және этнология институты әзірлеген «Қаһарлы 1916 жыл», «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда» газеттерінің 85 жылдық шежірелері, «Махамбет» энциклопедиясы, «Қызылқоға ауданының энциклопедиясын» құрастырушылардың бірі. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатында мұрағатшы-аудармашы қызмет атқарған уақытында «Қазақстан халық комиссарлары» деген көлемді еңбекті орыс тілінен қазақ тіліне аударды. Қазақтың тұңғыш стенографисі Данабике Байқадамованың естеліктерінен құрастырып, «Мен білетін Әуезов» кітабын шығаруға үлес қосты.

Қазақ баспасөзінің бастауында тұрған «Egemen Qazaqstan» газетінің жарыққа шыққанына 100 толуына арнайы шығарылған «Жүз жылдық жылнама» 5 томдық жинақ жарық көрді, бұл жинақ бір газеттің ғана емес, бір елдің 100 жылдық тарихынан, шежіресінен хабар беретіні айқын. Жинақты құрастырушылардың бірі Жанболат Аупбаев газетте әр жылдары жарияланған мақалаларды жинақтау 90-жылдардың аяғында қолға алынғанын, газеттің 1919 жылдан бастап 40 жылдарға дейінгі төте жазу, латын қарпімен шыққан тігінділерін дайындауға Намазалы Омашев атсалысқанын айта отырып, бізге көп көмектескен ақсақал Зияда Ижанов болды. Осы кісі 1919-1949 жылдар арасындағы үлкен дүниелерді жинақтауға көмектесті – дейді [7].

Зияда ағамыздың елімізде архивтану саласының дамуына, әсіресе архив терминдерінің қазақ тілінде қалыптасуына қосқан үлесі бір төбе.

1997-1998 жж. Қазақстан Республикасының «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» заңының жобасы, түсіндірме жазбалар, заңнан туындайтын нормативтік құжаттар, архив ісінде күнделікті жұмыс барысында пайдаланатын қағидалар мен ережелердің аудармаларының бірсыпырасының алғашқы нұсқалары Зияда ағайдың сүзгісінен өтті [8].

2000 жылы алғаш рет көптомдық сөздіктер топтамасы жарық көрді, оның 29 томы «Іс жүргізу және мұрағат ісіне» арналды. Айтуға оңай. 1999 жылы архив ісіне қатысты бүкіл терминдер жинақталды, 1920-30 жылдардағы терминжасау жұмысына көз жүгіртілді, Зияда ағай архивті қопарып қарап шықты. Қазболат Шайханович Қожамұратов, Зияда ағай, және осы жолдардың авторы бірге отырып әр терминді жеке-жеке талқылап, бұған дейін шыққан сөздіктерді зерделеп, аудармаларын қайта қарап, іс қағаздарын жүргізуде, архив ісінде жиі қолданылатын сөздердің қазақша баламасын ұсындық. Мысалы, опись, реестр, перечень, табель, список – бәрі тізім, қазір қазақ тілінде әрқайсысының өз атауы бар, телнұсқа, төлнұсқа, әміртыйым, әріпсан сөздері де тілдік қорымызға енді.

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында 2014 жылы «Іс жүргізу және мұрағат ісі» қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік толықтырылып қайта шықты.

Зияда аға 70-ке толғанда мына өлең жолдарын арнаған едік:

Қыранның көзі қияда, аға,

Қарашыққа дүние сия ма, аға?

Жетпестей болған жетпіске зулап,

Шықтыңыз міне, Зияда аға!

Қыранның ісі – қарғаға арман,
Тер төгіп ылғи талмаған тарлан,
Зиялы туған Зияда аға,
Жаралған жансыз тап-таза Ардан!

Өнеге-өмір түздіңіз бізге,
Үңіліп жүрміз ізіңізге де,
Зиялы туған Зияда аға,
Тойлайық бірге жүзіңізді де!

Педагог, КСРО және Қазақ ССР халық ағарту ісінің үздігі, еңбек ардагері, Қазақстан Республикасы Журналистер Одағының мүшесі Зияда Ижановтың және педагог, Қазақ ССР халық ағарту ісінің үздігі, Ы. Алтынсарин атындағы медальдің иегері, мұғалім-әдіскер, еңбек ардагері Збира Хасаеваның әулеттік қоры Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақтаулы.

Ал Маңғыстау өңірінің тарихына қатысты республикалық архивтерден, ескі басылымдардан жинақтаған деректері мен 1920-1930 жылдарда араб әрпімен жазылған Адай округі ауылдық кеңес құжаттары, хаттамалары, бұқара халықтың арыз-шағымдарының қазақ тіліндегі нұсқасы Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағатындағы Зияда Ижановтың жеке тектік қорында сақталған [9].

«Ғалымның хаты өлмейді, Жақсының аты өлмейді», - деген, Архив әлемінің тереңіне бойлаған Зияда ағаның еңбектері жинастырылып ұрпақтарының қолдауымен том-том кітаптарға айналды: «Ащы сабақтар» (2015), «Асыл қазына» (2015), «Жаралы жылдар» (2015), «Мангышлак» (2015), «Тобанияз» (2016), «Асыл мұра» (2016), «Аласапыран» (2017), «Аламесек», «Тәркілеу қасіреті», «Тургайская область» (2019).

Сонау 1971 жылдан алғашқы ұстаздық жолына пәрмен берген З. Ижанов жайлы шәкірті, Қазақстан Республикасы білім беру ісінің құрметті қызметкері, Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі Темірбек Есжанов: «Ұстаздардың ұстазы, менің өмірлік жолымда түзу бағыт беріп, қамқорлық танытқан, еңбекқор, ізденімпаз, білімі де, өмірлік тәжірибесі де мол, ауыр да абыройлы саланы – аудандық оқу бөлімін табан аудармастан 1970-1988 жылдары 18 бойы басқарған, тәртіп пен талапты ұштастырған басшы» - деп баға береді [10].

Жалағаш кенті әкімінің шешімімен 2016 жылғы 13 қыркүйекте Жаңақоныс көшесіне Зияда Ижановтың есімі берілді [11].

Еліне, жеріне деген құрметі ерекше Зияда аға белгісіз мұрағат құжаттарын, беймәлім жарияланымдарды ғылыми айналымға енгізіп, «архив бар жерде ақиқат бар» деп тарихи әділдікті ту етті. Жаратқанның сыйы мен сынын бірдей көтеріп, өмірлік ұстанымынан ауытқымай мағыналы өмір сүрген, табиғатынан терең, ұстаздардың ұстазы, үлкен парасат иесі З. Ижановтың жан-жақты, көп қырлы мол мұрасы әлі талай зерттеулерге азық болары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві (бұдан әрі – МОМА). Қ.475. Т.1 (жалғасы). І.1.1.
2. Ижанов З. Асыл қазына. – Алматы: Экономика, 2015, – 192-197 бб.
3. Ижанов З. Асыл қазына. – Алматы: Экономика, 2015, – 206-216 бб.
4. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (бұдан әрі – ҚР ОМА). Қ.2269. Т.1. І.165. П.1.
5. ҚР ОМА. Қ.2269. Т.1. І.142. Пп.1-6; Қ.2269. Т.1. І.159. Пп.1-3.
6. ҚР ОМА. Қ.2269. Т.1. І.170. П.1.

7. ҚР ОМА. Қ.2269. Т.1. І.104-115.
8. AIQYN, Республикалық қоғамдық-саяси газет 02 қараша 2019 ж. URL: <https://pdf.aiqyn.kz/>
9. MOMA. Қ.475.
10. Жалағаш жаршысы, Аудандық қоғамдық-саяси газет, 11 қазан 2022 ж. URL: <https://new.zhalagash-zharshysy.kz/pdf/>
11. Жалағаш ауданының көшелері мен құрметті азаматтары. Құраст: С. Иманғалиев. – Алматы: Aydin Print, 2019. 16; 81 бб.

МРНТИ 03.20

Исахан Газица Турмаганбеткызы
Государственный архив г. Астана, Казахстан
E-mail: isakhang@bk.ru

МИР АРХИВА: ОБЗОР ТВОРЧЕСТВА АРХИВИСТА-ИССЛЕДОВАТЕЛЯ ЗИАДЫ ИЖАНОВА

Аннотация. *Статья о деятельности ветерана труда, члена Союза Журналистов Республики Казахстан Зияды Ижанова. Выйдя на пенсию, З. Ижанов продолжил изучение архивных фондов, сбор материалов и данных по истории Казахстана, в том числе и Мангистау. Его публикации ранее неизвестных исторических фактов открыли новые имена исторических личностей, ставших жертвами репрессий 1920-1930-х годов. Находки в казахских изданиях с вековой историей ценнейших свидетельств сегодня по достоинству оценены научным сообществом. Его работы по казахской терминологии по делопроизводству и архивному делу стали особым вкладом в развитии архивного дела Казахстана.*

Многим З. Ижанов запомнился как вдохновляющий учитель, талантливый журналист, любознательный исследователь, стремившийся обогатить отечественную историю новыми историческими фактами и свидетельствами. Сегодня его труды используются в научных исследованиях историков и политологов, а также в образовании и патриотическом воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: *Отличник народного просвещения, ветеран труда, Союз журналистов Республики Казахстан, учитель, архивный мир, исследователь-архивист.*

IRSTI 03.20

Issakhan Gaziza
State Archives of Astana, Kazakhstan
E-mail: isakhang@bk.ru

WORLD OF ARCHIVE: AN OVERVIEW OF THE WORK OF ARCHIVIST-RESEARCHER ZIADA IZHANOV

Abstract. *An article about the activities of Ziyada Izhanov, a labor veteran and member of the Union of Journalists of the Republic of Kazakhstan. After retiring, Z. Izhanov continued to study archival collections, collect materials and data on the history of Kazakhstan, including Mangystau. His publications of previously unknown historical facts revealed new names of historical figures who became victims of the repressions of the 1920s and 1930s. The finds in Kazakh publications with a century-old history of the most valuable evidence are appreciated by the scientific community today. His works on Kazakh terminology in record keeping and archival affairs have become a special contribution to the development of archival affairs in Kazakhstan.*

To many Z. Izhanov was remembered as an inspiring teacher, talented journalist, and inquisitive researcher who sought to enrich Russian history with new historical facts and evidence. Today, his works are used in the scientific research of historians and political scientists, as well as in the education and patriotic upbringing of the younger generation.

Keywords: *Excellent student of public education, labor veteran, Union of Journalists of the Republic of Kazakhstan, teacher, archival world, researcher and archivist.*

References

1. Mangystau oblystyq memlekettik arhivi (budan ari – MOMA). Q.475. T.1 (zhalgasy). I.1.1.
2. Izhanov Z. Asyl qazyna. – Almaty: Ekonomika, 2015, – 192-197 bb.
3. Izhanov Z. Asyl qazyna. – Almaty: Ekonomika, 2015, – 206-216 bb.
4. Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettik arhivi (budan ari – QR OMA). Q.2269. T.1. I.165. P.1.
5. QR OMA. Q.2269. T.1. I.142. Pp.1-6; Q.2269. T.1. I.159. Pp.1-3.
6. QR OMA. Q.2269. T.1. I.170. P.1.
7. QR OMA. Q.2269. T.1. I.104-115.
8. AIQYN, Respublikalyq qogamdyq-sayasi gazet 02 karasha 2019 zh. URL: <https://pdf.aikyn.kz/>
9. MOMA. Q.475.
10. Zhalagash Zharshysy, Audandyq qogamdyq-sayasi gazet, 11 qazan 2022 zh. URL: <https://new.zhalagash-zharshysy.kz/pdf/>
11. Zhalagash audanynyn kosheleri men qurmetti azamattary. Qurast: S. Imangaliev. – Almaty: Aydin Print, 2019. 16; 81 bb.

Кулия Балташовна Жуматаева

Архивист Отдела научного использования и публикации
архивных документов Государственного архива города Алматы

ИСТОРИЯ АЛМАТИНСКОГО МЕХОВОГО КОМБИНАТА

Алма-Атинский меховой комбинат являлся одним из крупнейших предприятий легкой промышленности Казахской ССР. Он был создан в 1929 году, на базе мелкого кожевенного производства, национализированного в 1919 году и назывался «Алма-Атинский кожевенно-сыромятный завод». В 1934 году был переименован в Алма-Атинский государственный шорно-сыромятный завод им. Дзержинского с подчинением Народному комиссариату местной промышленности Казахской ССР. В 1942 году, в его состав вошла эвакуированная Кременчугская шорная фабрика. В тяжелое военное время завод был ответственен за выпуск изделий для фронтовых нужд и стал выпускать для фронта военно-обозное снаряжение. С 1944 года завод стал подчиняться Министерству легкой промышленности Казахской ССР.

После войны была проведена реконструкция существующих старых и строительство новых производственных помещений. Установка высокопроизводительного оборудования позволила сдать в эксплуатацию первую очередь комбината. С 1957 года завод стал называться Алма-Атинский меховой комбинат Управления легкой промышленности Совета народного хозяйства Алма-Атинского экономического административного района. В 1962 году вступил в строй еще один корпус завода, в котором разместились отделочный, овчинный, скорняжный и пошивочный цех. На комбинате стали выпускать одежду, головные уборы, а также воротники для швейного производства из мехового сырья: овчины, каракуля, ондатры, норки, кролика и других материалов.

Существенных изменений в производственной структуре комбината не произошло. Выполнение технико-экономических показателей плана на комбинате осуществлялось тремя его основными производственными подразделениями:

- сырейно-красильным производством, занимающимся обработкой мехового сырья на меховой полуфабрикат;
- скорняжно-пошивочным производством, перерабатывающим меховой полуфабрикат на меховую одежду;
- шорным производством, выпускающим седла казахско-кавалерийского образца, узды и т. д.

С 1965 года Алма-Атинский меховой комбинат стал подчиняться Министерству легкой промышленности Казахской ССР. С 1966 года комбинат вновь переходит в подчинение Главного управления кожевенной, обувной и меховой промышленности Казахской ССР. Постановле-

нием Центрального Комитета Компартии Казахстана и Совета Министров Казахской ССР от 09 декабря 1972 года № 630 и приказа по комбинату № 503 от 22 декабря 1972 года, комбинату было присвоено новое звание и стал называться Алма-Атинский меховой комбинат им. 50-летия СССР Главного управления кожевенной, обувной и меховой промышленности Казахской ССР.

В 1971 и в 1973 годах, изделиям, выпущенным Алма-Атинским меховым комбинатом, был присвоен Государственный «Знак качества». Это: женское пальто из хребтов ондатры, женское пальто из шкурок ондатры, женское пальто из каракуля, три женских шляп из шкурок норки, мужские шапки из ондатры и из шкурок каракуля.

Меховой комбинат дважды занесен в «Золотую книгу почета Казахской ССР» в 1975 и 1980 годах. В 1976 году, 2 вида изделий отмечены Почетными дипломами на 4-м Международном конкурсе в Болгарии. За годы своей деятельности коллектив предприятия неоднократно был награжден разного рода дипломами, медалями, призами и наградами. Комбинат ежегодно участвовал во всесоюзных и международных выставках и ярмарках.

Архивный фонд № 250 «Алматинский меховой комбинат», состоит из 877 единиц хранения за 1931-1978 годы. В документах отражено становление Алма-Атинского кожевенно-сыромятного завода и комбината, информации, приказы, постановления, планы работы, документы технических описании модели и художественные оформления, особенности раскроя модели и ассортимент выпускаемой продукции комбината.

Модель 61-72

ГАГА, Ф. 250. Оп. 1. Д.808. Л. 2.

Модель 37-72

ГАГА, Ф. 250. Оп. 1. Д.808. Л. 17.

Модель 085. 75-34
женское пальто из каракуля 1976 г.
ГАГА, Ф. 250. Оп. 1. Д.912. Л. 2.

Модель 456.75-34
куртка для девочки младшего школьного
возраста, 1976 г. ГАГА,
Ф. 250. Оп. 1. Д.910. Л. 16.

Список использованной литературы и источников:

1. Государственный архив города Алматы (далее – ГАГА) Ф. 250. Оп. 1. Д.1. Л.24.
2. ГАГА, Ф. 250. Оп. 5.
3. ГАГА, Ф.250. Оп.1. Д. 59. Л. 10.
4. ГАГА, Ф.250. Оп. 1. Д. 62. Л. 45.
5. ГАГА, Ф.250. Оп. 1. Д. 63.

References

1. State Archives of Almaty (hereinafter referred to as GAGA) F. 250. Op. 1. D. 1. L. 24.
2. GAGA, F. 250. Op. 5.
3. GAGA, F. 250. Op. 1. D. 59. L. 10.
4. GAGA, F. 250. Op. 1. D. 62. L. 45.
5. GAGA, F. 250. Op. 1. D. 63.

МРНТИ 03.81

Маликова Сауле Зейнуллаевна

к.и.н., директор Северо-Казахстанского
государственного архива,
г. Петропавловск, Казахстан
E-mail: malikova_saule@mail.ru

АРХИВЫ НА СЛУЖБЕ ЧЕЛОВЕКУ И ОБЩЕСТВУ

Аннотация. Архивы представляют собой неотъемлемую часть историко-культурного наследия, обеспечивая сохранность документальной информации, подтверждающей события, явления и процессы, происходившие в обществе. Они играют важную роль в поддержании преемственности поколений, способствуя научным исследованиям, образовательной деятельности и юридической практике. В данной статье рассматриваются ключевые аспекты функционирования Государственного архива Северо-Казахстанской области, в том числе цифровизация архивных фондов, научно-исследовательская работа, международное сотрудничество и просветительские инициативы.

Ключевые слова: архивное дело, цифровизация, историческая память, Северо-Казахстанский государственный архив, научно-исследовательская деятельность, международное сотрудничество.

ҚҰЖАТТЫҚ ЖАРИЯЛАНЫМДАР ОБЪЕКТІСІН ТАҢДАУ ТУРАЛЫ

Архив составляет неотъемлемую часть жизни человека и общества, являясь хранилищами информации, культурного наследия и исторической памяти.

Архивы не только сохраняют документы, но и служат связующим звеном между поколениями, объединяя людей через общую память и опыт. Они помогают обществу развиваться, извлекая уроки из прошлого, и обеспечивают преемственность знаний для будущих поколений.

Для человека архивы – это возможность прикоснуться к своим корням, восстановить семейную историю, подтвердить юридические права или найти ответы на вопросы, связанные с личной идентичностью.

Государственный архив Северо-Казахстанской области – один из ведущих региональных архивов республики, где активно ведется работа по сохранению архивных документов, предоставлению платных услуг, а также научно-исследовательской и научно-издательской деятельности.

Современные технологии усиливают роль архивов, делая их доступными для всех через цифровизацию. Это открывает новые возможности для образования, науки и культуры.

С целью автоматизации процессов в ведомственных и государственных архивах в 2021 году была внедрена информационная система «Единый архив электронных документов», не имеющая аналогов в странах Центральной Азии и СНГ.

В нашей области к системе подключены 34 государственных учреждений, включая аппарат акима области. Также осуществлена интеграция с 16 информационными системами.

На 01.01. 2025 г. архивом и его 14 филиалами оцифровано 3 593 234 листа по 140 тыс. дел (8%). В информационную систему «ЕАЭД» внесено 5 402 фонда, 198 208 документов.

В 2024 году Северо-Казахстанский государственный архив исполнил почти 26 тыс. запросов от граждан, помогая восстановить сведения о трудовом стаже, заработной плате, обучении и других важных моментах жизни.

Архив организует обучающие семинары и выпускает информационные материалы, делая архивные услуги доступными каждому.

Для повышения доступности получения государственной услуги организовано 32 прямых эфиров средствами Facebook и Instagram, проводятся индивидуальные консультации о порядке подачи заявок на получение услуг [1].

В целях снижения административных барьеров действует интерактивный уголок самообслуживания «Connection point», где созданы условия для самостоятельного получения электронных услуг.

Проведены слушания на общественных советах об итогах работы и оказания государственной услуги «Выдача архивных справок, копий архивных документов или архивных выписок» филиалом по личному составу г. Петропавловска, Акжарским, Аккайынским, Жамбылским, района М. Жумабаева, Тайыншинским и Уалихановским районными филиалами» [2].

Научно-исследовательская деятельность

Выставки, научные исследования, международные конференции – всё это помогает сохранить историко-культурное наследие народа. В рамках Дней Республики Саха (Якутия) в Казахстане в «Казмедиа» состоялась организованная Государственным архивом Северо-Казахстанской области выставка «Легендарный Максим», посвященная жизни и деятельности первого главы Северо-Казахстанской области Максима Кировича Аммосова [3].

Экспозицию посетили глава Республики Саха Айсен Николаев и депутаты Парламента.

В Шымкенте на Дне архивов Республики Узбекистан была представлена экспозиция «Қызылжардың шерлі тарихы», раскрывающая драматические страницы истории региона, перед участниками международной конференции выступила директор СКГА с темой «Архив құжаттары негізіндегі Солтүстік өлке тарихының тағылымды беттері» [4].

Областному Архиву впервые среди архивов страны удалось посетить и поработать в Нацархиве Узбекистана и выявить уникальные документы о жизни и деятельности Магжана. Обнаружен документ составленный Магжаном Жумабаевым Список казахской научной комиссии:

Список

лиц, назначенных в экспедицию, снаряженную Киргизской Научной Комиссией при государственном Ученом совете в разные области, Туркеспублики для собирания этнографического, исторического, лингвистического и др. материалов:

1. Жумабаев М. Б. – член Киргизской уч комиссии.
2. Оспанов С.О.– научный сотрудник Киргизской научной комиссии.
3. Досмухамедов Д.Д., – юрист.
4. Ауезов М.А. – член коллегии редакции журнала «Шолпан».
5. Даниаров Б.Д. – студент 3-го курса (последнего) Киринпроса.
6. Баймаканов С.Б. – студент 3-го курса (последнего) Киринпроса.

Председатель Киргизской научной комиссии (подпись) М. Жумабаев [5].

Нац. архив РУ Ф.34 Оп.1 Д.1191 л.92.

Подлинник.Машинопись.

Выявлены сведения о нашем земляке Байгаскине Есим. Есим Байгаскин – деятель из Северного Казахстана, оставившего заметный след в истории государства, высшего образования

республики, ректоре Алматинского зооветеринарного института. Материалы о нем из фондов Центрального государственного архива Республики Казахстан, спецархива КНБ РК, Центрального государственного архива Республики Узбекистан изучены с новых концептуальных позиций. Так, нам удалось выявить, что Байгаскин Есим, как заместитель председателя Туркомстариса (Туркестанский Комитет по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы), принял участие на заседании правительства Туркестанской автономии в октябре 1924 года [6].

Ранее СКГА по документам хранящихся в своих фондах определил имя отца Есима – Байгаска Лабапов и место рождения – аул Байгаска, ныне район Шал акына» [7].

Таким образом, нам удалось открыть новые страницы из жизни достойных представителей национальной интеллигенции, восполнить ранее известные факты в плане исторической персонологии.

Традиционным стал День открытых дверей в рамках проекта «Архив и будущее поколение». Среди участников мероприятия сотрудники госорганов, члены Ассамблеи народа Казахстана, студенты и школьники. Гостям представлены документальные выставки «Архив – тарихтың қымбат қазынасы» и «Қызылжар өңірінің Алаш қайраткерлері», а также организованы экскурсии по Северо-Казахстанскому государственному архиву [8].

Особого внимания заслуживает V заседание Казахстанско-Российской комиссии по сотрудничеству в области архивов, состоявшееся в Петропавловске. В рамках мероприятия была представлена совместная публикация – сборник документов «Голод в Казахстане и России. 1927–1934 гг.», основанный на уникальных архивных материалах [9].

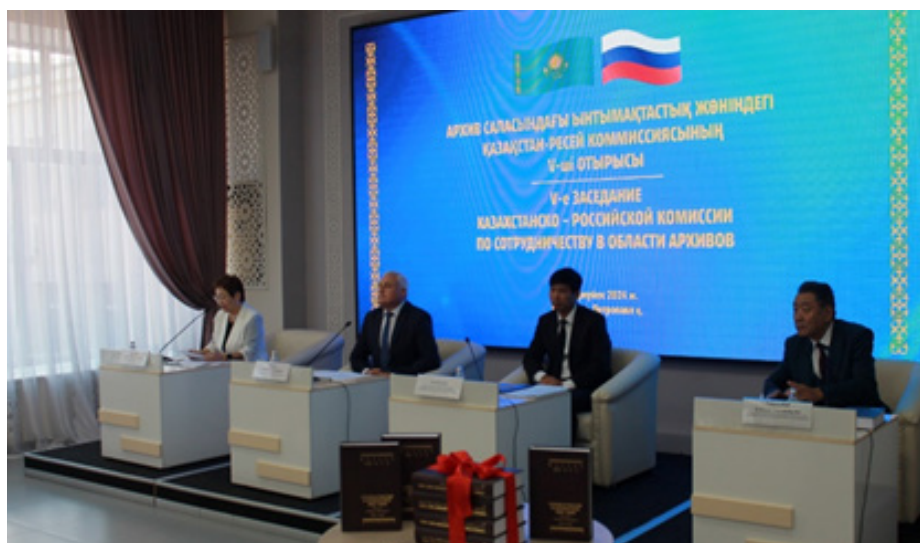
Российская делегация ознакомилась с опытом работы Государственного архива Северо-Казахстанской области в сфере оказания государственных услуг, функционирования информационной системы ЕЭАД и публикаторской деятельности, а также посетила Кызылжарский районный филиал архива.

На II Конгрессе архивистов с международным участием, прошедшем под темой «Институты наследия на пути к устойчивому развитию общества», директор архива, к.и.н. С.З. Маликова выступила с докладом «Адаптивный кейс-менеджмент как основа мотивации: опыт работы Северо-Казахстанского государственного архива» [10].

Архив активно сотрудничает с телеканалами, особо хотелось отметить проект программы «Тарих және тағлым Дана Ғизатовамен», «Наша история с Алией Икамбаевой» [11].

Архив активно принял участие в подготовке документального фильма «Аққұсақ – неизвестный съезд Алаш» журналиста Майи Бекбаевой. В июле 1918 года в волости Аккусак, в ауле Алти хажы (ныне Жамбылский район Северо-Казахстанской области), состоялось многотысячное народное собрание – құрылтай жителей Северного Казахстана. В работе собрания приняли участие десятки ответственных деятелей, прибывших из Оренбурга, а также руководители земств: Жумағали Тлеулин, Салмакбай Кусемисов, Еркосай Мукушев, Айдархан Турлыбаев и

другие. Тысячи представителей народа, добровольно приехавших из аулов и сел Петропавловского, Кокшетауского, Акмолинского, Омского и других округов, выразили свою поддержку гражданским инициативам, направленным на возрождение национальной государственности и достижение свободы и суверенитета Казахстана цивилизованным путем [12].

Архив, ученые и общественность подготовили проект – Мемориальный комплекс посвященный увековечению политической воли народа к свободе и суверенитету, а также массовой поддержке жителями Северного Казахстана прогрессивных демократических идей.

Историческое место проведения многотысячного народного собрания включено в 2023 году в Перечень сакральных объектов общенационального значения.

Северо-Казахстанский государственный архив продолжает свою миссию по комплектованию, учету, обеспечению сохранности и использованию документов Национального архивного фонда Республики Казахстан.

Список источников и литературы:

1. <https://www.facebook.com/share/v/1BdPymZGca/https://www.instagram.com/p/DA7deWctbq7/?igsh=M Tkxdmp5eXJjbmZ4>
2. https://www.instagram.com/reel/DD_f3EWtBMX/?igsh=ZjU0NXFqNDZmMTNz
3. СКГА. Ф.22. Оп.1. Д.892, 893, 894.
<https://www.facebook.com/share/p/1EuYaHJB99/>
<https://www.instagram.com/p/C579OhlNnc1/?igsh=cmx6c3ZhNnB1aWVn>
4. <https://www.instagram.com/p/C758TwRNMsx/?igsh=azBzeDFpZmg2aDVk>
<https://www.facebook.com/share/p/162jRsTgGY/>
5. Нац. архив РУ Ф.34 Оп.1 Д.1191 л.92
6. Нац. архив РУ Ф.25 Оп.1 Д.1180 л. 4
7. СКГА. Ф.70. Оп.3. Д.59.
8. <https://www.instagram.com/p/DAI2MNXIZHC/?igsh=MWh5Y2ZtZXlld3lpbQ> <https://www.facebook.com/share/p/18Ztz1xGJy/>
9. Юрасов А.В. Голод в Казахстане и России. 1927–1934: сборник документов в 2 томах. – Москва: Кучково поле Музеон, 2024, – 920 с.
10. Журнал «Құжат айналымы мәселелері. Вопросы документооборота» 2024, - №10. – С. 49-54.
11. <https://mtrk.kz/ru/2024/11/11/programma-nasha-istoriya-s-aliey-ikamba-64/>
12. https://disk.yandex.com/d/fxj_HOirPemDpw/AQQUSAQ_ALTIBAY_HQ_new%20music.mp4

XҒТАР 03.81

Мәлікова Сәуле Зейнуллақызы

т.ғ.к., Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік архивінің директоры,
Петропавл қ, Қазақстан. E-mail: malikova_saule@mail.ru

АДАМҒА ЖӘНЕ ҚОҒАМҒА ҚЫЗМЕТ ЕТЕТІН АРХИВТЕР

Аңдатпа. Архивтер қоғамда болып жатқан оқиғаларды, құбылыстар мен процестерді растайтын құжаттық ақпараттың сақталуын қамтамасыз ете отырып, тарихи-мәдени мұраның ажырамас бөлігі болып табылады. Олар ғылыми зерттеулерге, білім беру қызметіне және заң практикасына ықпал ете отырып, ұрпақтар сабақтастығын сақтауда маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада Солтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архивінің жұмыс істеуінің негізгі аспектілері, оның ішінде архив қорларын цифрландыру, ғылыми-зерттеу жұмысы, халықаралық ынтымақтастық және ағартушылық бастамалар қарастырылады.

Түйін сөздер: архив ісі, цифрландыру, тарихи жады, Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві, ғылыми-зерттеу қызметі, халықаралық ынтымақтастық.

IRSTI 03.81

S.Z. Malikova

c.h.s., director of the North Kazakhstan regional archive,
Petropavlovsk, Kazakhstan. E-mail: malikova_saule@mail.ru

ARCHIVES AT THE SERVICE OF MAN AND SOCIETY

Annotation. Archives are an integral part of the historical and cultural heritage, ensuring the preservation of documentary information confirming events, phenomena and processes that took place in society. They play an important role in maintaining the continuity of generations by contributing to scientific research, educational activities and legal practice. This article examines key aspects of the functioning of the State Archive of the North Kazakhstan region, including the digitalization of archival funds, research, international cooperation and educational initiatives.

Keywords. archival work, digitalization, historical memory, North Kazakhstan State Archive, research activities, international cooperation.

References

1. <https://www.facebook.com/share/v/1BdPymZGca/><https://www.instagram.com/p/DA7deWctbq7/?igsh=M Tkxdmp5eXJjbmZ4>
2. https://www.instagram.com/reel/DD_f3EWtBMX/?igsh=ZjU0NXFqNDZmMTNz
3. SKGA. F.22. Op.1. D.892, 893, 894.
<https://www.facebook.com/share/p/1EuYaHJB99/>
<https://www.instagram.com/p/C579OhlNnc1/?igsh=cmx6c3ZhNnB1aWVn>
4. <https://www.instagram.com/p/C758TwRNMsx/?igsh=azBzeDFpZmg2aDVk>
<https://www.facebook.com/share/p/162jRsTgGY/>
5. Nac. arhiv RU F.34 Op.1 D.1191 l.92
6. Nac. arhiv RU F.25 Op.1 D.1180 l. 4
7. SKGA. F.70. Op.3. D.59.
8. <https://www.instagram.com/p/DAI2MNXIZHC/?igsh=MWh5Y2ZtZXlld3lpbQ> <https://www.facebook.com/share/p/18Ztz1xGJy/>
9. Yurasov A.V. Golod v Kazahstane i Rossii. 1927–1934: sbornik dokumentov v 2 tomah. – Moskva: Kuchkovo pole Muzeon, 2024, – 920 s.
10. ZHurnal «Қызhat aйналымy мәseleleri. Voprosy dokumentooborota» 2024, - №10. – S. 49-54.
11. <https://mtrk.kz/ru/2024/11/11/programma-nasha-istoriya-s-aliey-ikamba-64/>
12. https://disk.yandex.com/d/fxj_HOirPemDpw/AQQUSAQ_ALTIBAY_HQ_new%20music.mp4

Малика Мұхтарқызы Серіккан

Алматы қаласы Мемлекеттік архивінің Құжаттарды ғылыми пайдалану
және жариялау бөлімінің архивісі

ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ЖЕТЕКШІСІ – САҒЫНДЫҚ КЕНЖЕБАЕВ

1941-жылы 22-маусымда фашистік Германия әскері Кеңес Одағына тұтқиылдан, соғыс жарияламастан басып кірді. Кеңес халқының Ұлы Отан соғысы, яғни Отанын шетел басқыншыларынан азат ету соғысы басталды. Қазақ халқының елін, жерін сыртқы жаулардан қорғап, аман сақтап қалған адал ұл-қыздарымыз аз болмаған.

Олардың арасында соғыстың бірінші күндерінен бастап жауға қарсы ерлікпен шайқасып, алғашқы соққыларға Б. Момышұлы, Р. Қошқарбаев, Т. Бигельдинов, М. Ғабдуллин, Ә. Молдағұлова, М. Мәметова, К. Абдрахманов, К. Иманқұлов, Ғ. Жұматов, Қ. Батталов және басқа да қазақстандық жауынгерлер қарсылық көрсетіп, айрықша ерлікпен көзге түсті. Солардың қатарында Кенжебаев Сағындық Жүнісұлы да болды.

Кенжебаев Сағындық Жүнісұлы 1924-жылы 15-мамырда Қарағанды облысы Қарқаралы ауданының Бесоба ауылында дүниеге келген. 1942-жылы Қарқаралының Абай атындағы педагогикалық училищесін үздік дипломмен бітірген маманды аудандық партия комитеті Бесоба ауылдық Кеңесінің хатшысы қызметіне жұмысқа жібереді. Сұрапыл соғысқа Кенжебаев Сағындық өз қалауымен сұранып, 1942-жылдың мамыр айында майданға аттанып, соғыстың соңына дейін жауынгер қатарында болады. Алғашқыда, Орлов жаяу әскерлер училищесінде қысқа мерзімді дайындықтан өтіп, Орлов-Курск майданында ерлік танытқан жас жауынгер Кенжебаев Сағындық «Ерлігі үшін» медалімен марапатталды. Соғыстан кейінгі бейбіт өмірде Кенжебаев Сағындық Жүнісұлы оқу, білімге жасампаздыққа талпынып, қатарластарымен бірге күйзелген халық шаруашылығын қалпына келтіріп, соғыс зардабынан кейінгі өмірді тұрақтандыруға ұзақ жылдар қажымай, талмай еңбек етті. Халықтың өмірі тұрақтанып, қалыпты жағдайға келгеннен кейін Сағындық Кенжебаев ғылыми-педагогикалық қызметпен айналысып, ғылым докторы, профессор дәрежесінде ұстаздық қызмет атқарады.

Тәуелсіз Қазақстан тұсында көрнекті қоғамдық көпшілік, ұстаздық еңбегімен өмір үрдісіне де белсене атсалысып жүрді. Саналы өмірін шығармашылыққа арнаған Сағындық Жүнісұлы өмір бойы қолынан қаламын тастамады. Отан тарихы туралы, қан майданның ұмытылмас кездері мен көзкөрген замандастары туралы естеліктер жазып бүгінгі ұрпаққа бай мұра қалдырды.

ПОТОМОК ВЕЛИКОГО КАЗЫБЕК-БИ
КЕНЖЕБАЕВ САҒЫНДЫҚ ЖҮНУСОВИЧ
(1924 г. р.)

В народе говорят: «Бір жылғы ойлаған адам дән егеді, он жылғы ойлаған – тал егеді, мың жылғы ойлаған – ұрпағына нәр егеді» («Кто загадывает на год своей жизни, тот сеет зерно, кто думает на десять лет вперед, тот сажает дерево, кто думает на тысячу лет вперед, тот сеет семья в потомках»).

Смысл этих слов в том, что бессмертно только то, что человек вкладывает в будущее, что дает как вечное, духовное своим детям.

Вот и Саке, с одной стороны, вырос на такой благодатной почве, на прекрасной древней Каркаралинской земле, его дедами-земляками были такие просветители и борцы за лучшую жизнь в казахской степи, как государственный деятель Алхан Бокееханов, профессор-математик Алимхан Ермаков, выпускник юридического факультета Петербургского университета Жасип Ақпаев, основоположник казахского искусства Калибек Қуанышбаев и другие. С другой стороны, его отец Жунус и четыре родных брата и другие родственники до Октябрьской революции гули спины, работая забойщиками на угольных шахтах у английских богатей. Пример дедов, пример отцов, их упорство, жизнелюбие и настойчивость, гордость и непокорность судьбе оставили несомненный след в сердцах Сағындық и его сверстников, они факелом освещали им путь в будущее. Только на такой богатой почве могла вырасти сильная поросль.

Сағындық Жунусович в 1942 году с отличием окончил педагогическое училище в Каркаралинске. После этого добровольцем пошел на фронт. В Орле прошел краткосрочный курс в училище сухопутных войск, участвовал в боях на Орловско-Курском направлении и за доблесть и отвагу в годы войны был награжден первой медалью «За ратную доблесть».

178

Бижамал Рамазанова «Они творили историю».
Кенжебаев Сағындық Жүнісұлы туралы естелік жазба.
АҚМА, Қ. 555. Т.1. І.52.

ҚАЗАҚСТАН БАСТАРЫНЫҢ ЖЕТЕКШІСІ

XX ғасыр адам өміріне ұзақ ерекшелік болды. Алу легенді білемей, тарихты тартып, дүрбелен, алмапын талқыламай. Қытай елмен еткілі. Әртүрлі мектеп, мұрат ұсынған революциялар адам тағдырын ойынық етті. Талай жол еріер осы жолда жүрт болып, батырлары шығып, елдері езіліп жолға қатып жетті.

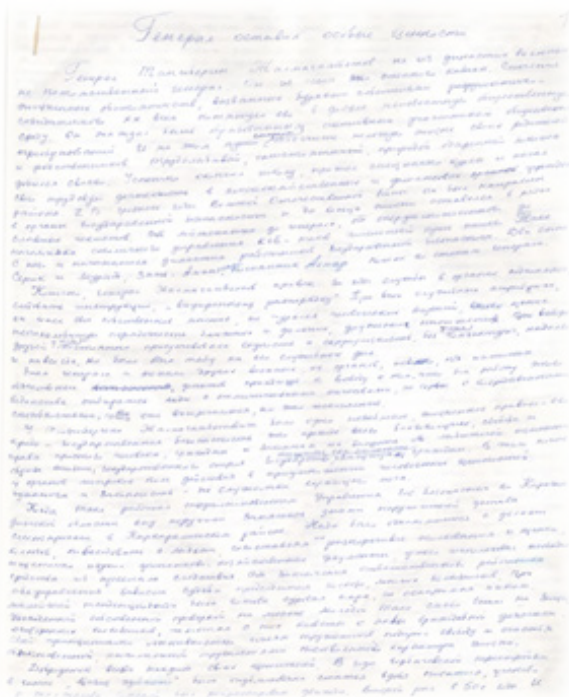
Сынақ жолы – қазың да шығудың жолы. Біздің сол толқындардан аман өткен ұрпақымалық болында өмірге деген сенім, алаңдық, ынчалық, тіпсілікке тұра қарай алатын ерек бар еді. Олар қиыншылыққа қарамай, болмаққа сенді, халқын ала қызмет етуге тырысты, ақын білім, өнер, прогресс жолын жетелді. Іні бастысы – олар адам тағдырын, оның тарихтағы орын, дүниенің сарын түсінуге жетті. Бос оза бен әрекетсіздік, дүние құрылық пен жалғандық оларға жат еді. Тарихтың төрін талқыламай түсіп, оған аман өткен /өте алмай қалғандары да бар/ аралары өсе алмайды мінін өсіме осындай олар ұлайды.

Сағындық Кенжебаев – осы топтың типтік ұлалы. Ол нағыз революцияны өзін көргеннен, сонан әсерімен дүкін-дүкін сілкініп жатқан дүниенің ішінде қалып өтті. Совет өкіметінің тұсында туып, мектеп, комсомол тәрбиесін көрген ол аға ұрпақ дәстүрін қайыдап сақтап тұрды. Тал Отан соғысының майданын өтіп, комсомол, партия қиметтеріне болып, ғылым жолына еңбек етті.

Сағындық өткен осы жолы болып алатын, аймақ қырасақ, оның арқасында бір-бір адамның тағдыры боларлық маңғыз, тіпсілік жатқанын көрміз. Оның балалық шағы 30-40 жылдардың жорық, тарыхымен тұтас келді. Өзі қатары ауыл балаларымен бірге интернатта тәрбиеленіп, ол қой бағып, қозы жайды, өсіп шыға,

Серік Қирабаев «Қазақ жастарының жетекшісі».
АҚМА, Қ. 555. Т.1. І.49. Пн. 1,2,29.

Қазіргі таңда ғалым, ұстаз, қаламгер, майдангер Кенжебаев туралы ғылыми еңбектер, кітаптар мен газет беттерінде көптеген мақалалар жазылып жатыр.

«Данқты қолбасшы»
Маршал Г. Жуков жайында қолжазба.
АҚМА, Қ. 555. Т.1. І.41.

ГЕНЕРАЛ ОСТАВИЛ ОСОБЫЕ ЦЕННОСТИ

Генерал Танийберген Жолмагамбетов не из династии военных и не потомственный генерал. Он из семьи степного казаха. Стенные жизненные обстоятельства, вызванные событиями разрушительно-создательного XX века потянули его в доселе неизвестную общественную среду. Он жаждал быть образованным, активным участником общественных преобразований. И на пути старался облегчить нелёгкую жизнь своих родителей и родственников. Трудоплюбивый, самостоятельный, природой одарённый ноша добился своего. Успешно окончил школу, прошёл специальные курсы и начал свою трудовую деятельность в сельскохозяйственных и финансовых учреждениях района.

В грозные годы Великой Отечественной войны он был направлен в органы государственной безопасности и до конца жизни оставался в рядах славных чекистов. От лейтенанта до генерала, от оперуполномоченного до начальника столичного управления КГБ – таков жизненный путь нашего Таке. С него и начинается династия работников государственной безопасности. Два сына Серик и Мурат, зять Амангелды, племянник Жалмагамбетов по стопам генерала.

Конечно генерал Жалмагамбетов привык за годы службы в органах подчиняться, следовать инструкции, «внутреннему распорядку». При всех служебных атрибутах он имел своё собственное мнение, не чурался человеческого общения, высоко ценил непоколебимую порядочность близких и дальних, дружеские отношения. При выборе друзей у него постоянно присутствовала скупость и скупость, без учета конъюнктуры, надолго и навсегда, но было одно табу на его служебные дела.

Зная генерала и немало других военных из органов, невольно, под натиском объективных фактов, приходишь к выводу о том, что на работу этого ведомства отбирались люди с отличительными качествами, не серые с посредственными способностями, хотя они встречаются, но это исключение.

У Танийбергена Жалмагамбетовича было одно неизменяемое жизненное правило – его кредо – государственная безопасность это прежде всего благополучие, свобода и права простого человека, граждан и законная их

Генерал Т. Жолмагамбетов туралы естелік.
АҚМА, Қ. 555. Т.1. І.13. Пн.1-3.

Соның дәлелі ретінде Кенжебаев Сағындық Жүнісұлы туралы Бижамал Рамазанованың «Они творили историю», Серік Қирабаевтың «Қазақ жастарының жетекшісі» атты естелік жазбалары архив қоймасында өз орындарын тапты.

Алматы қаласының Мемлекеттік архивінің № 555 қорқұрушысы, көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, педагог, философия ғылымдарының докторы, профессор, академик Ұлы Отан соғысының ардагері Кенжебаев Сағындық Жүнісұлы 150-ден астам ғылыми, оқу және публицистикалық жұмыстардың авторы.

Ұлы Отан соғысының ардагері Кенжебаев Сағындық Жүнісұлы сұрапыл соғыстың тарихын бейнелейтін, сонымен қатар әскери тактика мен шебер саясат қолданып, Ұлы жеңіске қол жеткізуге баға жетпес үлестерін қосқан атақты қолбасшы Маршал Георгий Жуков жайында «Даңқты қолбасшы», қазақтан шыққан генерал Тәңірберген Жолмағамбетов туралы «Генерал оставил особые ценности» атты естелік қолжазбаларын бүгінгі ұрпаққа аманат етіп қалдырған.

Дереккөздер мен әдебиеттер:

1. Алматы қаласы Мемлекеттік архиві (АҚМА), Қ. 555. Т. 1. I. 41.
2. АҚМА, Қ. 555. Т. 1. I. 13. Пп. 1-4.
3. АҚМА, Қ. 555. Т. 1. I. 5. П. 1.
4. АҚМА, Қ. 555. Т. 1. I. 3. Пп. 1-2.
5. АҚМА, Қ. 555. Т. 1. I. 2. Пп. 1-2.
6. АҚМА, Қ. 555. Т. 1. I. 1. П. 10.

References

1. Almaty qalasy Memlekettik archive (AQMA), Q. 555. T. 1. I. 41.
2. AQMA, Q. 555. T. 1. I. 13. Pp. 1-4.
3. AQMA, Q. 555. T. 1. I. 5. P. 1.
4. AQMA, Q. 555. T. 1. I. 3. Pp. 1-2.
5. AQMA, Q. 555. T. 1. I. 2. Pp. 1-2.
6. AKMA, Q. 555. T. 1. I. 1. P. 10.

Қазақбай Ақансері

Астана халықаралық университетінің,
Өнер және гуманитарлық ғылымдар
жоғары мектебінің 4 курс студенті,
e-mail: akazaxbaev@list.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ
ОТАН ТАРИХЫНА АРНАЛҒАН ЕҢБЕКТЕРІ

Өткен ғасырдың алғашқы жартысын Қазақстандағы ғылымның серпіліс алу кезеңі ретінде сипаттай аламыз. Қазақ жерінде сол уақытта ғылымның біршама саласында оның ішінде математика, психология, шаруашылық, жаратылыстану, филология және т.б. салалар сияқты Отан тарихынан қазақ тіліндегі кітаптар жарық көргені белгілі. XX ғасырдың басындағы Отан тарихының тарихнамасында сол кезеңдегі ұлт зиялыларының әсіресе Алаштық зерттеушілердің қазақ тарихына қалам тартқан зерттеу еңбектері мен мақалаларын маңызды дереккөз ретінде санауымызға болады. Бұл дереккөздерге Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Сарыарқаның кімдікі екендігі туралы», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», Әлихан Бөкейханның «Қырғыздар» атты шығармаларынан бастап, Мұхамеджан Тынышпаев, Санжар Асфендияровтың кітаптары мен оқулықтары шыққанға дейінгі аралықтағы еңбектерді жатқызамыз. XX ғасырдың басындағы авторлардың негізгі мамандықтары техникалық, экономика, заңгерлік және т.б. болғанымен, қазақ тарихына қатысты зерттеулері де шыға бастады. Сол уақыттағы баспасөз беттеріндегі мақалалар мен кітаптарының негізгі мазмұны тарихтың генеология, қазақ фольклоры, этнография, медиевистика бағыттарында жазылған. Сондай-ақ авторлардың тарих тақырыптарын қозғаған кезде өзінен алдыңғы жазып кеткен зерттеуші, этнографтардың еңбектеріне, халық арасынан естігендеріне сүйене отырып, өз пікірі арқылы талдап, тақырыпқа сай объективті баға береді.

Алаштық зерттеушілердің жазбаларында басқа да ғылым түрлері сияқты, тарих саласының да маңыздылығына айтарлықтай мән берген. Сонымен бірге, өткен оқиғаларды білудің құндылығы мен пайдасына баса назар аударды. Әлихан Бөкейхан өзінің 1922 жылғы «Тарих керек» атты мақаласында: «Тарих – елдің айнасы, тарихтан ел өткен уақыттағы мінін көреді. Айна жоқ болса адам бет-аузын көре алмайды. Тарих жоқ болса – ел өткен күнін һәм мінін көре алмайды. Мінін көре алмаған соң, өмірін оңдай алмайды. Оңдамаған соң, мәжнүн болып, құдыққа құлайды» – деп жаза отырып, аталған мақалада қазақ халқының жазылған тарихы жоқтығын, арнаулы ұйым ашып, ауыздан ауызға көшіп жүрген тарихын қағазға түсірудің қажеттілігін айтады [1]. Қошқе Кемеңгерұлы халыққа дұрыс жол табу үшін алдымен тарихқа көз салу шарт екендігін, себебі қазақты бүгінгі күйі – өткен күннің оқиғасының нәтижесінен туғандығын еңбегінде айтып өтіп, тарихты зерделеу арқылы екі мақсатқа қол жеткізуге болатындығын жазады: «Тарихи тексеруден екі мақсатқа бірден қол жеткіземіз: 1) қандай шарттардың қазақты қазіргі күйге келтіргенін білеміз; 2) бұдан былай қазаққа қандай болудың қолайлылығын білеміз» [2, 42 б.].

XX ғасырдың басындағы тарих ғылымына үлес қосқан зерттеушілерге жекелеп сипаттама берер болсақ, алдымен Әлихан Бөкейханның еңбектеріне тоқталғанымыз жөн.

1. Әлихан Бөкейханның біршама зерттеулерінің негізі статистикалық есептер мен этнографиялық мәліметтерден тұрды. Оның себебі XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басына қарай өлкеде жүргізілген Половцев, Швецов, Щербина секілді ғылыми экспедицияларға өзінің тіке-

лей қатысуымен байланысты еді. Осы экспедициялардан кейін Әлихан Бөкейхан Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөліміне толық мүше болып сайланған болатын [3]. Ол өзінің зерттеулерінде: Дала өлкесіндегі шаруашылық, жерді пайдалану, қала, аудан, ауылдардың құрылымы, қазақ руларының орналасуы, тұрмысы мен этнографиясына баса назар аударды. 1903 жылы «Ресей. Біздің Отанымыздың толық географиялық сипаттамасы» атты жинақтың қазақ даласына арналған 18-томында Әлихан Бөкейханның А.Н. Седельников, С.Д. Чадовпен бірлескен зерттеу жұмысы нәтижесінде «Қырғыз өлкесінің тарихи тағдыры және оның мәдени табыстары» тарауы жазылды. Тарауда ежелде қазақ даласын мекендеген тайпалардан бастап, аймақта жүрген тарихи миграциялық процесстер, Қазақ хандығының құрылуы мен құлдырау тарихын сипаттап өтеді. Сонымен бірге мұнда тереңірек көрсетілген басты тақырып – Ресей империясының отарлау саясаты болатын. Зерттеуде XVI ғасырдан басталған орыс-қазақ қатынастарына, отарлау саясатының басталуы мен алғышарттарына және де түрлеріне кеңінен тоқталды [4, 138 б.]. Әлихан Бөкейханның келесі бір 1910 жылы шыққан «Қырғыздар» атты еңбегі – статистикалық есептеулермен көрсетілген ірі әлеуметтік-этнографиялық дереккөзге саналды [5, 575 б.]. Төрт бөлімнен тұратын бұл еңбекте қазақ халқының саны, тұрмыстық формасы, тарихы, саяси-мәдени күйі және қоныс аударушылар мен келімсектердің әлеуметтік жағдайына көңіл бөледі. Сондай-ақ еңбекте қазақ даласының әр облыстарындағы қазақ, орыс және басқа ұлттар арасындағы пайыздық арақатынастарды келтіре отырып, жергілікті басқарушылардың жергілікті халықтың тілін менсінбеуін, әдет-ғұрыптарын елемейін және орыстандыру саясатының қатаң жүргізіліп жатқандығы сынға алынған. Орыс шаруаларының қазақ даласына ұлғайған көші-қоны – алғашқыда қазақтар мен орыстар арасында жер үшін күресті туғызып, кейіннен әлі де жалғасып келген ұлттық қарама-қайшылықтардың едәуір тереңдеп, шиеленісуіне себеп болды деп түйіндейді [5, 586 б.].

2. Мұхамеджан Тынышпаев – XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап қоғамдық-саяси жұмыстардан бөлек, ғылыми ортада да белсенділік танытты. Әсіресе қазақ генеологиясы, қала археологиясы, Отан тарихының жаңа заман кезеңі бойынша кітаптары мен мақалалары жарық көрді. Оның 1925 жылғы Ташкентте шыққан «Қырғыз-қазақ халқының тарихына арналған материалдар» атты еңбегі қазақ халқының генеологиясына арналған құнды дереккөзге саналады [6]. Бұл кітапта Тынышпаев өзінен алдыңғы ортағасырлық жазушылардың еңбектеріне, Н.М. Карамзин, А.И. Левшин, Н.А. Аристов, В.В. Бартольд сынды этнографтардың келтірген деректеріне сүйене отырып, қазақ халқын құрайтын ру-тайпалардың қысқаша тарихына тоқталып, сипаттама береді. Кейіннен 1926-1927 жылдары аталған еңбекке қосымша ретінде шыққан «XVII және XVIII ғасырлардағы қырғыз-қазақтар» [7], «Ақтабан шұбырынды» [8, 57 б.] атты кітапшаларында – Қазақ хандығының ішкі мәселелерін, жоңғар-қазақ қатынастары мен ірі шайқастарын, Ресей империясына қосылу шараларын кеңірек қозғады. Сонымен бірге «Қызылсу қирандылары және Баласағұн қаласы» [9, 185 б.], «Көксу қирандылары және Қойлық қаласы» [10] мақалаларында Қарлұқ, Қарахан мемлекеттерінің ірі орталығы болған ортағасырлық Баласағұн, Қойлық қалаларының орны мен олардың қысқаша тарихына сипаттама береді.

3. Жазушы, әдебиетші Қошке Кемеңгерұлының 1924 жылғы «Қазақ тарихынан» атты еңбегі – қазақ халқының саяси тарихын жазған алғашқы кітаптардың бірі саналады [11]. Кітапта XVIII ғасырдан басталған қазақ жерінің Ресейге қосылуы, Ресейдің империялық мақсаттары мен отарлауы, қазақ жеріне жүргізген реформалары, Әбілқайыр мен Абылай хандардың саяси жоспары, орыс үкіметіне қарсы қозғалыстар, Кенесарының төрт жақты жүргізген соғыстары туралы баяндалған. Мазмұны бойынша «Меңгеру жайы», «Әскерлік жайы», «Дін жайы», «Жер жайы», «Оқу жайы», «Денсаулық жайы» сияқты тақырыптарға бөліп, онда қазақ жеріндегі әртүрлі саланың тарихи жай-күйі талқыланады. Қошке Кемеңгерұлының бұл еңбегіне Мұхтар Әуезов 1927 жылы төмендегідей баға берген: «Тарихтың дәл суреттерімен толығырақ танысамын деген кісі болса, қазақ тілінде шыққан Халел Досмұхамедұлының «Исатай-Махамбет» жырының басына жазған баяншысы мен Қошмұхамбет Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» деген еңбектерін қарап өтсін дейміз». Сонымен бірге, 1925 жылы шыққан «Бұрынғы езілген

ұлттар» атты зерттеуінде автор патшалық Ресейдің езгісіне ұшыраған 36 ұлттың тарихы, мәдениеті, тұрмысы, шаруашылығы, қоғамдық-саяси, әлеуметтік жағдайына жеке-жеке тоқталған [12].

4. Халел Досмұхамедұлы – қазақ даласының батыс аймағындағы патша үкіметінің отарлауына қарсы наразылықтарына ерекше көңіл бөле отырып, терең зерттеу жүргізді. Әсіресе 1836-1838 жылдардағы Бөкей Ордасын қамтыған Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының көтерілістерін зерттеген ғалымдардың ішіндегі алғашқылардың бірі болды. 1925 жылы Ташкентте басылған «Исатай-Махамбет» зерттеуінде көтерілістің шығу себептері, барысы, әскери қимылдары, жеңілуі баяндалады. Еңбекте кіші жүздегі патша саясатына қарсы басты төрт наразылықты атаған: «Патша үкіметінің құрығынан құтылу үшін Кіші жүздің еткен істерінің біз бірқатарын ғана білеміз. Бұлардың ішінде зорлары мыналар: 1785-1800 жылдардың шамасындағы Байұлы байбақты руынан шыққан Сырым батыр Датұлының көтерілісі. Сырым Нұралы ханды тақтан түсіріп, қуып, Есім ханды өлтіріп, патша үкіметімен жауласты. Ақырында жеңілді. Бұл – бір. Екінші, 1830-1845 жылдардың шамасындағы Байұлы беріш руынан шыққан Исатай батыр Тайманұлының һәм Махамбет батыр Өтемісұлының көтерілісі. Үшінші, өткен ғасырдың алпысыншы жылдарының шамасындағы Әлімұлы шекті руынан шыққан Есет батыр Көтібарұлының көтерілісі. Есет сұлтан-правитель болған Арыстан «ханды» өлтірді. Есеттің інісі Бекет ұсталды. Көтерілісті үкімет басты. Төртінші, 1869-1870 жылдардағы қазақты әбден ноқталаған «Уақытша дала низамына» (Степное положение) көнбейміз деп Орал, Торғай қазақтарының жасаған көтерілісі. Бұл көтерілісті «Ауа» деп айтады. Бұл көтерілісте Кіші жүз қонысын тастап, Асанқайғы, Қазтуған жұртына – «Ауғанға» «Тесік таудан» өтіп бармақшы болды, төрелерді талады, өз ара хандар сайлады. Ақырында быт-шыт болып «хандарды» ұстап, ауған елдің көбі қонысына қайта қонып, патша үкіметіне көнді» [13, 9 б.]. Бұдан бөлек баспасөз беттерінде жарияланған «Исатай кім?» [13, 62 б.], «Баймағамбет кім?» [13, 64 б.], «Жалаңтөс батыр» [13, 67 б.] атты мақалаларында тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі, қоғамдық-саяси рөлі, жасаған істерінің тарихи маңызына баға берген.

5. Телжан Шонанұлының тарихи сипатта жазып қалдырған 1926 жылғы «Қазақ жер мәселелерінің тарихы» [14, 3 б.] зерттеу еңбегі өз заманындағы құнды дереккөзге жатады. 27 тараудан тұратын бұл еңбекте патша өкіметінің қазақ жерін отарлауы, орыс шаруалары мен мұжықтардың, казак әскерлерінің қоныстану саясаты кезеңдерге бөлініп жекелей талданған. Әрі қазақ жерінің Ресейге қосылуының себептерін түсіндіре отырып, XVIII ғасырдың басына қарай қазақ даласына жан-жақтан жасалған қысым әсерінен Әбілқайырдың амалсыздан Ресей билігінен көмек сұрап, аяғында тәуелді болғанын ашық жазды. Кітаптың «Отарлаудың салдары» тарауында Ресейдің отарлау саясатын: «Қазақ жеріне отаршылдардың саясаты, қолданған ебі, тұтынған әдісі, жасаған зорлығы – қазақ тұрмысын көп өзгеріске ұшыратты. Көшпелілерді бірте-бірте жерсіз қалдырып, татыр мен шөлге иіріп тастап, егін саларлық, отырарлық жерден құр қалдырды» [14, 193 б.] – деп, қорытындылады.

XX ғасырдың алғашқы жартысындағы тарихи еңбектер мұнымен шектелмейді. Бұдан бөлек қазақ халқының пайда болуы, оның генеологиясы турасындағы деректер 1927 жылғы Жақып Ақбаевтың «Қазақтың шығу тегі туралы», «Біріңіз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» атты шығармаларында қамтылған. Бақытжан Қаратаевтың 1934 жылы жазған «1869 жылы және 1870 жылдардың басында Орынбор өлкесі қазақтарының көтерілісіне байланысты қазақ өлкесінің отарлау тарихынан алынған материалдарға шолу» деген тарихи монографиясында 1868 жылғы қабылданған ережедегі жер, дін, әкімшілік, басқару мәселелерін заңдық, тарихшылық тұрғысында сынға алады. Сондай-ақ, Уақытша ережені енгізу шараларына халықтың көрсеткен қарсылықтарын тарихи объективтілік тұрғыда баяндаған [15]. Ал Санжар Асфендияров 1934 жылғы «Қазақстанның өткені дереккөздер мен материалдарда» [16] кітабында б.з.б. V – б.з. XVIII ғасырлар аралығындағы грек, қытай, араб, парсы, неміс, итальян, француз, ағылшын, орыс этнографтары мен саяхатшылардың шығармаларынан үзінділерді жинақтаған. Сондай-ақ оның толықтай марксистік идеология негізінде формациялық тұрғыда

жазылған «Ежелгі заманнан бергі Қазақстан тарихы» [17] оқулығы 1935 жылы Алматыда жарық көрді. Кейіннен бұл еңбегі Қазақстандағы тарих ғылымының академиялық базасын жасауға өз көмегін тигізеді.

Жоғарыда жазылғандарды қорытындылай келе, XX ғасырдың басындағы интеллигенция өкілдері – Алаштықтар болсын, кеңестік қайраткерлер болсын кәсіби тарихшы болмасада Отан тарихына өзінше үлестерін қосып, еңбектер қалдырды. Ол кісілердің еңбектері бүгінгі күнде қазақ тарихына қатысты ғылыми мұралары тарихшы-зерттеушілер үшін маңызды тарихнамалық дереккөзіне саналады.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. V. «Қызыл Қазақстан» 1922 жыл, №10. Орынбор.
2. Кемеңгерұлы Қошкел. Үш томдық шығармалар жинағы. Зерттеулері, көркем шығармалары, мақалалары. /Құраст. Қамзабекұлы Д. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. – 384 б.
3. Тулеуова Б.Т. Алихан Букейханов и русская демократическая интеллигенция конца XIX – начала XX веков: точки соприкосновения и взаимовлияния // Гуманитарные научные исследования. 2016. № 10 [Электронный ресурс]. – <https://human.snauka.ru/2016/10/17036> (дата обращения: 25.02.2025).
4. Россия: полное географическое описание нашего отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В.П. Семенова и под общ. руководством П.П. Семенова, вице-пред. Импер. Рус. географ. о-ва и проф. В.И. Ламанского, пред. Отд-ния этнографии Импер. Рус. географ. о-ва. Т. 18: Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области] / сост. А.Н. Седелников, Л.П. Осипова, А.Н. Букейханов [и др; предисл.: В. Семенов]. – Санкт-Петербург, 1903 (2017). – VIII, 478 с., [4] л. карт., ил.
5. Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия: [Сборник] / Под ред. А.И. Кастелянского. – Санкт-Петербург: тип. т-ва «Обществ. Польза», 1910. – [4], XIV, 824 с.
6. Материалы к истории киргиз-казакского народа. / М. Тынышпаев – Ташкент: Восточное Отд. Киргиз. Гос. Изд., 1925. – 62 с.
7. Киргиз-казаки в 17 и 18 веках [Текст] / М. Тынышпаев; Общество Изучение Казакстана. – репринт. изд. – Кызыл-Орда: [б. и.], 1926. – 18 с.
8. В.В. Бартольд: туркестанские друзья, ученики и почитатели / О-во для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. – Ташкент, 1927. – 555 с.
9. Известия туркестанского отдела Русского Географического общества. Ташкент, 1924. Том 17.
10. Труды общества изучения Казахстана (Киргизского края): Отдел истории и этнографии – Кызыл-Орда: 1926. Т. VII, вып. II. – 298 с.
11. Қазақ тарихынан / Қ. Кемеңгерұлы – Москва: КСРО халықтарының кіндік баспасы, 1924. – 67 б.
12. Бұрынғы езілген ұлттар / Қ. Кемеңгерұлы – Москва: Совет одағындағы елдердің кіндік баспасы, 1925. – 127 б.
13. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. (Құрастырған Ғарифолла Әнес. 2-басылым). Алматы: «Өлке» баспасы, 2003. – 240 б.
14. Үш томдық шығармалар жинағы: шығармалары Шонанұлы Телжан – Алматы: «Ел-шежіре» 2013. 3-том. Шығармалары. Т. Шонанұлы туралы материалдар – 382 б.
15. Каратаев Б.Б. Обзор материалов из истории колонизации казахского края в связи с восстанием казахов Оренбургского края в 1869 году и в начале 1870-х годов / Сост. Абенова Б.С. – Алматы, 2006. – 322 с.
16. Прошлое Казахстана в источниках и материалах; под ред. С.Д. Асфендиярова, П.А. Кунте – Алма-Ата; Москва: Каз. краев. изд-во, 1935. – 297 с.
17. История Казахстана с древнейших времен / Асфендияров С.Д. – Изд. первое, – Алма-Ата; Москва: Казакстанское краевое изд-во, 1935. – Т.1. – 260 с.

References

1. V. «Qyzyl Qazaqstan» 1922 zhyl, №10. Orynbor.
2. Kemengeruly Qoshke. Ysh tomdyq shygarmalar zhinagy. Zertteuleri, korkem shygarmalary, maqalalary. / Qurast. Qamzabekuly D. – Almaty: «El-shezhire», – 2013. – 384 b.
3. Tuleuova B.T. Alihan Bukejhanov i russkaya demokraticeskaya intelligenciya konca XIX – nachala HH vekov: tochki soprikosnoveniya i vzaimovliyaniya // Gumanitarnye nauchnye issledovaniya. 2016. № 10 [Elektronnyj resurs]. – <https://human.snauka.ru/2016/10/17036> (data obrashcheniya: 25.02.2025).
4. Rossiya: polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva: nastol'naya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudej / pod red. V.P. Semenova i pod obshch. rukovodstvom P.P. Semenova, vice-pred. Imp. Rus. geogr. o-va i prof. V.I. Lamanskogo, pred. Otd-niya etnografii Imp. Rus. geogr. o-va. T. 18: Kirgizskij kraj: [Ural'skaya, Turgajskaya, Akmolinskaya i Semipalatinskaya oblasti] / sost. A.N. Sedel'nikov, L.P. Osipova, A.N. Bukejhanov [i dr; predisl.: V. Semenov]. – Sankt-Peterburg, 1903 (2017). – VIII, 478 s., [4] l. kart., il.
5. Formy nacional'nogo dvizheniya v sovremennyh gosudarstvah: Avstro-Vengriya. Rossiya. Germaniya: [Sbornik] / Pod red. A.I. Kastelyanskogo. – Sankt-Peterburg: tip. t-va «Obshchestv. Pol'za», 1910. – [4], XIV, 824 s.
6. Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda. / M. Tynyshpaev – Tashkent: Vostochnoe Otd. Kirgiz. Gos. Izd., 1925. – 62 s.
7. Kirgiz-kazaki v 17 i 18 vekah [Tekst] / M. Tynyshpaev; Obshchestvo Izuchenie Kazakstana. – reprint. izd. – Kyzyl-Orda: [b. i.], 1926. – 18 s.
8. V.V. Bartol'du: turkestanskije druž'ya, ucheniki i pochitateli / O-vo dlya izucheniya Tadzhikistana i iranskikh narodnostej za ego predelami. – Tashkent, 1927. – 555 s.
9. Izvestiya turkestanskogo otdela Russkogo Geograficheskogo obshchestva. Tashkent, 1924. Tom 17.
10. Trudy obshchestva izucheniya Kazahstana (Kirgizskogo kraja): Otdel istorii i etnografii – Kzyl-Orda: 1926. T. VII, vyp. II. – 298 c.
11. Qazaq tarihyndan / Q. Kemengeruly. – Moskva: KSRO halyqtarynyn kindik baspasy, 1924. – 67 b.
12. Buryngy ezilgen ulttar / Q. Kemengeruly. – Moskva: Sovet odagyndagy elderdin kindik baspasy, 1925. – 127 b.
13. Dosmuhameduly H. Tandamaly. (Qurastyrgan Garifolla Anes. 2-basylym). Almaty: «Olke» baspasy, 2003. – 240 b.
14. Ysh tomdyq shygarmalar zhinagy: shygarmalary Shonanuly Telzhan. – Almaty: «El-shezhire» 2013. 3-tom. Shygarmalary. T. Shonanuly turaly materialdar. – 382 b.
15. Karataev B.B. Obzor materialov iz istorii kolonizacii kazahskogo kraja v svyazi s vosstaniem kazahov Orenburgskogo kraja v 1869 godu i v nachale 1870-h godov / Sost. Abenova B.S. – Almaty, 2006. – 322 s.
16. Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah; pod red. S.D. Asfendiarova, P.A. Kunte – Alma-Ata; Moskva: Kaz. kraev. izd-vo, 1935. – 297 s.
17. Istoriya Kazahstana s drevnejshih vremen / Asfendiarov S.D. – Izd. pervoe, – Alma-Ata; Moskva: Kazakstanskoe kraevoe izd-vo, 1935. – T.1. – 260 c.

Ұлпан Айдынғалыйқызы Серік

Магистрант 2 курса
исторического факультета,
Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева
E-mail: serikulpan02@gmail.com

ОТ ТАЙНЫХ БОГОСЛУЖЕНИЙ К ДУХОВНОМУ ЕДИНСТВУ:
КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ И НЕМЦЫ КАРАГАНДЫ

Аннотация. Научная статья основывается на анализе документов Государственного архива Карагандинской области, мемуаров и других первоисточников, дающий уникальный взгляд на религиозную и культурную идентичность немецкого народа в этом регионе. В статье исследуется исторический контекст возникновения католицизма в Карагандинском регионе и создание религиозной общины. Особое внимание уделяется борьбе за проведение богослужения, которая служила средством сохранения немецкой культуры, языка в эти годы. Католическая церковь имени Святого Иосифа в пригороде Караганды – Майкудуке становится предметом научного исследования, который подчеркивает важность этого центра в обеспечении духовно-религиозных потребностей немецкого населения. В исследовании рассматривается роль и влияние духовного руководства на формирование и сохранение религиозной идентичности немецкого населения.

Ключевые слова. Карагандинский регион, немецкое население, религиозная идентичность, католицизм, католическая церковь.

ОТ ТАЙНЫХ БОГОСЛУЖЕНИЙ К ДУХОВНОМУ ЕДИНСТВУ:
КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ И НЕМЦЫ КАРАГАНДЫ

Караганда исторический является регионом, где есть представители разных этнических и религиозных групп, включая немецкое население. Немцы в Карагандинской области появились еще в конце XIX века. Активное прибытие немцев произошло во время советской власти. По итогам Всесоюзной переписи населения за 1897 год в Казахстане (Степном крае) проживало 5112 немцев, это 0,2% от всего количества [1, С.82]. По итогам другой переписи населения, которая была в 1914 году, можно увидеть, что почти все немецкое население проживало в Акмолинской области, в состав которой входила Караганда, их количество к этому времени не изменилось значительно [1, С.85]. А в 1926 году всего по Казахстану насчитывалось 51094 немцев, из них 5589 проживало в Карагандинской области. Почти для всех них немецкий считался родным языком и многие не говорили на русском языке. В 1936 году в Караганде проживало 14814 немцев, в 1956 году 75142, постепенно возрастало количество немцев за счет советской политики и в начале 80-х общее количество немцев составляло свыше 150.000 человек и занимали по стране 3 место [2, С.5-14]. Немцы составляли большое количество в протестантских религиозных объединениях, так по данным 1977 года, 80% католиков, 100% меннонитов были немцами [3, Лл.1-3]. Все это время немецкий народ сохранял свой язык и культуру.

В статье использованы новые источники из Государственного архива Карагандинской области. До 1956 года в документах упоминаний про католиков нет, в статистических отчетах указывается, что нет выявленных верующих и молитвенных домов. Упоминание про немецкое население встречается среди отчетов про Евангельских Христиан баптистов, половина которых состояла из немцев, они в 1955 году добились проведения проповеди на немецком языке. Также есть данные про немцев среди лютеран и меннонитов. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Казахской ССР Б. Джумашев 2 апреля 1957 года написал письмо Уполномоченному Совета по делам религиозных культов при Карагандинском Облисполкоме С. Адикову. В своем письме он просит сообщить известные сведения о деятельности верующих немецкой национальности в области с указанием общего количества немцев и приблизительного процента верующих среди них [3, Л.252]. На ответ к письму С. Адиков сообщает что в области, по его подсчетам, ориентировочно проживает более 40 тысяч немецкого населения, среди них четверть являются верующими. За 1956 год выявили 9 новых религиозных групп, среди них 2 группы католиков (греко-католики и римо-католики), объединяющие до 500 человек немецкой национальности [3, Лл.250-251]. Они проводили богослужения два раза в день в воскресные дни. Следом Б. Джумашев просит уделить особое внимание на изучение деятельности общины католиков, имеющих молитвенный дом в Кировском районе города Караганды. Такое отдельное внимание требовали не только по отношению к немцам-католикам, но и верующим ЕХБ и меннонитов. Следили за их встречами и связями с немцами других республик, областей и заграницей, их общее настроение и влияние на местное население [3, С.268].

В Караганде за 1957 год существовало 39 незарегистрированных религиозных групп, из них 2 католических. До этого года несколько религиозных групп подавали ходатайство о регистрации их общин, но Облисполком все время их отклонял по разным мотивам. Несмотря на это, верующие проводили свои тайные организованные богослужения [3, Л.202]. В докладной записке от 13 декабря 1957 года, адресованной Председателю Совета по делам религиозных культов Совета Министров СССР А.А. Пузину и Уполномоченному Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Казахской ССР Б. Джумашеву, Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Карагандинском Облисполкоме С. Адиков пишет о трех группах католиков: «В г. Караганде выявлены две группы католиков. Первая группа - в Кировском районе города Караганды, которая до 1956 года нелегально собиралась в домах верующих и отправляли свои религиозные обряды. Эта группа в феврале 1956 года за 19 тысяч рублей силами верующих самовольно купила жилой дом и приспособила его под молитвенный. Здание расположено в Кировском районе по ул. Тупик Горбачева, дом 170» [4]. Руководила верующими Стонис Миколаас Ионас, в составе было 500 человек, состояли в основном из немецкой национальности. Они проводили организованные богослужения до мая 1957 года, тогда молитвенный дом католиков был закрыт Кировским райисполкомом. Тогда, по итогам информации С. Адикова, вышло постановление бюро Обкома КП Казахстана от 25 мая «О мерах по усилению антирелигиозной пропаганды в области», после этого усилились работа по этому вопросу. На газетах начала больше освещаться научно-атеистическая тема, например в газетах «Индустриальная Караганда», «Центральный Казахстан» выходили статьи «Атеизм-наше оружие», «Сектантство-заповедник вчерашнего дня», «Есть-ли бог», печатались выступления людей, отказавшихся от религии. За 2 года было прочитано всего 197 лекции, а в 1963 году их было уже 1618. Однако туда ходила только научная интеллигенция, верующие лекции не посещали [4, Л.231]. Религиозные группы начали облагать подоходным налогом, далее, как писали выше, закрыли молитвенные дома. Даже после этих мер работа незарегистрированных общин не остановилась [4, Л.203]. Упоминается, что после мероприятия направленных на атеистическую

пропаганду, немцы-католики начали собираться не в воскресенье как обычно, а собирались ночью в квартирах верующих [5, Л.74].

Вторая группа католиков начала группироваться с 1956 года, и на момент написания записки объединяла 100 человек из польской, литовской и немецкой национальности. Верующие этой группы также своими силами купили жилой дом за 13 тысяч рублей. Дом находился по улице Заречная 13, Ленинского района. Так как райисполком запретил проведение богослужения и запломбировала их молитвенные здания, эти две группы стали собираться нелегально по группам в домах единоверцев. Письма и просьбы верующих в вышестоящие инстанции республики и союза не дали результатов, а их ходатайства облисполком отклонил, объясняя это тем, что в связи с реконструкцией города здание подлежит сносу [4, Л.229]. А третья группа католиков состояла из 30 человек литовской национальности.

В 1962 году проводилась ряд мероприятия направленных на атеистическую пропаганду, такие как тематические вечера, групповые и индивидуальные вечера верующих и неверующих, вопросов и ответов, беседы, выпускались плакаты атеистических клубов. Закреплялись агитаторы за отдельными верующими, в основном за своими коллегами по работе и вели атеистические беседы. Местные власти организовывали группы по выявлению сборищ нелегальных религиозных сект и пресечению их деятельности [5, Л.2]. Для лекторов-атеистов проводились семинары. Они выступали на радио и телевидении по научно-атеистическим темам.

В 1960 году количество незарегистрированных религиозных групп возросла до 75, из них 10 католических, их общее количество приблизительно составляло 1500 человек [5, Л.22]. По причине роста количества верующих, в Карагандинской области создали 110 университетов культуры, при них работали секции научного атеизма, существовали передвижные клубы атеистов, которые показывали научно-популярные антирелигиозные фильмы, предоставляли атеистические книги, и записанные лекции на магнитофоне. Лекции читались на трех языках: казахском, русском и немецком. Строго учитывался национальный состав региона. Для совхозов, где преобладающее количество населения составляли немцы, приезжали немецкоязычные лекторы, хорошо владеющие литературным родным языком [5, Л.66]. Также приезжали школьники, отличившиеся в физике и химии. Они участвовали на концертах, давали научные интерпретации на религиозные события, например, «самовозгорание свечей», «превращение воды в кровь», называя это «чудеса без чудес» [5, Л.146]. Верующих ставили на учет. Юристы, врачи и учителя тоже проводили короткие лекции на разные темы. Областная библиотека предоставляла справочники для агитаторов. Все эти мероприятия привели к разным последствиям, так в селе Энгельс распались ранее существовавшие тайные молитвенные дома лютеран и католиков. К 1963 году открылись секции атеизма во всех школах области. Кроме этого, агитаторы старались участвовать во всех сферах жизни верующих, называя их «темными местами повседневного быта»: ловили вместе рыбу, помогали со сдачей документов, содействовали в выдаче замуж за комсомольца, трудоустройстве, а также принимали участие в похоронах, поминках и религиозно-праздничных мероприятиях. Свою деятельность описывали как «пропагандистская работа без оскорбления чувств верующих» [5, Л.73]. В школах проводились беседы как с детьми, так и родителями из немецкого населения.

Такие мероприятия проводились усиленно для граждан немецкой национальности, так как они занимали значительную часть населения области. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Карагандинском Облисполкоме Ж. Рахимов в своем информационном отчете пишет: «...Около половины из них находились во время войны на оккупированной фашистами территории, вывозились в Германию, а сейчас поддерживают переписку с немцами, проживающими в ФРГ. Эти люди больше других подвержены влиянию сектантов. Все это учитывают партийные организации в своей политической, в том числе атеистической работе в

массах» [5, Л.68]. На заседаниях обсуждался вопрос «О состоянии и мерах усиления политической работы среди советских граждан немецкой национальности» [5, Л.70].

По отчетам, немцы принимали активное участие во всех сферах политической, общественной, и хозяйственной жизни. В вышеупомянутом селе Энгельс было множество партийцев, и по словам Ж. Рахимова «такая прослойка нейтрализовывала остальные элементы (религиозных немцев)», создавали благоприятные условия для ведения дифференцированной атеистической работы среди населения. Однако, несмотря на то что мероприятия давали свои результаты в окрестностях, в самом городе работа религиозных групп не остановилась [5, Л.76].

Община собиралась в Майкудуке, так как там было большое количество католиков. Они проводили свои обряды, спрятав все необходимое для мессы в буфете (шкафу), а служения проходили ранним утром. Регулярно проводились проверки и обыски молитвенного дома. Совет по делам религий при Совете Министров СССР своим решением от 28 января 1977 года зарегистрировал Римско-Католическое общество в Караганде. По данным справки о религиозном «Римско-католическом обществе города Караганды», общество на тот момент насчитывало 1200 верующих, проживающих в различных районах города, в том числе: в Октябрьском районе-649 человек, Ленинском районе-181 человек, Кировском районе-168 человек, Советском-181 человек, Железнодорожном и из близлежащих поселков-100 человек. Граждане немецкой национальности являлись большинством-1129 человек, также были поляки, украинцы, русские. Возрастной диапазон был старше 50 (893). 65% процентов верующих нигде не работали.

Руководил общиной немец Ридель Иван Карлович, он был председателем церковного совета. Его заместителем был немец Фольк Антон Николаевич. В состав церковного совета также входил Беккер Иван Фабианович. А временный обязанность священника общины исполнял литовец Думбляускас Альбинас Александрович. Украинец Хира Александр Корелиевич помогал ему в проведении богослужения. Они получили религиозное образование, затем были отправлены на ссылку в Казахстан и Сибирь, сумев выжить эти и другие священники собирали вокруг себя католиков Караганды. Многие верующие немцы приезжали в Караганду со всего Казахстана и не только. «Везде можно жить, но в Караганде вера»,-говорил отец католички Клары Риттер по ее воспоминаниям [6, С.248]. Это показывает, что Караганда являлась опорной точкой для развития католичества в Казахстане. Караганда стала местом для всех католиков. Собрания богослужения католической общины проходили в доме по улице Коминтерна, 22 (Майкудук). Дом купили на добровольные пожертвования верующих за 5,5 тысяч рублей. Строение было земляное, жилой площадью свыше 60 кв. метров с небольшим приусадебным участком (общая площадь всего участка 1200 кв. метров). После утверждения Указом Президиума Верховного Совета Казахской ССР Положения о религиозных объединениях в Казахской ССР, 26 марта 1976 года, «Для удовлетворения религиозных потребностей верующие, составляющие религиозное общество, могут получать по решению Совета по делам религий при Совете Министров СССР в бесплатное пользование специальное молитвенное здание на условиях и в порядке, предусмотренном договором, заключаемом религиозным обществом с полномочным представителем исполнительного комитета районного, городского Совета депутатов трудящихся. Кроме того, верующие, составившие религиозное общество, или группа верующих могут пользоваться для молитвенных собраний и другими помещениями предоставляемыми им отдельными лицами или исполнительными комитетами районных, городских Советов депутатов трудящихся на правах аренды. На эти помещения распространяются все правила, установленные настоящим Положением для молитвенных зданий. Кроме того, помещения эти должны удовлетворять строительным нормам и санитарным правилам», верующие обратились в исполком Октябрьского районного и Карагандинского городского Совета, с просьбой о приспособлениях приобретенного ими жилого помещения под церковь (кирху). Это было кирпичное здание высотой 7 м. (основная часть с крышей), фасадные части-9

м. Общая площадь помещения 448 квадрат метров, а используемая часть 225 квадрат метров, с посадочными местами на 500 человек. При согласовании проект здания скорректировали и приняли уменьшенный вариант с 200-250 посадочными местами [7, Л.15].

В итоге Исполком Карагандинского городского Совета депутатов трудящихся разрешил римско-католической общине на переоборудование частного домостроения в молитвенный дом. Дом, о котором мы говорили раньше, по улице Коминтерна 22 в Майкудуке, был переоборудован в молитвенный дом на 200 посадочных мест [8, Лл.1-18]. В 1978 году началось строительство католического храма.

Но даже после этого не прекратилось давление на верующих, особенно немецкой национальности. Так, в июне 1980 года, на заседаниях исполкома были рассмотрены вопросы о необходимости улучшения работы, усиления контроля за религиозными объединениями, в которых значительное количество верующих состоит из граждан немецкой национальности. Ранее, в 1977 году 6 в мае, выступала заведующий отделом пропаганды и агитации областного комитета Компартии Казахстана В.А. Сапрыкин с докладом «О некоторых негативных проявлениях среди отдельных граждан немецкой национальности и улучшению научно-атеистической работы и интернационального воспитания», писал, ... что религиозные объединения нарушали законодательства о культах и следует принятия мер по усилению контроля за их деятельностью.

Последующие годы проводились специальные семинары-совещания по вопросам атеистического и интернационального воспитания, в частности среди граждан немецкой национальности. Создавались специальные комиссии по контролю законодательства. В состав таких комиссии включались комсомольцы-немцы, так как большинство верующих являлись гражданами этой национальности, с ними проводилась усиленная работа [3, Л.3]. За 1987 год в области функционировало 49 религиозных объединений и групп, из них 40 полностью или частично состояли из немецкой национальности (из 9990 верующих в этих группах 7900 граждан немецкой национальности). А из 36 зарегистрированных 31 состояли полностью или частично из немцев (из 11340 человек 7320 лиц немецкой национальности). С ними проводилась все так же усиленная работа, утверждался план мероприятий. В своих документах управления Караганды пишет, что настроение у немцев в этих общинах позитивное и они законопослушные, но меры нужно улучшать [9, Л.22].

Несмотря на такие усиленные меры видим, что католическое сообщество, состоящее в основном из немцев, продолжила свою религиозную деятельность. А молитвенный дом, который впоследствии переоборудована в церковь, стала ядром всего религиозного общества. А их руководители сделали в этом деле много работ. В 1977 году прошло первое официальное богослужение. Святой Иосиф стал покровителем прихода. «Дорогие братья и сестры во Христе, хочу объявить вам большую радость, теперь власти разрешили нам, свободно молиться и вести богослужения, не так как раньше по ночам, а днем и никто нам не помешает», говорил священник Альбинас Думбляускас. 8 сентября 1978 г. в храме святого Иосифа в г. Караганде прошла первая Святая Месса. В 1991 году храм стал центральным в созданной Карагандинской апостольской Администрации. Альбинас Думбляускас и Александр Штауб похоронены у стенах церкви. А прах Александра Хиры и Владислава Буковинского перенесены внутрь храма. Все эти священники в свое время служили верующим в Караганде. Сейчас церковь продолжает свою работу в современном Казахстане, охватывает верующих Караганды и близлежащих поселков.

Таким образом, из вышеописанного следует, что немецкое население в Карагандинской области, несмотря на трудности и ограничения, сумело сохранить свою культуру, язык и религиозные традиции.

Список использованных источников

1. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.) / Н.В. Алексеенко, А.Н. Алексеенко. - Усть-Каменогорск, 1999. - 157 с.
2. Немцы в Карагандинской области (конец XIX - 90-е годов XX века): сборник документов и материалов. часть 1 / сост. Л.В. Кулакова, О.А. Яковенко; под ред. У.А. Амантаева. - Караганда, 2011. - 248 с.
3. Государственный архив Карагандинской области (далее ГАКО). Ф.1364. Оп.1. Д.124.
4. ГАКО. Ф.1364. Оп.1. Д.30.
5. ГАКО. Ф.1364. Оп.1. Д.59. Л.74.
6. Бургарт Л. А. Религиозная жизнь католиков и положение католической Церкви в Казахстане в середине 50-х-начале 70-х гг. XX В. «По воспоминаниям о Казахстане» священника Владислава Буковинского // Народы и религии Евразии. – 2007. – №. 1. – С. 231-251.
7. ГАКО. Ф.1364. Оп.1. Д.122.
8. ГАКО. Ф.15. Оп.1. Д.1862. Л.1-18.
9. ГАКО. Ф.1364. Оп.1. Д.130. Л.22.

Ұлпан Айдынғалықызы Серік

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тарих факультетінің 2 курс магистранты, e-mail: serikulpan02@gmail.com

ЖАСЫРЫН ҚҰЛШЫЛЫҚТАН РУХАНИ БІРЛІККЕ: ҚАРАҒАНДЫ НЕМІСТЕРІ ЖӘНЕ КАТОЛИК ШІРКЕУІ

Аңдатпа. Аймақтағы неміс халқының діни және мәдени сәйкестігіне бірегей көзқарас беретін ғылыми мақала Қарағанды облысының Мемлекеттік архиві құжаттарының, естеліктер мен басқа да бастапқы дереккөздердің талдануы негізінде жазылған. Мақалада Қарағанды аймағында католицизмнің пайда болуының тарихи контексті және діни қауымдастықтың құрылуы зерттеледі. Сол жылдары неміс мәдениеті мен тілін сақтаудың құралы болған католиктік құлшылық ету рәсімін өткізу күресіне айырықша назар аударылады. Қарағанды қаласының маңындағы Майқұдықтағы Әулие Иосиф атындағы католик шіркеуі ғылыми зерттеудің тақырыбына айналып, бұл орынның неміс халқының рухани-діни қажеттіліктерін қамтамасыз етудегі маңыздылығы айқындалады. Зерттеуде діни басшылықтың неміс халқының діни бірегейлігін қалыптастыру мен сақтаудағы рөлі мен ықпалы қарастырылады.

Түйін сөздер. Қарағанды аймағы, неміс халқы, діни бірегейлік, католицизм, католик шіркеуі.

Ulpán Aidyngalyikyzy Serik

Eurasian National University named after L.N. Gumilev Faculty of History
Master's student, e-mail: serikulpan02@gmail.com

FROM SECRET WORSHIP TO SPIRITUAL UNITY: THE CATHOLIC CHURCH AND THE GERMANS OF KARAGANDA

Abstract. The scientific article is based on the analysis of documents from the State Archive of the Karaganda Region, memoirs, and other primary sources, providing a unique perspective on the religious and cultural identity of the German population in this region. The article explores the historical context of the emergence of Catholicism in the Karaganda region and the establishment of a religious community. Special attention is given to the struggle for conducting worship services, which served as a means of preserving German culture and language during these years. The Catholic Church of Saint Joseph in the suburb of Karaganda – Maykuduk becomes the subject of scientific research, highlighting the importance of this center in meeting the spiritual and religious needs of the German population. The study examines the role and influence of spiritual leadership in the formation and preservation of the religious identity of the German population.

Keywords. Karaganda region, German population, religious identity, Catholicism, Catholic church.

References

1. Naseleniye Kazakhstana za 100 let (1897-1997 gg.) / N.V. Alekseyenko, A.N. Alekseyenko. - Ust'-Kamenogorsk, 1999. - 157 s.
2. Nemtsy v Karagandinskoy oblasti (konets XIX - 90-ye godov KHKH veka): sbornik dokumentov i materialov. chast' 1 / sost. L.V. Kulakova, O.A. Yakovenko; pod red. U.A. Amantayeva. - Karaganda, 2011. - 248 s.
3. Gosudarstvennyy arkhiv Karagandinskoy oblasti (daleye GAKO). F.1364. Op.1. D.124.
4. GAKO. F.1364. Op.1. D.30.
5. GAKO. F.1364. Op.1. D.59. L.74.
6. Burgart L. A. Religioznaya zhizn' katolikov i polozheniye katolicheskoy Tserkvi v Kazakhstane v seredine 50-kh-nachale 70-kh gg. KHKH V. «Po vospominaniyam o Kazakhstane» svyashchennika Vladislava Bukovinskogo // Narody i religii Yevrazii. – 2007. – №. 1. – S. 231-251.
7. GAKO. F.1364. Op.1. D.122.
8. GAKO. F.15. Op.1. D.1862. Ll.1-18.
9. GAKO. F.1364. Op.1. D.130. L.22.

Ғазиза Исахан

Астана қаласы мемлекеттік архивінің
Ғылыми зерттеу және ақпараттық түсіндіру
жұмысы қызметінің басшысы

СКРИПКАШЫ ӘЛІМ АЛМАТТЫҢ ТАҒДЫРЫ

К.М. Ильясова. Тағдыр – тарих: скрипкашы Әлім Алматтың күнделікті өмірі. Монография/- Алматы:Дарын, 2025.- 268 б.

Аспанды қара бұлт қаптаған 1939 жылдың 1 қыркүйегі адамзат баласы үшін жаңа зұлматтың бастауындай соғыстың зәрлі лебін алып келді. Таң шапағы енді ғана білініп келе жатқан шақта фашистік Германия кенеттен Польшаға басып кірді. Дүниежүзілік соғыс өрті қайта тұтанды. Арада екі күн өткенде Англия мен Франция Германияға қарсы соғыс жариялады. Бұл – Екінші дүниежүзілік соғыстың басталған сәті еді.

Қазақстан да бұл алапат дауылдан тыс қалмады. 1939 жылдан 1941 жылдың маусымына дейін елден 187 мың жауынгер Қызыл Әскер сапында борышын өтеп жүрді. Олардың біразы жауынгерлік алаңға алғашқы күннен-ақ аттанып, тарихтың қатал сынымен беттесті.

Ал 1941 жылдың 22 маусымы – халық жадында мәңгі сақталатын қаралы күн. Таңғы сағат төртте фашистік жеңдеттер КСРО шекарасына жойқын соққы жасады. Мыңдаған зеңбірек гүрсілдеп, шекара заставалары мен әскери штабтарға, байланыс торабы мен армия құрамаларына

оқ борады. Аспан да тыныштығын жоғалтты – фашистік ұшақтар КСРО әуе кеңістігіне кіріп, Балтық жағалауы елдерінің, Беларусь, Украина мен Молдованың қалаларын бомбаның астына алды. Сол сәттен бастап бейбіт тұрғындар үшін өмір отқа оранды.

Шекараға таяу орналасқан рота мен батальондар күнделікті әскери міндеттерін атқарып жүрген-ді. Олар тек күзет, қорғаныс жұмыстарымен шектелген. Ал негізгі дивизиялар мен әскери құрамалар жауынгерлік дайындықпен шекарадан біршама қашық жерлерде шұғылданып жатқан. Артиллерия, зениттік бөлімшелер, әуе шабуылына қарсы қорғаныс күштері өз позицияларынан алыста – оқу-жаттығу полигондарында атыс сабақтарын өткізіп жатқан сәт еді.

Фашистердің тұтқиылдан жасаған шабуылы Кеңес армиясын састырды. Байланыс желілері үзіліп, басқару жүйесі күйреді. Мыңдаған жауынгер мен офицер қарсы шабуылға шығуға үлгермей, қоршауға түсіп, тұтқынға алынды. Бірақ тұтқынға түскен оларды халықаралық құқық қорғаған жоқ. Өйткені Кеңес Одағы Женевада өткен 47 мемлекеттің қатысуымен қабылданған «Соғыс тұтқындарын ұстау тәртібі туралы» конвенцияға қосылмаған еді. Патшалық Ресейдің шетелдік келісімдерін мойындаудан бас тартқан кеңестік үкімет Гаага келісімін де шетке ысырып қойды. Осылайша, мыңдаған кеңес жауынгері адамдық құқықтан, халықаралық қорғаудан айырылды. Олар фашистердің қатыгездігіне қарсы жалғыз қалды – тек рухы мен қайратына сүйеніп қана өмір үшін күресуге мәжбүр болды.

Қанды қырғында тұтқынға түсіп, тағдыр тауқыметін тартқан мыңдаған жауынгердің бірі – қазақтың арда ұлы Әлім Алмат еді. Ол 1917 жылы Ақтөбе облысының Ырғыз топырағында дүниесігін ашты. Кейін тағдыр оны өнер сахнасына, одан соң соғыс өртіне жетеледі. Жау қолына түсіп, жат елде өмір сүрген ол қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби скрипкашы болатын. Өнер мен өмірдің, от пен оқтың ортасында ғұмыр кешкен Әлім Алмат 2018 жылы Стамбұл қаласында дүниесін салды.

Бүгінде оның өмір жолы ұлт руханиятына оралды. Белгілі тарихшы Күлпаш Мырзамұратқызы Ильясованың «Тағдыр – тарих: скрипкашы Әлім Алматтың күнделікті өмірі» атты еңбегі -- соның дәлелі. Ғалым 2014 жылы, сол кезде 97 жастағы өнер иесімен Түркияда кездесіп, оның өз ауызынан өмір деректерін жазып алған. Тек куәлік емес, тұтас тарих сөйлеген бұл естелікті кейін зерттеуші архивтерді ақтарып, тұлғаның тағдырын сан дерекпен толықтырып, бес бөлімнен тұратын іргелі еңбек ұсынды. Бұл кітап бір адамның өмір жолы ғана емес, тарихтың шекпенінен шыққан тұтас бір дәуір үні іспетті.

Тарихтың қатпарлы беттері кейде жеке адамның тағдыры арқылы тұтас дәуірді сөйлетеді. Әлім Алмат жайлы жазылған зерттеу еңбектің алғашқы бөлімі – соның айғағы. Мұнда 1917-1931 жылдар аралығындағы Алмат әулетінің тарихы тарқатылады. Ел басқарған, ұлтқа қызмет еткен ата-бабаларының өмір жолы, кеңестік репрессия жылдарындағы қуғын-сүргінге ұшырауы архив деректері мен шежірелік мәліметтер арқылы нақтыланады. Ұлттық элита өкілдері Темірбек Жүргенов пен Ұзақбай Құлымбетовтермен туыстық байланысы да осы бөлімде кеңінен ашылады. Бұл -- тарихтың үнсіз қалған, бірақ ұмытылмауға тиіс қатпарлы беттері еді.

Зерттеудің келесі тарауында Әлім Алматтың кәсіби білімге бет бұрғаны, өнердегі даму кезеңдері баяндалады. Ташкенттегі музыка училищесінде басталған скрипка өнерінің әліппесі кейін Алматыдағы музыка училищесінде жалғасады. Ал 1936 жылы Мәскеуде өткен Қазақ әдебиеті мен өнерінің тарихи онкүндігіне қатысуы – оның ұлттық мәдениет өкілі ретінде мойындалған сәті еді. Жас таланттың тағдыры осылайша шекара асып, Еуропаға бет алады: Берлин, Вена, Париж сынды ірі өнер орталықтарында білімін жетілдіреді. Бұл бөлімде автор тұлғаның кәсіби дамуын сол уақыттағы саяси-әлеуметтік өзгерістер аясында өрбіте отырып, үлкен мәдени кеңістікте өмір сүрген қазақ өнерпазының бет-бейнесін қалыптастырады.

К. Ильясова түркістандық соғыс тұтқындары Ә. Толғанбаев, М. Айтбаев, Х. Абдуллин, Қ. Қарысбай, М. Қайболдин және т.б. легионерлердің тағдырлы жолы арқылы соғыс шындығының айтылмай келген ақиқатына тоқталады. Түркістан легионындағы музыканттар тағдырымен қатар Әлім Алматтың 1939 жылы Алматы қаласында оқуын бітірер-бітірместен әскер қатарына алынуы, әскери борышын өтеудің мерзімі аяқталған кезде соғыс басталып кеткені, 1941 жылдың 22-28 маусым аралығында кеңес-герман соғысының майдан шебіне жіберілгені, көп кешікпей Польша территориясында тұтқындалғаны туралы үшінші бөлімде жан-жақты айтылады.

Төртінші бөлім Мұстафа Шоқайдың жары Мария Шоқайдың Әлім Алматқа аналық қамқорлығы, ықылас-пейілі, Париж консерваториясында білім алуына, Стамбұл қаласына қоныс аударуына көмегі, сондай-ақ, Түркістан ұлттық комитеті, оның мүшелері туралы құжаттар, естеліктер, эпистолярлық деректер негізінде талданады.

1961-1969 жылдары Ножан сюр-Марн, кейін Шелль қаласындағы орыс Қызыл ай қоғамына қарасты Қарттар үйінен Мария Шоқайдың жазған хаттарына шолу жасалған, сонымен қатар сол 18 хат толық қазақ тілінде автордың аудармасымен жарияланып отыр.

Монографияның бесінші бөлімінде автор ұзақ жылдарға үзіліп қалған туыстық тамырлардың қайта табысқан қуанышты сәттеріне тоқталады. 1968 жылы Әлім Алматтың тірі екені жайлы алғаш хабар ел ішіне тарағанда, бұл жәй ғана жаңалық емес, бір әулеттің үмітінің оянуы еді. Арада бір жыл өткенде, 1969 жылы Стамбұл қаласында Әлім туған ағасы Файзолламен қауышты – бұл сәт саналы ғұмырдың, сағынышқа толы жылдардың өтеуіндей әсер етті.

Ал 1992 жылы, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін Әлім Алмат Дүниежүзі қазақтарының Бірінші Құрылтайына отбасымен келіп, ата-жұрттың топырағына табан тигізді. Жүздеген тағдырдың тоғысқан сәтінде ол туған ел, өскен елмен ғана емес, жүрек түкпіріндегі сағынышпен де қауышты. Осы сапарында Түркістан легионында бірге болған, «қазақтың Паганиниі» атанған скрипкашы Әйткеш Толғанбаевпен кездесуі тарих пен өнердің үндескен, тағдырлар тоғысқан түс еді. Автордың қолымыздағы еңбегін оқи келе бұл кітапты шетелде шеттеп қалған қазақтың осындай бір аяулы азаматына арналған халқының рухани ескерткіші деп қабылдадық.

Монографияға қосымша Әлім Алматтың өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдерін айқындайтын қысқаша өмірбаяны, соғыс жылдарындағы Еуропада жүріп өткен жолдарының картасы, оның күнделік дәптеріне негізделген Tarık Minkari-ның «Yoldaş Alim'in defteri» атты кітапшасының қазақша нұсқасы, фотосуреттер берілген.

Соғыстан кейін тұтқыннан босатылған Кеңес сарбаздарының тағдыры оңай болған жоқ. Кеңес үкіметі оларды сатқын ретінде қабылдап, сенімсіз азаматтар қатарына қосты. Қазіргі таңда тұтқынға түскен жауынгерлердің тағдырына тарихи тұрғыдан әділ баға беру жұмыстары жүргізіліп келеді. Архивтер ашылып, нақты мәліметтер жариялануда.

Осы реттен алғанда, бұл монографияны – ұлт жадындағы жабулы шындықты ашқан құнды еңбек деуге толық негіз бар. Кеңестік кезеңде идеология шындықты бүркеп, архивтер құлыптаулы күйде жатқанда халықтың басынан кешкен қасіреттер үнсіз қалып келді. Ал «Тағдыр – тарих: скрипкашы Әлім Алматтың күнделікті өмірі» атты зерттеу еңбегі сол үнсіздік пердесін түріп, ашық айтуға тиіс ақиқаттарды ортаға салады.

Ғалым Күлпаш Мырзамұратқызы қолына түскен жабық архивтердің құпиясыздандырылған құжаттары, мемлекеттік архивтер қорындағы деректер, жеке хат-хабарлар, естеліктер мен тарихи фактілер арқылы қазақтан шыққан тұңғыш скрипкашының тағдырын кең ауқымда талдайды. Бірақ бұл тек бір адамның өмірбаяны емес. Бұл – тұтас бір ұлттың басынан өткерген қайғы-қасіретінің көрінісі, соғыс тұтқындарының тағдыр-тәлейі, эмиграциядағы арпалысқан ғұмыр және ең бастысы – рухы сөнбеген өнер иесінің ерік-жігері. Бұл кітап – кейінгі ұрпақ ұмытпауға тиіс шындықтың шырақшысы.

Баяхметов Серік Үмітбайұлы

Философия (PhD) докторы,
Астана қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу жұмысы
бөлімінің басшысы, e-mail: bayakhmetserik@gmail.com

«АЛАШОРДА ІСІ» 1920-1940 ЖЖ. ҚҰЖАТТАР МЕН МАТЕРИАЛДАР»
КӨПТОМДЫҒЫ ЖАРЫҚ КӨРДІ

Оқырмандар назарына ұсынылып отырған «Алашорда ісі» 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар» 12 томдық басылымы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің арнайы мемлекеттік архивтерінің архив материалдары негізінде алғашқы деректі басылымдардың бірі. XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ зиялыларының тарихын қамтитын бұрын жарияланған деректі жинақтарға қарағанда, бұл көптомдық басылым ОГПУ¹ -дың Алашорда жөніндегі тергеу материалдарын жан-жақты әрі толық басып шығаруға жасалған алғашқы қадам.

Патшалық, сосын советтік билік органдары өздерінің негізгі қарсыласы ретінде таныған алаштың ұлт зиялылары көздеген мүддесі тұрғысынан шынымен де ұлттан бөлек тұрған топ па еді?

¹Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (ОГПУ – орыс тілінде) – 1923-1934 жылдардағы КСРО мемлекеттік қауіпсіздігінің арнайы органы.

ОГПУ 1923 жылы қарашада РСФСР Ішкі істер халық комиссариаты жанындағы Мемлекеттік саяси басқарма (ГПУ) негізінде КСРО Орталық Атқару Комитеті Президиумының шешімімен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің жанынан құрылды.

ОГПУ функциялары: одақтас республикалардың мемлекеттік саяси басқармаларының және оларға бағынысты әскери округтердің арнайы бөлімдерінің жұмысына басшылық ету; майдандар мен армиялардың арнайы бөлімдерін тікелей басқару және басқару; КСРО-ның мемлекеттік шекараларын қорғауды ұйымдастыру; бүкілодақтық ауқымдағы жедел жұмыс.

Алаш-қазақ ұлт-азаттық қозғалысының өзінің табиғи арнасында қабылдауға кедергі жасап келген түрлі идеологиялық шаблондардан аршып алып қарағанда оның соңғы уақытқа дейін беймәлім болып келген қандай жаңа қырларына назар аударуға тура келер еді?

Алаш қозғалысына байланысты тарих ғылымы фактілік тұрғыдан дәлелді жауап беруге тиіс ғылыми мәселелердің бірі осы. Соңғы жылдары зерттеушілер үшін ашылып, ғылыми айналымға түсе бастаған жаңа архив құжаттары бұл мәселеге жауап іздеуге мүмкіндік береді.

«Алашорда ісі» аталатын көптомдықтың алдында тұрған міндеттерінің бірі – мүмкін негізгі осы қойылған мәселеге құжаттық материалдар арқылы жауап беру. Осы ретте өткен ғасырдың 20-40 жж. аралығында елде жүргізілген саяси репрессия материалдарымен таныса отырып қазақ қоғамына қатысты оның мынадай жол таңдау ерекшеліктерін бөліп айту парыз.

Бұл басылымның мақсаты – жаппай қуғын-сүргін мәселелері бойынша іргелі құжаттарды (әкімшілік, нормативтік және есептік-ақпараттық) ғылыми айналымға енгізу. Атап айтқанда, Кеңес үкіметінің күштік құрылымдарының Алаш партиясының басшыларына, мүшелеріне, жақтастарына байланысты сот процестерін ұйымдастыруына қатысты.

Жинақтың хронологиялық шегі қазақтың демократиялық интеллигенциясын толығымен жою және Қазақстанды одан әрі күштеп кеңестік жаңғырту аясындағы ұйымдастырушылық шаралардың жылдарымен тығыз байланысты.

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві 1920-1940 жж. ҚР Ішкі істер министрлігінің, ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, ҚР Бас прокуратурасының және олардың аймақтық бөлімшелерінің арнаулы мемлекеттік архивтерінде сақталған істердің, құжаттар мен материалдардың құқықтық мұрагері болып айқындалды.

Осы жинаққа енген құжаттардың дерек көзі ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетіне тән. 2014 ж ҚР ПМ-мен бірлескен бұйрық негізінде Ұлттық қауіпсіздік комитеті саяси қуғын-сүргін құрбандарының істерін ресми түрде ПМ-нің арнаулы мемлекеттік архивтеріне берді. Қазір осы деректі массивтің барлығы Президент архивінде сақтаулы. 2023 ж. Архив құжаттардың бір бөлігін құпиясыздандыру бойынша жұмыс жүргізді.

Құжаттарға ескертпелерде мәтінде көрсетілген тарихи оқиғалар мен тұлғаларға түсініктеме беріледі. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін, Кеңес азаматтарының өмірі мен кеңестік күнделікті тіршілігі туралы оқырман дүниетанымы мен пікірінің қалыптасуына негіз болады. Осы мәліметтердің маңызын ескере отырып, құрастырушылар айыпталушыға жан-жақты өмірбаяндық және тарихи сілтемелер беруді орынды деп есептеді.

Көлемі жағынан елеулі және кеңестік режим мен қуғын-сүргін кезеңін талдауға мүмкіндік беретін бұл ақпарат та алғаш рет ғылыми айналымға түсіп отыр.

Осылайша, жинаққа енгізілген архивтік құжаттар XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстандағы сталиндік қуғын-сүргіндер тарихындағы ақпараттық ақтаңдақтарды толтыруға айрықша ықпал етті.

RELEASE OF FLASH NO. 45:
THE ARCHIVIST-ACTIVIST ISSUE – A CALL TO ACTION AND REFLECTION

The International Council on Archives is proud to present the latest edition of Flash, its digital magazine, dedicated to the profound and evolving role of archivists as activists. This issue, titled The Archivist-Activist, delves into the intersections of archival work, advocacy, and social justice, inviting readers to reflect on the responsibilities of archives in shaping memory, truth, and democracy.

At a time when history is increasingly contested, the role of archivists has never been more vital. This issue of Flash offers a compelling exploration of how archives are being leveraged as tools for accountability, resilience, and representation. From the preservation of Nelson Mandela's legacy to the ongoing impact of the Tandanya-Adelaide Declaration on Indigenous rights in archival practice, the stories within this issue underscore the power of documentary heritage in defending human rights and fostering inclusive histories.

Among the highlights:

Justice Through Archives: A deep dive into the preservation of records from the world's temporary criminal courts, highlighting their crucial role in international justice and historical accountability.

The Legacy of Nelson Mandela in the Archives: A look at how archival institutions have safeguarded records of Mandela's lifelong struggle, ensuring future generations have access to authentic sources of history.

A Litany for Blessed Diversity: An inspiring feature on LGBTQ+ archival projects worldwide, celebrating the efforts of archivists working to preserve marginalized voices.

The Tandanya-Adelaide Declaration, Five Years On: An examination of the progress made in integrating Indigenous perspectives into archival practice, advocating for knowledge sovereignty and self-determination.

ICA's Vision for 2025: A preview of upcoming initiatives, governance updates, and new faces at the ICA Secretariat, setting the stage for another impactful year in the archival sector.

This edition of Flash serves as both a celebration and a challenge. It recognizes the unwavering dedication of archivists around the world while urging continued action in preserving the past to protect the future. As the field of archives and records management continues to evolve, so too must its practitioners—stepping forward as advocates for truth, accessibility, and justice.

If you are an ICA member, click the button below to start reading!

Not yet a member?

If you are not yet a member, now is the perfect time to join the ICA! As a member, you will gain access to not only this digital publication but also exclusive resources, networking opportunities with professionals around the globe, and the latest insights into the archival profession. Becoming part of our international community means contributing to a collective effort to preserve and promote our shared histories.

<https://www.ica.org/release-of-flash-no-45-the-archivist-activist-issue-a-call-to-action-and-reflection/>

REPLY OF THE SECTION ON ARCHIVES AND HUMAN RIGHTS TO THE CALL FOR INPUT ON
«DOCUMENTATION OF SERIOUS HUMAN RIGHTS VIOLATIONS IN THE CONTEXT OF TRANSITIONAL
JUSTICE PROCESSES» BY THE UN SPECIAL RAPPORTEUR ON TRUTH, JUSTICE, AND REPARATION

ICA/SAHR has as its main objective to encourage the preservation of and access to archives that document human rights violations. These include both public archives, such as records produced by police and intelligence services, truth commissions or international tribunals, and private archives, such as those of civil society, in particular NGOs and businesses.

In your call for input one of the questions raised is “how can documentation be better integrated in transitional justice from the outset?” The guidelines, tools and principles developed by ICA/SAHR during its more than 20 years of existence address that exact question. In the following we present some reference tools that can be particularly helpful to ensure documentation in the context of transitional justice processes. Before that we will make a few general observations.

General observations

Many countries have created new bodies to manage and make accessible the archives of public bodies involved in human rights violations during repressive regimes. Since the creation of the Federal Commissioner for the Management of Stasi Archives in Germany in 1991, other countries in Central and Eastern Europe have taken similar measures. In Latin America, memory centers and museums have sought to collect information on such crimes in, for example, Argentina, Uruguay, Chile and Colombia. In Cambodia, S-21, a former detention and interrogation center of the Khmer Rouge regime, has become a memorial site, the Tuol Sleng Genocide Museum. In other countries, the archives produced by repressive bodies have been integrated into the National Archives and made available to victims and the public (in Portugal, Spain, Brazil, Guatemala, among others) or have been placed under the responsibility of the courts, as in Paraguay.

The situation of archives of truth commissions and international tribunals is a matter of particular concern. In many cases, archives are not accessible or their whereabouts are unknown. ICA/SAHR is developing a mapping of truth commissions and other mechanisms documenting and investigating violations of human rights. We also attempt, in cooperation with swisspeace, to raise awareness within the UN on the importance, for victims and societies, of preserving and making accessible the records of the six temporary international criminal tribunals established during the past 30 years: the International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and for Rwanda, the Special Court for Sierra Leone, the Extraordinary Chambers in the Court of Cambodia, the Special Tribunal for Lebanon, and the Kosovo Specialist Chambers.

We call attention to the documentation (records) relating to violations of human rights created and/or kept by private business companies and enterprises. Such records can be of vital importance in the fight against impunity and should be included, whenever relevant, in transitional justice processes. ICA/SAHR has raised this point at the XIII UN Forum on Business and Human Rights, which took place in Geneva 25-27 November 2024.

Thousands of NGOs worldwide create and/or keep records that can document human rights violations. However, most NGOs, with the exception of the largest ones, have not put in place policies, procedures and processes that ensure safe long-term preservation of and access to their records. The main reason is lack of adequate resources – human, logistic and financial. This is why the Working Group that preceded ICA/SAHR in 2004 created a practical guide to enable NGOs to manage their

records easily and at low cost. This handbook was published by UNESCO and the ICA, and OCHCR referred to it in its 2006 Study on the right to the truth (E/CN.4/2006/91, paragraph 52). In view of technological and societal developments an updated, new version of the handbook is necessary and badly needed.

Among other civil society associations, the Catholic Church has, in some countries in Latin America, been very active. Most remarkable are the initiatives of the Vicariate of Solidarity (under the Archdiocese of Santiago) in Chile, and the Recovery of Historical Memory (REMHI) Project of the Archdiocese of Guatemala. Documents from these institutions have played a vital role in trials and the search for truth.

Memorialization processes is one of the pillars of transitional justice. ICA/SAHR is deeply concerned by the fact that in some countries human rights and memory organizations are victims of repression. This is, for example, the case in Russia, where Memorial International was shut down by the authorities in December 2021. ICA has also issued notes of concern with regard to steps taken by the current government of Argentina preventing access to records that could provide information about the fate of missing persons during the dictatorship from 1976-83. Such repressive steps, as well as legislation imposing amnesia on massive human rights violations, create major obstacles for future transitional justice processes. No healing of societies or individuals is possible without access to truth and a possibility for justice.

ICA/SAHR has a wide international, professional network of approximately 300 members and has worked on issues relating to the documentation of human rights violations since its creation in Cape Town, South Africa, in 2003. ICA/SAHR has an accumulated knowledge in this field, which we will be happy to put at the disposal of States and other actors in transitional justice processes.

Publications and initiatives of the Section that may contribute to the Special Rapporteur's thematic report

The Section developed *Basic Principles on the Role of Archivists and Records Managers in Support of Human Rights*, which were published by the International Council on Archives in 2016 as an official working document. The first objective of these Principles is to assist and provide guidance to archivists and records managers in addressing the complex ethical, legal and practical issues they face when dealing with archives with human rights implications. They are often isolated and may be under pressure to eliminate compromising records or not to report them in their finding aids. The second objective is to help international officials dealing with human rights issues understand the essential contribution that archivists and records managers can make to the protection of human rights. This document is available in nine languages.

Three members of the Section published in 2021 the book *Archives and Human Rights* which includes 17 case studies from Africa, Asia, Latin America, and Europe. These cases, presented by experts with various backgrounds, illustrate the different uses of archives in countries in democratic transition or in post-conflict situations: legal, reparatory, memorial, historical, educational, and preventive uses. The book discusses questions concerning the standards, initiatives, and good practices of States in terms of collection, preservation, and access to relevant documents, as well as major obstacles and challenges encountered in the selected cases. The question of civil society initiatives is also addressed, and a typology of documents held by NGOs is presented. In conclusion, the editors emphasize the need for interdisciplinary cooperation, the essential role of education when it comes to using archives, and the huge variety of sources that can support claims for compensation and reparations. Dedicated to the memory of Louis Joinet, the book was published in 2023 in Spanish

by Trea Editions, and in French by the IFDJ Institut Louis Joinet. The English version is freely available on the publisher Routledge's website.

Antonio González Quintana's book, *Archival Policies in the Protection of Human Rights*. ICA 2009 is an updated version of a 1995-report for UNESCO and the ICA on the archives of the state security services of former repressive regimes. It includes 13 still pertinent recommendations to public authorities on the preservation of and access to archives to guarantee the individual and collective rights of citizens and societies. It also emphasizes the importance of safeguarding the archives of Truth Commissions and temporary tribunals. A selection of relevant legislative texts from Germany, Argentina, Brazil, Slovakia, Hungary, and Poland are included. Available in Spanish, French and English.

The joint initiative of the ICA and swisspeace: *Safe Havens for Archives at Risk*, aims at promoting safe haven arrangements that meet the standards of good practice set out in the Guiding Principles for Safe Havens for Archives at Risk (ICA 2018). The aim is to find a safe place to house archives that institutions consider to be at risk of destruction in the event of war, civil conflict, or extreme climate change. More information at <https://www.safehavensforarchives.org/>.

The ICA/SAHR Rights and Records Knowledge Base includes more than 3,000 annotated resources on archives and human rights. It is highly relevant for any individual or institution dealing with transitional justice topics: <https://rightsandrecords.ica.org/>

<https://www.ica.org/reply-of-the-section-on-archives-and-human-rights-to-the-call-for-input-on-documentation-of-serious-human-rights-violations-in-the-context-of-transitional-justice-processes-by-the-un-special-rappol>

INTERNATIONAL ARCHIVES WEEK 2025:
#ARCHIVESAREACCESSIBLE – ARCHIVES FOR EVERYONE

The International Council on Archives (ICA) is thrilled to announce the theme for International Archives Week 2025 (IAW2025), set to take place from **9 to 13 June: #ArchivesAreAccessible: Archives for Everyone**. Chosen through a survey completed by more than 300 participants, this theme highlights the critical role accessibility plays in the digital transformation of archives and their ability to reach a global audience.

As archives evolve in the digital age, the ability to provide greater access to archival content is more important than ever. This year's theme will celebrate how archives around the world are embracing new technologies to open up their collections, making it easier for people to engage with history, culture, and knowledge. Whether through digital platforms, enhanced user interfaces, or innovative preservation techniques, the goal is to ensure that archives are available to all, regardless of geographical location or physical limitations.

Throughout IAW2025, the ICA will showcase how archivists, records managers, and institutions are making significant strides in increasing the accessibility of archival materials. From digitization projects to user-friendly online archives, the global archival community is working together to create a future where access to historical records is equitable and far-reaching.

«This topic will be explored in detail at the International Archives Congress – ICA Barcelona 2025, held under the theme 'Knowing Pasts, Creating Futures.' For more information about the event, please visit the following link: <https://icabarcelona2025.cat/>»

KEY INFORMATION

date_event_ica_web

Dates

9-13 June 2025

hosts_event_ica_web

Host

International Council on Archives

[CLICK HERE TO LEARN MORE ABOUT THE INTERNATIONAL ARCHIVES WEEK](#)

Ahead of International Archives Week, the ICA will be sharing engaging and educational content across its social media channels. The upcoming content will explore the importance of making archives accessible, offer insights into current trends in digital archives, and highlight success stories from around the world. Join the conversation, share your experiences, and get involved in shaping the future of accessible archives.

Stay connected with ICA's social media channels for updates, discussions, and resources leading up to IAW2025!

ABOUT INTERNATIONAL ARCHIVES WEEK

Celebrating Archives!

Did you know that 9 June is International Archives Day? All around the world, archival community professionals join together to explain to the world at large why supporting archives and the profession is so important.

Background

ICA is firmly convinced of the need to promote the value of archives and archivists at international level. Archives and archivists play an important role in accountability, transparency, democracy, heritage, memory and society.

At the 2004 International Congress in Vienna, the 2,000 participants in attendance adopted a resolution requesting that the United Nations (UN) designate a specific day to mark the importance and value of archives.

In 2005, the United Nations Educational Scientific and Cultural Organisation (UNESCO) declared 27 October to be the World Day for Audiovisual Heritage (WDAH) during the 33rd session of its General Conference held in Paris, France. WDAH offers an opportunity to spread awareness of the need to take urgent measures and acknowledge the importance of audiovisual documents as part of our shared heritage and memory. However, audiovisual documents are only a relatively small part of our documentary heritage that deserves international attention.

It was decided at the 2007 ICA Annual General Meeting that 9 June would be celebrated as International Archives Day (IAD). This date was selected to commemorate the day in 1948 on which ICA was created under the auspices of UNESCO.

International Archives Week

One year later, the first International Archives Day celebrations were staged to coincide with the 60th Anniversary of ICA. However, it was not until 2019 that the ICA expanded the event to extend over an entire week. During International Archives Week (IAW), organisations worldwide share their events and participate alongside ICA in promoting the value and importance of archives and archivists.

Objectives

- To increase public awareness of the importance of records and archives;
- To raise awareness among leading decision-makers of the benefits of records management for good governance and development;
- To make the general public, private and public sectors fully conscious of the need for long-term archival preservation and access;
- To showcase the unique, extraordinary and rare documents preserved in archival institutions; and
- To enhance the image of records and archives and raise their profile across the globe.

<https://www.ica.org/event/international-archives-week-2025-archivesareaccessible-archives-for-everyone/>

ТАРИХТА ТАҢБА ҚАЛДЫРҒАН ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІ

Әйелдер ерлермен тең дәрежеде білім алып, мемлекеттің дамуына маңызды үлес қосып келеді. Олар әр түрлі салаларда еңбек етіп, үлкен жетістіктерге жетуде. Ғалымдар, спортшылар, әскерилер, депутаттар және басқа да танымал мамандар қоғамның дамуына өз үлестерін қосқаны жасырын емес. 8 наурыз – Халықаралық әйелдер күні қарсаңында еліміздің саяси тарихында ерекше орын алатын нәзік жандылар туралы айтуды жөн санадық. Солардың бірі – Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы елшісі, еліміздің тарихындағы алғашқы әйел-елші, Біріккен Ұлттар Ұйымы жанындағы Қазақстан Республикасының алғашқы Тұрақты өкілі сияқты беделді қызметтерді атқарған Ақмарал Хайдарқызы Арыстанбекова. Ақмарал Хайдарқызы 30 жылдан астам уақыт халықаралық қатынастар саласында қажырлы еңбек еткен қайраткер. Оның ҚР Президентінің Архивінде мемлекеттік сақтаудағы жеке қор құжаттары қатарында оның өмірбаяндық құжаттары, ғылыми еңбектері, комсомолдағы қызметтерін айқындайтын және қоғамдық жұмысының құжаттары, БҰҰ қызмет еткен кездердегі фотосуреттері, сөйлеген сөздері мен ғылыми мақалалары мен монографиялары және 1978 жылы толтырған өмірбаяны бар. «Мен 1948 жылы 12 мамырда Алматы қаласында қызметкердің отбасында дүниеге келдім. Ұлтым – қазақ. 1963 жылы комсомол қатарына қабылдандым. 1966 жылы Алматы қаласындағы №39 орта мектепті алтын медальмен бітіріп, С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің химия факультетіне оқуға түстім», - делінген құжатта. Ақмарал Арыстанбекованың отандық дипломатияға сіңірген еңбегі, талай мінберде тайсалмай сөз сөйлеп, ел мүддесі үшін аянбай еткен еңбегі бәріне үлгі. Ол жас дипломаттарға тәлімгер болып, жаңа буынға білімі мен тәжірибесін беруде.

Сонымен қатар, Президент Архивінде 1954 жылдан бастап 6 рет Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің депутаты, Алматы облыстық өндірістік атқару комитетінің төрайымы, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, Қазақ КСР Әлеуметтік қамсыздандыру министрі қызметтерін атқарған Зәуре Сәдуақасқызы Омарованың құжаттары сақтаулы. Зәуре Сәдуақасқызы 1924 жылы Жезқазған облысы (қазіргі Ұлытау облысы) Жезді ауданы Дүйсембай ауылында жұмысшы отбасында дүниеге келген. Революцияға дейін әке-шешесі мал шаруашылығымен айналысса, кейін әкесі қазір «Қазақмыс» корпорациясына қарасты Қарсақпай мыс қорыту зауытына жұмысқа орналасады. Оның құжаттарынан құралған жеке тектік қорында мемлекеттік және қоғамдық қызметіндегі жолындағы маңызды құжаттар, хаттары, баяндамалары мен фотосуреттері бар. Мәселен, «Днепропетровск тау-кен институты» дипломы, № 612 және 70 депутаттық билеттері, Қапшағай ГЭС-ның құрылысы жобасын талқылау сәтіндегі фотосуретті көруге болады. Омарова облыстық атқару комитетінде жұмыс істеген жылдары Үшарал мен Ақсуда қант зауыттарын, Үштөбе қаласында ет комбинатын салуға, сондай-ақ Талдықорған қаласындағы қалалық кәріз жүйесін дамытуға көп көңіл бөлгенін айта кеткен жөн. Зейнеткерлікке шығуға аз уақыт қалғанда Зәуре Сәдуақасқызы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Д.А. Қонаевпен «Ардагер» еңбек ардагерлері мен мүгедектеріне арналған республикалық интернат үйін салу мәселесін келіскен болатын. Ол 2008 жылы 29 қазанда 84 жасында дүниеден өтті. Еліміздің дамуына үлес қосқан Ақмарал Хайдарқызы, Зәуре Сәдуақасқызы сияқты әйелдер қауымының қоғамда сіңірген еңбегі мен қосқан үлесі ұмытылмауы тиіс. Мереке күні барша әйелдерді көктемнің шуақты мерекесі – 8 Наурыз халықаралық әйелдер күнімен шын жүректен құттықтаймыз! Сіздерге мықты денсаулық, ұзақ ғұмыр, бақ-береке тілейміз! Әр күндеріңіз қуаныш пен махаббатқа, жылулық пен мейірімге толы болсын!

<https://archive.president.kz/news/tarikhta-ta-ba-alldyr-an-aza-yelderi/>

ҚУАНЫШ СЫЙЛАҒАН ҚҰРЫЛТАЙ

Сұлу Көкшенің төрінде өткен Ұлттық құрылтайдың IV отырысында қозғалған өзекті мәселерді, ортаға салынған өткір ойларды өте ыждағаттылықпен тыңдай келе қоғамды толғандырып жүрген маңызды жәйттар туралы қаншама салмақты ұсыныстар мен бастамалардың алға тартылғанына куә болдық. Мұндай алқалы жиын мінберінен кім-кімнің де жағымды жаңалық, болашаққа бағыт-бағдар боларлық жарық сәуле іздейтіні белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, бұл Құрылтайдың біз үшін жөн-жосығы бөлектеу сезілді.

Қазір көп нәрсе күнде өзгеріске ұшырап жатқан заман. Бүгінгі жаңа дегеніңіз ертеңнің көшіне ілесе алмай, шаң қауып қалып жататын кездер аз емес. Өркениетке ілессеңіз – ірісіз, тірісіз, ал ілбіп артта қалып қойсаңыз – жаяу-жалпы көптің бірісіз. Ал енді қазіргідей заманда алпауыт елдер арпалысы арасынан жарық күннің көзін тауып, кемеңізді кеңістікке алып шыға алуыңыздың өзі ақыл мен парасаттың қазығына ат байлаған елдің әрекетіне ғана тән айқын қасиет дер едік.

Бурабай баурайындағы басқосу өзінің қадір-қасиеті жағынан бізге осындай ой түйгізеді. Мұнда Мемлекет басшысы маңызды тоғыз бастаманы алға тартты.

Соның бірі - Ұлттық цифрлық архив құру мәселесі. Президент алдыңғы қатарға бұл мәселені не үшін шығарып отыр? Цифрлық архив дегеніміз не? Бұл бізге несімен құнды? Өйткені архив тарихтың қайнар көзі іспетті. Жаңа технологияны меңгеру көбіне осы сала мамандарына міндеттеліп жатады.

Тарихи көне құжаттарды сақтау, келешек ұрпаққа жеткізу бүгінгі буынның жауапкершілігіндегі міндет саналады. Өте кең тараған бір қағида бар: «Құжатсыз архив жоқ, архивсіз тарих жоқ, тарихсыз халық жоқ» деген. Біздің халық болып жер бетінде өмір сүрмегіміздің өзі архивке байланысты екенін мезгеп тұрған осы тұжырымға демек елдік тұрғыдан мән беріле бастағаны ғой. Бұл қуанышты жаңалықты естігенде, қалай қуанбассың, қалай толқымассың?

ОНЛАЙН ВЫСТАВКА

Канабек Байсеитов. Жизнь, посвященная искусству (к 120-летию со дня рождения по документам Центрального государственного архива Республики Казахстан)

Режиссер, драматург, актер театра и кино, певец, переводчик. Народный артист Казахской ССР, лауреат Государственной премии Казахской ССР, один из основоположников Казахского театра оперы и балета – все это о Канабеке Байсеитове.

Канабек Байсеитов родился 15 марта 1905 г. в колхозе «Алга» Каратальского района Алма-Атинской области. Отец его занимался скотоводством и служил бием. Когда мальчику было 8 лет, отец, мечтавший дать единственному сыну образование, определил его к аульному мулле. Мулла обучал Канабека молитвам, арабскому языку, грамоте. Это обучение длилось две зимы – аул не находился на одном месте более двух месяцев, необходимо было менять пастбище, а зимой времени было побольше.

Детство Канабека прошло, как у многих его сверстников – помогал родителям по хозяйству, по уходу за скотом и посевами, но при этом находил свободные минуты для развлечений, участвовал в тоях, состязаниях в исполнении народных песен и делал даже первые попытки к сочинительству. Среди молодежи выделялся своей силой и способностями, с удовольствием играл в «кокпар».

Сложившийся образ жизни мало удовлетворяет К. Байсеитова. Он стремится к общественной деятельности. В 1921 году работал секретарем районного ревкома. В 19 лет в 1924 г. его назначили начальником районной милиции. Уже будучи видным работником уезда, Байсеитов решает во чтобы то ни стало продолжить образование. В 1926 году поступает в Алма-Атинский педагогический техникум (ныне АГУ им. Абая), где организовал кружок художественной самодеятельности. Его, руководителя и режиссера кружка, не смущает отсутствие репертуара. Он сам решает эту проблему, сочинив одноактную пьесу «Қойшы мен бай» («Хозяин и пастух»). Спектакль привлекает внимание общественности.

В 1929 году по окончании техникума по приказу Наркомпроса Байсеитов был переведен в Казахский Государственный драматический театр (ныне Казахский государственный академический театр драмы имени М.О. Ауэзова) на должность актера. В театре сразу же были замечены его творческая инициатива, культурный кругозор. Он первый в труппе овладевает музыкальной грамотой, приступает к занятиям по вокалу, постановке голоса. Изучает русский репертуар, переводит на казахский язык. В это же время он берется за перо драматурга. Уже в сезоне 1929-1930 гг. Байсеитов ставит на сцене театра свою пьесу «Зауре», в которой сыграл роль Темирбека.

В драматическом театре Канабек Байсеитов создал в поставленных им спектаклях ряд сценических образов: Кебек из пьесы «Енлик-Кебек», Нуркана – «Ночные раскаты» М.О. Ауэзова, Шагабудинова из «Мятежа» Фурманова Д. и др.

В 1934 г. организовался Казахский Государственный музыкальный театр (ныне Казахский национальный театр оперы и балета им. Абая).

Во вновь образованный театр Канабек Байсеитов был назначен актером и режиссером. У него была большая мечта – он хотел видеть музыкальный театр творчески зрелым, передовым, в совершенстве овладевшим искусством сценических образов. Научиться этому искусству можно было в Москве у мастеров русской сцены. Первым учителем в области режиссуры был художественный руководитель театра «Революции» г. Москвы народный артист СССР Александр Попов. Свыше полугода Байсеитов изучает театральную практику, знакомится с репетиционной работой в лучших театрах Москвы. Поездок в Москву было несколько. Одна – в самом начале работы казахского музыкального театра, другая – в связи с декадой казахского искусства в 1936 году, затем были и другие творческие командировки.

В 1949-1950 гг. К. Байсеитов учился на режиссерских курсах при Театральном институте им. А.Н. Островского в г. Ленинграде, после окончания работал главным режиссёром ГАТОБ им. Абая.

На сцене музыкального театра образы, созданные К. Байсеитовым обширны и разнохарактерны: Тулеген из оперы «Кыз Жибек», Таргын из оперы «Ер-Таргын», Арыстан в музыкальной драме «Айман-Шолпан» Брусиловского Е.Г., Абай из одноименной оперы Жубанова А. и Хамиди Л. и др.

К. Байсеитовым с успехом были поставлены оперы казахских и русских и др. композиторов таких, как «Кыз-Жибек» в двух вариантах (1934), «Айман-Шолпан» (1936), «Жалбыр» в двух вариантах (1935-1953), «Дударай» (1953) Е. Брусиловского, «Амангельды» (1945) Е. Брусиловского, М Тулебаева, «Пленница» (1940) В. Великанова, «Князь Игорь» (1941) А. Бородина, «Даиси» (1942) З. Палиашвили, «Евгений Онегин» (1944) П.И. Чайковского, «Тулеген Тохтаров» (1947) А. Жубанова и Л. Хамиди, «Алтын-шаш» (1949) Н. Жиганова (в переводе К. Байсеитова), «Золотые горы» (1960) К. Кужамьярова и др.

Работой в театре не ограничивается творческая деятельность Канабека Байсеитова. Ему принадлежит немалая заслуга в развитии киноискусства в республике. Выступая в кино, как киноактер он создал ряд незабываемых образов: это волостной управитель Джагапар в фильме «Амангельды» (1938), Журка в «Девушка-джигит» (1954), Алтынбек в «Березы в степи» (1956), Итбай в «Ботагоз» (1957), Уралов «На диком берегу Иртыша» (1958), Оспанов «Тишина» (1959), профессор Усенов «Сплав» (1961), Асанов «Сказ о матери» (1963) и др.

Мало кто знает, что Канабек Байсеитов является автором текстов некоторых песен к кинофильму «Девушка-джигит». Это - «Первая песня Галии», «Айтыс Галии», «Айтыс Айдара», один куплет песни Онгарбая, а также дуэт Журка и Онгарбая, свадебные песни «Жар-жар». Об этом свидетельствуют документы, вошедшие в состав личного фонда Байсеитова - заявление директору Алма-Атинской киностудии художественных и хроникальных фильмов (ныне «Казахфильм») с просьбой оплатить гонорар за тексты вышеназванных песен к кинофильму «Девушка-джигит», а также исковые заявления в Народный суд Фрунзенского района г. Алма-Аты о взыскании гонорара с Алма-Атинской киностудии художественных и хроникальных фильмов (ныне «Казахфильм») за тексты песен.

Песни были приняты, включены в кинофильм, исполнялись. Дирекция киностудии дала задание Байсеитову написать песни, но по неизвестной причине не заключили с ним договор, вследствие чего не был оплачен гонорар, а также не включили имя Канабека Байсеитова в титры как автора текстов песен. Мы не знаем, чем закончилась эта история, но, к сожалению, в титрах кинофильма «Девушка-джигит» Байсеитов указан только как актер.

Правительство высоко оценило вклад Канабека Байсеитова в развитие театрального искусства. В 1934 году Байсеитову присвоено звание заслуженного артиста Казахской ССР, а в 1936 году – звание народного артиста Казахской ССР. Он – лауреат Государственной премии Казахской ССР, кавалер орденов «Знак Почета», Трудового Красного Знамени, ордена Ленина.

Канабек Байсеитов – выдающийся режиссер, актер и драматург, чья творческая деятельность оставила значительный след в истории казахской культуры. Он является одним из основоположников Казахского национального театра оперы и балета им. Абая и непревзойденным исполнителем ряда выдающихся ролей. Канабек Байсеитов останется в сердцах любителей и ценителей искусства на долгие годы.

<http://www.cga.kz/index.php?module=showonline&id=17&page=1>

АСТАНА ҚАЛАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВІНДЕ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК КЕҢЕСТІҢ ОТЫРЫСЫ ӨТКІЗІЛДІ

«Астана қаласының Мемлекеттік архиві» ММ ғылыми-әдістемелік кеңес төрағасы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Қышқашбай Тілеуғали Әшірбекұлының төрағалығымен ғылыми-әдістемелік кеңесі өтті.

Ғылыми-әдістемелік кеңестің мақсаты Архивте архивтану, археография, құжаттану және Қазақстанның жаңа тарихы бойынша жүргізілетін ғылыми жұмыстардың тақырыптарын қарастыру және архивті ғылыми-зерттеу, зерттеулер мен жұмыстардың нәтижелерін енгізу жөніндегі ұсыныстар әзірлеу және қабылдау болды.

Күн тәртібіндегі маңызды 6 мәселе қарастырылды.

1. «Астана қаласы Мемлекеттік архивінің жеке қорларының анықтамалығы» басылымын шығару туралы
2. Астана қаласының даму тарихында әр салада еңбегі сіңген тұлғалар тізімін дайындау ба-
рысы туралы
3. Қала тарихының каталогын жасау бойынша талқылау
4. Жеңістің 80 жылдығына арналған «Даңқты батыр Әлмұқан Сембинов» кітабы туралы
5. «Архив хабаршысы» журналының I санына жариялауға ұсынылған мақалаларды
талқылау және ұсыну
6. Астана қаласының мемлекеттік архивінің 30 жылдығына арналған «ASTANA ARCHIVE
FEST – 2025» архившілер форумын өткізуге дайындық туралы.

<https://kazpravda.kz/n/na-ploshchadke-u-bayterek-a-razvernulas-prazdnichnaya-fotovystavka/>

«НАУРЫЗ – АРХИВ ДЕРЕКТЕРІНДЕ» ФОТОҚҰЖАТТЫҚ КӨРМЕСІ

Астана қаласының мемлекеттік архиві «Asia Park» сауда-ойын орталығында «Наурыз – архив деректерінде» архивтік құжаттарын ұсынды. Мұнда 1926 жылдан бастау алған құжаттар топтастырылды.

Мольберттерде орналасқан көрме өнер галереясына жақын атмосфераны қалыптастырады және көрерменнің әрбір архив құжатын мұқият қарауға мүмкіндік береді.

Әрбір құжат немесе фотосурет суреттің мағынасын түсіндіретін немесе фотосуретте түсірілген сәтті сипаттайтын шағын мәтінмен немесе дәйексөзбен бірге жүреді. Бұл наурыздың мәдени мәнмәтінін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Көрмеде келесі фотоқұжаттар ұсынылды: 1927 жылғы 16 наурыздағы «Наурыз» күнін өткізу жөніндегі Ақмола уездік атқару комитеті комиссиясының хаттамасынан үзінді; Қ. Қуанышбаев атындағы Ақмола облыстық драма театрының әртістері дайындаған Наурызға арналған театрландырылған қойылым, 1998 ж.; Целиноград қаласында алғаш рет өткен «Наурыз» мерекесінің бағдарламасы, 1989 ж. 19 наурызда «Коммунизм Нұры» газетінде жарияланған; Целиноград қаласының мәдени-ағарту мекемелерінің 1989 жылғы жұмысы туралы есептері; Целиноград қалалық мәдениет бөлімінің 1990 жылы Целиноград қаласында Наурызды мерекелеуге орайластырылған қалалық ақындар айтысы өткізілгені туралы ақпараттық есебі; Целиноград қалалық халық депутаттары Кеңесі атқару комитетінің 07.02.1991 ж. «Наурыз-91» жалпықалалық мерекесін дайындау және өткізу туралы шешімі, архивтік суреттер, газет қиындылары.

Наурыз туралы фотоқұжаттық көрмеге ұсынылған архивтік құжаттар тарихи контекст пен тереңдік қосып, көрермендерге дәстүрлер мен мерекелердің уақыт өте келе қалай дамығанын жақсы түсінуге көмектеседі.

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02vWr3SXkysWLwcR46B7nghPjuJvEomFWgtpyWeibKjwFAvpP8MC7K9MgpBV2YuMinl&id=100013403896163

Құрметті әріптестер!

Астана қаласының мемлекеттік архиві Қазақстан тарихшыларының Ұлттық конгресімен бірге «Архив хабаршысы» ғылыми-көпшілік, ақпараттық-әдістемелік журналын 2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығарады.

Журналда тарих методологиясы, тарихнама және деректану, архив ісінің тарихы мен тәжірибесі, іс жүргізу, өлкетану, тұлғатану мәселелері бойынша ғылыми мақалалар, архив деректері, сонымен қатар, танымдық, ағартушылық, ақпараттық бағыттағы шолулар, мақалалар мен пікірлер жарияланады.

Редакция қолжазбалаларды электронды форматта қабылдайды. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар және т.б.) мәтінге жазылған жеріне қойылады. Мақала мәтіні ГТАХР-нан басталуы керек (Ғылыми-техникалық ақпараттық халықаралық рубрикаторы мына сілтеме арқылы анықталады <http://grnti.ru/>)

Автор/авторлар туралы ақпарат (әр жолы жаңа жолдан):

- Автордың/авторлардың аты, әкесінің аты, тегі
- Ұйым атауы, қаласы, елі
- E-mail

Мақаланың тақырыбы 10 сөзден аспауы керек:

- қалың қаріп
- бас әріптермен, ортасынан

Аннотация (200-300 сөз). Аннотация мәтінінде абзац, дәйексөздер, аббревиатура болмауы керек. Аннотацияда көлемді формула, мақала тақырыбын қайталау, жұмыс мәтіні мен әдебиеттер тізіміне сілтеме болмауы тиіс. Мақаланың ерекшеліктері мен құрылымын сақтай отырып, қысқаша мазмұны беріледі. Фрагменттерді курсивпен жазуға, астын сызуға және т.б. болмайды.

Кілт сөздер (10-12 сөз)

Кілт сөздер 12 сөзден аспайтын жеке сөздерден де, сөз тіркестерінен де тұруы мүмкін. Оларды курсивпен немесе қалың қаріппен жазуға болмайды.

Мақаланың құрылымы:

- Кіріспе
- Әдістер мен әдістеме
- Талқылау
- Нәтижесі (мақаланың негізгі бөлігі)
- Қорытынды
- алғыс (егер жұмыс грант бойынша дайындалған болса немесе осы мақаланың шығуына үлес қосқан, бірақ оның авторлары болып табылмайтын әріптестердің еңбегін көрсету қажет болса қосуға болады);
- әдебиет – референс. Әдебиеттер тізімінде соңғы бес жылда жарияланған мақалалар қамтылуы керек.

Қолжазбалар электронды форматта қабылданады. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, график, диаграмма және т.б.) мәтіннің ішінде орналастырылады.

Мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі – 14 кегль, жоларалық интервал – бір, жиектері (барлығы) – 2 см, абзац шегінісі – 1 см, мақалалар мен архив құжаттарының мәтіндерінің стандартты көлемі 50 000 таңбаға дейін (метадеректер мен әдебиеттер тізімін есепке алмағанда 14-16 бет), ақпараттық материалдар, оның ішінде шолулар мен сыни пікірлер – 1000-3000 сөз.

Дереккөздерге сілтемелер дәйексөзден кейін тік жақшада дәйексөз көзінің реттік нөмірін және бетті көрсете отырып беріледі, мысалы [1, л. 25].

Әдебиеттер тізімі мақала мәтінінен кейін орналастырылады. Ресурстың электрондық мекенжайын ғана көрсетуге рұқсат етіледі. Мысалы: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Электронды кітаптарға, журналдарға, газеттерге және т.б. сілтемелер дәл осылай ресімделеді.

Кестелер мен графикалық ақпаратқа қойылатын талаптар

Егер ғылыми мақалаға кестелер мен графикалық ақпараттар (сызбалар, суреттер, фотосуреттер) қоса берілсе, онда олар электронды журналдың талаптарына сәйкес ресімделуі керек.

Кестелер тікелей мақала мәтініне енгізіліп, нөмірленуі және мақала мәтінінде оларға сілтеме болуы керек. Суреттер, графикалар стандартты форматтардың бірінде ұсынылуы керек: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Нүктелік суреттерді 600 dpi тұнықтықпен орындау қажет. Суреттерде барлық бөлшектер анық көрсетілуі керек.

Әдебиеттер тізімі

Мақала мәтінінде тек сілтеме жасалған дереккөздер (дәйексөздер ретімен немесе ағылшын алфавиті бойынша нөмірленген) ғана болуы керек. Нәтижелері дәлелдемеге пайдаланылған, бірақ жарияланбаған жұмыстарға сілтемелер жіберілмейді. Қолжазбаларды жариялау үшін авторлардан ақы алынбайды.

Әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтерді (мақала атауы, автордың (авторлардың) аты-жөні, ұйымның толық атауы, қаласы, елі, автор(лар)дың электрондық пошталары), сонымен қатар, аннотация мен кілт сөздерді орыс және ағылшын тілдерінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілдерінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілдерінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылса) көрсету қажет.

Содан кейін библиографияның ағылшын және транслитерацияланған бөліктерінің тіркесімі беріледі. Транслитерация <http://translit-online.ru/> онлайн платформасы арқылы жүзеге асырылады.

Бұл онлайн платформа қазақ әліпбиінің нақты әріптерін транслитерацияламайды. Авторлар бұл жерде қазақша мәтінді транслитерациядан кейін келесі ережелерге сәйкес түзетулер енгізуі керек:

ә г ң ө ү Ұ қ і

а г н о у Ү к я

Егер дереккөздің ресми аудармасы болса және ағылшын тілінде жарияланған болса онда әдебиеттер тізімінің ағылшын және транслитерацияланған бөлігінің тіркесімінде ағылшын тіліндегі ресми аудармасын көрсету қажет.

Мақала қолжазбалары қайтарылмайды және оған пікір білдірілмейді. Мақаланың мазмұнына автор жауап береді.

Редакцияның мекен-жайы: «Астана қаласының Мемлекеттік архиві» ММ, Қазақстан, 010000, Астана қ., М.Әуезов көш., 3, Телефон: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz немесе s.bayakhmetov@gosarhiv.kz

Уважаемые коллеги!

Государственный архив города Астана с Национальным конгрессом историков Казахстана с 2021 ежеквартально выпускает научно-популярный и информационно-методический журнал «Архив хабаршысы».

В журнале публикуются научные статьи, исследование, архивные документы по вопросам методологии истории, историографии и источниковедения, истории и практики архивного дела, делопроизводства, краеведения, персонализма, а также обзоры, сообщения познавательного, просветительского и информационного характера.

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.д.) помещаются внутри текста. Текст статьи должен начинаться с МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации; определяется по ссылке <http://grnti.ru/>)

Информация об авторе/авторах (каждый раз с новой строки):

- Имя, отчество, фамилия автора/авторов
- Название организации, город, страна
- E-mail

Название статьи не должно содержать более 10 слов:

- шрифт полужирный
- расположение по центру страницы

Аннотация (200-300 слов). Текст аннотации не должно быть абзацев, цитирование, аббревиатур. Аннотация не содержит громоздких формул, не повторяет название статьи, не содержит ссылок на текст работы и список литературы. Аннотация дает краткое изложение статьи, отражая ее особенности и сохраняя структуру статьи. Не допускается выделение фрагментов курсивом, подчеркиванием и т. д.

Ключевые слова (10-12 слов)

Ключевые слова могут состоять как из отдельных слов, так и из фраз, не более 12 слов. Их нельзя писать курсивом или жирным шрифтом.

Структура статьи:

- Введение
- Методы и методология
- Обсуждение
- Результат (основная часть статьи)
- Заключение
- благодарность (если работа подготовлена по гранту или по данной статье труда коллег, которые внесли свой вклад в создание, но не являются его авторами можно добавить, если нужно показать);

• литература – референс. **Список литературы должен включать статьи, опубликованные за последние пять лет.**

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т. д.) помещаются внутри текста.

Текст набирается шрифтом Times New Roman, размер шрифта - 14 кеглей, межстрочный интервал-одинарный, поля (всего) - 2 см, отступ абзаца-1 см, стандартный объем текстов статей и архивных документов до 50 000 знаков с пробелами (14-16 страниц без учета метаданных и списка литературы), информационные материалы, в том числе обзоры и критические комментарии-1000-3000 слов.

Ссылки на использованные источники приводятся после цитаты в квадратных скобках с указанием порядкового номера источника цитаты и страницы, например [1, л. 25].

Список литературы размещается после текста статьи. Допускается указание только электронного адреса ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогично оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т. д.

Требования к таблицам и графической информации

Если к научной статье прилагаются таблицы и графическая информация (чертежи, рисунки, фотографии), то они должны быть оформлены в соответствии с требованиями электронного журнала.

Таблицы должны быть включены непосредственно в текст статьи, должны быть пронумерованы и сопровождаться ссылкой на них в тексте статьи. Рисунки, графики должны быть представлены в одном из стандартных форматов: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Точечные рисунки следует выполнить с разрешением 600 dpi. На чертежах должны быть четко представлены все детали.

Список литературы

Ссылка должно содержать только те источники (пронумерованные в порядке цитирования или в английском алфавитном порядке), на которые есть ссылки в тексте статьи. Ссылки на неопубликованные работы, результаты которых используются в доказательствах, не принимаются. Авторам рекомендуется исключить ссылки на страницы и следовать следующему шаблону: номер главы, номер абзаца и т.д.

После списка литературы необходимо указать библиографические сведения (наименование статьи, Ф. И. О. автора (авторов), полное наименование организации, город, страну, адрес электронной почты автора(ов)), а также аннотацию и ключевые слова на русском и английском языках (если статья написана на казахском языке), казахском и английском языках (если статья написана на казахском языке если статья написана на русском языке), на русском и казахском языках (если статья написана на английском языке).

Затем преоставляется комбинация английской и транслитерированной частей списка литературы. Транслитерация осуществляется с использованием онлайн-платформы <http://translit-online.ru/>. Эта онлайн-платформа не транслитерирует специфические буквы казахского алфавита. Авторам следует внести здесь исправления после транслитерации казахского текста в соответствии со следующими правилами:

ә ғ ң ө ү Ұ қ і
a g n o y U k i

Если источник имеет официальный перевод и опубликован на английском языке, официальный перевод на английский язык должен быть указан в сочетании английской и транслитерированной частей ссылок.

Плата за публикацию рукописей не взимается с авторов. Рукописи статьи не возвращаются и не комментируются. За содержание статьи отвечает автор.

Адрес редакции: ГУ «Государственный архив города Астана», Казахстан, 010000, г. Астана, ул. Ауэзова, 3, Телефон: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz или s.bayakhmetov@gosarhiv.kz

Dear colleagues!

The State Archive of the city of Astana with the Kazakhstan National historians' congress begins to publish a popular scientific and information-methodical journal «Arhiv habarshysy».

The journal publishes scientific articles, archival data on the methodology of history, historiography and source studies, the history and practice of archival affairs, local history, personalism, as well as reviews and comments of cognitive, educational and informational orientation.

The editorial board accepts manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, diagrams, etc.) are placed inside the text. The text of the article should begin with IRSTI (International rubricator of scientific and technical information; determined by the link <http://grnti.ru/>)

Information about the author / authors (each time on a new line):

- Name, patronymic, surname of the author/authors
- Organization name, city, country
- E-mail

The title of the article should not contain more than 10 words:

- font bold
- location in the center of the page

Abstract (200-300 words). The text of the abstract should not contain paragraphs, citations, abbreviations. The abstract does not contain cumbersome formulas, does not repeat the title of the article, contains links to the text of the work and the list of references. The abstract gives a brief summary of the article, reflecting its features and maintaining the structure of the article. Selection of fragments in italics, underlining, etc. is not allowed.

Keywords (10-12 words)

Key words can consist of both individual words and phrases, in any case not exceeding 12 words. They cannot be italicized or bold.

Article structure:

- Introduction;
- Methods and methodology
- Discussion
- Results (main part of the article)
- Conclusion
- gratitude (this section is included if the work was prepared under a grant or there is a need to acknowledge colleagues who contributed to the appearance of this article, but are not its co-authors);
- literature - reference. References should include articles published in the last five years.

The editors accept manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, charts, etc.) are placed inside the text.

The text is typed in Times New Roman, font size is 14 pt, line spacing is single, margins (total) are 2 cm, paragraph indentation is 1 cm, the standard volume of articles and texts of archival documents is up to 50,000 characters with spaces (14-16 pages without taking into account metadata and list of references); information materials, including reviews and reviews - 1000-3000 words.

References to the sources used are given after the quote in square brackets, indicating the ordinal number of the source of the quote and the page, for example [1, l. 25].

The list of references is placed after the text of the article. Only the e-mail address of the resource is allowed. Example: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377> Accessed:

Links to e-books, magazines, newspapers, etc. are formatted in the same way.

Requirements for tables and graphic information

If a scientific article is accompanied by tables and graphic information (diagrams, figures, photographs), then they must also be formatted in accordance with the requirements of the electronic journal.

Tables should be included directly in the text of the article, should be numbered and accompanied by a link to them in the text of the article. Figures, graphics must be submitted in one of the standard formats: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Bitmaps should be done at 600 dpi. The drawings must clearly show all the details.

Bibliography

The reference should contain only those sources (numbered in citation order or in English alphabetical order) that are referenced in the text of the article. References to unpublished works whose results are used in proofs are not accepted. Authors are advised to exclude page references and follow the following pattern: chapter number, paragraph number, etc. Otherwise, incorrect references may occur when preparing the English version of the article.

After the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data (title of the article, full name of the author (authors), full name of the organization, city, country, e-mail address of the author (s), as well as annotations and keywords) in Russian and English (if the article is written in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is written in Russian), in Russian and Kazakh (if the article is written in English).

Then a combination of the English and transliterated parts of the bibliography is provided. Transliteration is carried out using the online platform <http://translit-online.ru/>. This online platform does not transliterate specific letters of the Kazakh alphabet. Authors should make corrections here after transliterating the Kazakh text in accordance with the following rules:

ә з ң ө ү Ы ы
а з н о у Y k я

If the source has an official translation and has been published in English, the official English translation must be given in a combination of the English and transliterated parts of the references.

The authors are not charged for the publication of the manuscripts.

The manuscripts of the article are not returned and are not commented on. The author is responsible for the content of the article.

Editorial office address: State Archive of the city of Astana, Kazakhstan, 010000, Astana, st. Auezova, 3, Phone: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz or s.bayakhmetov@gosarhiv.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде тіркелген
тіркеу № KZ04VPY00027990

Біздің мекен-жайымыз:
010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы,
М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 119, 134)
e-mail: info@gosarhiv.kz

ЕЛОРДА ТАРИХЫНАН

Сәдуақас қажы Ғылмани мешітінде айт күні. Ақмола қ. 1996 ж.
Астана қ. МА. Қ.465.

Елордада орналасқан «Сәдуақас қажы Ғылмани» мешіті еліміздегі тарихы тереңде жатқан мешіттердің бірі. Ақмолалық жамағат 1943-1944 жылдары Құсайын деген азаматтың екі бөлмелі шағын үйін сатып алып, жөндеп мешіт еткен. Ол Ақмола өңіріндегі ең алғашқы мешіт болатын. Бұл мешіт жергілікті мұсылмандардың имандылыққа бет бұрып, өңірде Ислам дінінің қанат жаюы жолында жарты ғасырдан астам халық игіліне пайдаланылды.

Бүгінде ескі мешіттің орнында тұрған Алла үйінің құрылысы 1991 жылы басталып, 1996 жылы аяқталды. «Сәдуақас қажы Ғылмани» мешіті Елордамыздағы алғаш салынған мешіт ретінде тарих бетінде қалды. Жаңа мешіттің өзіндік архитектуралық әсемдігі мұсылмандарды өзіне тартып қана қоймай, Астана қаласындағы сәулет өнерінің озық үлгілерінің біріне айналды. Екі қабатты мешіт құрылысы өзіндік сәулет үлгілерімен ерекшеленеді. Алыстан көз тартатын 42 метрлік мұнарасы мен үлкенді-кішілі 5 күмбезі бар. Ең үлкен күмбездің биіктігі 22,5, қалған төртеуінің биіктіктері 14,5 метр. Бірінші қабатта үлкен зал, вестибюль, Құран оқитын, неке қиятын және имам бөлмелері жайғасқан. Бұдан басқа мешіт ғимараты ішінде кітапхана, сүндетке отырғызу кәбинеті жұмыс істейді. Қазір мешіт ішінде 1600 кісі емін-еркін намаз оқи алады. Мешітте дінтанушы Сәдуақас қажы Ғылмани мұраларының орталығы салынды.

